

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

TÓTH GERGELY:

**BÉL MÁTYÁS „NOTITIA HUNGARIAE NOVAE...”
CÍMŰ MŰVÉNEK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE ÉS
KÉZIRATAINAK ISMERTETÉSE**

I. KÖTET

Történelemtudományok Doktori Iskola, vezető: Dr. Gergely Jenő egyetemi tanár;
Kora újkori magyar történelmi program, vezető: Dr. Kalmár János egyetemi docens.

A bizottság elnöke:

Dr. R. Várkonyi Ágnes DSc, professor emeritus, az MTA levelező tagja

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Bak Borbála CSc, egyetemi docens; Dr. Szelestei N. László CSc, egyetemi docens

A bizottság titkára:

Dr. Molnár Antal PhD

A bizottság további tagjai:

Dr. Reisz T. Csaba PhD; Dr. Borsodi Csaba (póttagok)

Témavezető:

Dr. Kalmár János CSc, egyetemi docens

Budapest, 2007.

I. KÖTET

“ÁLTALÁNOS RÉSZ”

A NOTITIA KELETKEZÉSTÖRTÉNETE

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS	9
1. Bél Mátyás és a <i>Notitia</i>	11
2. A keletkezéstörténet problémái. A <i>Notitia</i> kutatástörténete	13
A kezdetek: középpontban a kéziratok	13
Az első értékelések: Bod Péter és Horányi Elek	15
Haan Lajos és a modern kutatás első lépései.....	16
„Külszíni fejtés” 1945 után	17
Új lendület a jubileummal. Szelestei N. László munkái	17
Régi módszerek a jubileum után	19
A közelmúlt <i>Notitia</i> -fordításai, szakirodalma.....	20
Szlovák szakirodalom.....	21
3. A disszertáció célkitűzései, tartalma	23
4. Források és gyűjtemények	24
5. Megjegyzések a kötet használatához	26
I. A NOTITIA ELŐZMÉNYEI, MINTÁI	29
1. A német államismeret hatása	31
1. A kutatás eddigi eredményei.....	31
2. Egy lehetséges előkép: Johann Andreas Bosius <i>Introductiōja</i>	31
2. Magyarországi előzmények?.....	36
1. Oláh Miklós, Gregoriántzi Pál, Révay Péter, Michael Bonbardus.....	36
2. Parschitius Kristóf műve, a <i>Comitatus Regni Hungariae</i>	36
II. AZ ELSŐ TERVEK ÉS A PRODRONUS	39
1. Az első tervek, tervezetek	41
2. A <i>Prodromus</i> tervezete	43
3. Mi valósult meg a <i>Prodromus</i> -ból?.....	46
1. A <i>Notitia Hungariae antiquae</i> elkészült részei.....	46
2. A <i>Notitia Hungariae novae</i> elkészült fejezetei.....	49
III. A NOTITIA FÖLDRAJZI VETÜLETE	55
1. Meddig tart Bél Mátyás Magyarország?	57
2. Erdély és a Partium.....	57
3. Horvátország és Szlavónia.....	59
4. A Temesi Bánság	60
5. A Katonai Határőrvidék	61
IV. ADATGYŰJTÉS ÉS MUNKATÁRSÁK	63
1. Az adatgyűjtés technikája: a kérdőívek.....	65
1. Az 1718-as kérdőív	65
2. Kérdőív „Nagyhont vármegyéről” (1736–1739)	66
3. A falvakkal kapcsolatos kérdőív (1720-as évek vége).....	69
4. A bányavárosokkal kapcsolatos kérdőív (1726. dec. 28.)	71
2. A <i>Notitia</i> adatgyűjtésének kulcsfigurája: Matolai János	74
1. A kutatás eddigi eredményei.....	74
2. Matolai János személye – a rejtőzködő segítő	75
3. Matolai János által írt vármegyeleírások Bél kéziratot hagyatékában	77
4. További lehetséges Matolai-leírások. Matolai feltételezett adatgyűjtő útjai.....	79
Az 1726. évi adatgyűjtő út.....	80
Az 1730. évi adatgyűjtő út.....	82
Az 1731. évi adatgyűjtő út.....	83
Matolai más időben készült leírásai.....	84

5. Matolai közreműködésének mérlege.....	85
3. További munkatársak, segítők, adatközlők. Az adatközlők kategóriái.....	87
1. Állandó „munkatársak” és rendszeres segítők.....	87
Matolai János.....	87
Dobai Székely Sámuel.....	87
Ifj. Buchholtz György.....	90
Reviczky János Ferenc.....	91
Bél Károly András.....	93
Írnokok.....	95
2. Egyházi és iskolai kapcsolatok.....	95
Evangélikus lelkészek.....	96
Tanárok, iskolaigazgatók.....	98
Egykori tanítványok, tanítványok szülei.....	101
Bél feltáratlan besztercebányai évei.....	101
Diákok adatgyűjtése Bél pozsonyi rektorsága idején?.....	101
“Öregdiákok” részvétele a Notitia elkészítésében.....	102
3. Segítség a római katolikus egyháztól.....	105
4. Főúri pártfogók és adatközlők.....	106
4. Segítség a vármegyéből.....	109
5. Segítség a városokból.....	110
6. Hivatali ismeretségek.....	112
Magyar Udvari Kancellária.....	112
Magyar Királyi Helytartótanács.....	113
Egyéb hivatal.....	113
7. Térképészek.....	114
8. Egyéb segítők.....	114
Tudóstársak.....	114
Pozsonyi ismeretségek.....	114
9. A segítők földrajzi megoszlása. Az adatgyűjtés lehetőségei Magyarország egyes részein.....	115
10. Összegzés.....	120
4. A térképek készítése.....	122
1. Bél Mátyás és Mikoviny Sámuel.....	122
2. Nem Mikoviny által készített térképek a <i>Notitia</i> ban. Kéziratok térképek.....	127
V. BÉL ÉS A HATALOM. A VÁRMEGYELEÍRÁSOK ELLENŐRZÉSE.....	129
1. Út a hivatalos támogatásig.....	131
2. A Magyar Udvari Kancellária felügyelete alatt.....	134
1. Bél levelei a Kancelláriának.....	134
2. A Kancellária megjegyzéseinek tartalma.....	137
3. A kancelláriai ellenőrzés mérlege.....	138
3. A Helytartótanács és a vármegyék.....	140
1. Hogyan lépett Béll kapcsolatba a Helytartótanáccsal?.....	140
2. Béll levelei, küldeményei a Helytartótanácsnak és a vármegyéknek.....	141
3. A vármegyék reakciói. A vármegyei ellenőrzések, javítások tartalma.....	146
4. A vármegyei ellenőrzés elhúzódásának következményei.....	148
VI. A NOTITIA MÉRLEGE.....	151
1. Béll kéziratának sorsa. Mennyi maradt ránk a <i>Notitia</i> leírásaiból?.....	153
1. Az esztergomi példányok problémája.....	153
2. A vármegyei levéltárakban fellelhető példányok, illetve adatok kérdése.....	154
3. A legkésőbbi példányok.....	154
2. A vármegyeleírások osztályozása.....	156

1. A vármegyeleírások osztályozása tartalmuk szerint	156
1. A Dunán inneni kerület vármegyeleírásai	157
2. A Dunán túli kerület vármegyeleírásai	158
3. A Tiszán inneni kerület vármegyeleírásai.....	159
4. A Tiszán túli kerület vármegyeleírásai	159
2. A vármegyeleírások osztályozása a hivatalos ellenőrzés (és a megjelentetés) megvalósulása szerint.....	160
1. A Dunán inneni kerület vármegyeleírásai	161
2. A Dunán túli kerület vármegyeleírásai	162
3. A Tiszán inneni kerület vármegyeleírásai.....	163
4. A Tiszán túli kerület vármegyeleírásai	163
3. Összegzés	164
ZÁRSZÓ	165
BIBLIOGRÁFIA.....	169
1. Bél műveinek bibliográfiája (általunk hivatkozott kiadványok).....	171
2. Intézmények, szakirodalom	176
1. Intézmények (többször előforduló)	176
2. Irodalom.....	176

BEVEZETÉS

1. Bél Mátyás és a *Notitia*

Visszatekintve Bél Mátyás (1684–1749), kiváló történész-polihiistorunk életére és munkásságára, úgy tűnik, pályájának szinte minden eseménye, állomása nagy országleíró történeti művéhez, a *Notitia*hoz¹ vezet, illetve onnan indul ki; vagy éppen saját maga szövi bele életútját, tapasztalatait nagy művébe. Maga írja meg a *Notitia* második kötetében, a zólyommegyei Ocsova mezővárosnál, hogy itt született 1684. március 24-én. Nógrád vármegye leírásában említi 1694–1695-ös kálnói, ismét Zólyom vármegye leírásában beszercebányai tanulmányait; de Veszprém vármegye leírásában feltűnik 1701-es veszprémi tartózkodásának (és tanulásának) említése is. A számos magyarországi iskolában megfordult Bél 1704-től Halléban folytatta tanulmányait – kiutazását és hazaútját is megemlítette a *Notitia*ban, így amikor Trencsén vármegye leírásában az ocsadnicai rablókról ír. A szászországi egyetemen szívja magába a modern forráskritika és történetírás, emellett a német államtudomány, avagy államismeret módszereit, kiváló történészek, földrajztudósok alatt tanul: bizonyos, hogy a *Notitia* az itt szerzett alapokra épül, bár valami egészen új születik e fundamentumokon. A nagy pedagógus-reformer, a hallei iskolarendszer megalkotója, August Hermann Francke felfigyel a tehetséges magyarországi diákra és tanárrá nevezi ki az ottani latin iskolában: ez viszont Bél pedagógiai irányultságát erősíti, bár majd ez is visszakanyarodik a *Notitia*hoz. A beszercebányaiak hívására hazatér 1708-ban, s az ottani iskolában lesz konrektor, később rektor, illetve az egyik templomban segédlelkész – habár az erről való megemlékezést a Kancellária később kihúzatta vele a város leírásából, egy-két helyen utal az itt töltött évekre. Majd 1714-ben a pozsonyi gyülekezet „átcsábítja” a koronázóvárosba, ahol az evangélikus iskola vezetője, rövidesen pedig felvirágoztatója lesz. Diákjai közül többen – így a kiváló térképész, Mikoviny Sámuel – később munkatársai lesznek nagy műve elkészítésében, vagyis Bél megkereste egykori tehetséges diákjait, hogy segítsenek neki.

Nem tudni, mikortól kezdi foglalkoztatni a *Notitia* elkészítésének gondolata, de először 1718-ban tárta a nyilvánosság elé nagyszabású elképzelését, nyílt levél formájában. Ebben egy Magyarországról szóló, annak történetét és korabeli politikai-földrajzi leírását tartalmazó hatalmas mű terve bontakozik ki. Írni kívánt a „rég Magyarországról” is, ami főként a magyarság vélt őseinek, a szkítáknak, hunoknak és avaroknak az igen részletes történetét követte volna végig: ez lett volna a mű első része. Ezután jött volna a „középső Magyarország” ismertetése, amely a voltaképpen magyar középkort tartalmazta volna. Végül bővebb lett volna az „Új Magyarországról” szóló, később megjelent rész is: ennek általános részében Magyarország általános földrajza és politikai berendezkedése, különleges részében pedig a vármegyék leírása kapott volna helyet. Az 1718-as tervezet követte 1723-ben egy jóval részletesebb vázlat, a *Prodromus*, ahol a tudós világ már szemelvények alapján is tanulmányozhatta Bél elképzeléseit. Ebben valamivel egyszerűsödött a *Notitia* terve, amennyiben eltűnt a „középső Magyarországról” szóló rész, illetve az „Új Magyarország” leírását ekkor már egy történeti, földrajzi és egy természetrajzi könyv együttesének képzelte el Bél. Ebből csak a vármegyeleírásokat tartalmazó földrajzi rész maradt, de a vármegyék ismertetései mind a történeti, mind a természetrajzi jellegű „megörökölték”, vagyis lokális szintre lebontva szerepel bennük

¹ BÉL 1735–(1749?) I–V. A kéziratban maradt részeire l. alább!

hazánk történelme és földrajza. Megjegyzendő viszont, hogy a természetrajzi könyv megírásáról Bél haláláig nem mondott le.

Bél valamikor az 1720-as évek elején megszerezte a királyi jóváhagyást, sőt támogatást munkájához, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a *Notitia* kötetei egyáltalán megjelenhessenek. Sőt, 1719-től a pozsonyi német evangélikusok lelkésze lett (s maradt haláláig), ami alighanem kevesebb elfoglaltsággal járt, mint a rektori hivatal – bár a lelkességgel járó számos elfoglaltságra is panaszkodik kéziratai végén, a dátumok mellett. A kedvező előjelek dacára az első kötet csak 1735-ben jelent meg, ami jelzi egyrészt a munka emberfeletti nagyságát, másrészt az ekkor már jelentkező problémákat, így az adatgyűjtés nehézségeit és az akadozó, vagy éppen akadékoskodó kancelláriai és vármegyei ellenőrzés miatti, később sorsdöntő idővesztéséget.

1718-tól kezdve egészen élete végéig dolgozik – hatalmas szervezőmunkával – a nagy művön: bizonyosan tudható, hogy Gömör vármegye leírását 1749 márciusában, azaz halála évében fejezte be. A piszkozatoknak, fogalmazványoknak, illetve azok Bél-féle keltezéseinek köszönhetően jól látható, hogy a pozsonyi tudós milyen intenzíven dolgozott. Igaz, hogy rendelkezésére álltak másolók, írnokok, illetve számos önkéntes és „szerződöttetett” munkatárs és adatgyűjtő, ám a kézirati hagyatékból kitűnik, hogy maga is több ezer lapnyi fogalmazványt írt a *Notitia*hoz, továbbá ő is másolt iratokat, forrásokat. Vagyis Bél életét 1718-tól főleg a *Notitia* töltötte ki: barátait, ismerőseit igyekszik bevonni a munkába, sürget és könyörög a hivataloknak, vármegyéknek, tartja a kapcsolatot külföldi tudóstársaival, fogadja a gratulációkat, védekezik a támadások ellen. Egyéb munkára már alig jutott ideje. A másik nagyszabású műve, az *Adparatus* című forrásgyűjtemény tulajdonképpen a *Notitia* „mellékterméke”, hiszen Bél a *Notitia* munkálatai közben felfedezett és módszeresen felhasznált forrásokat adta ki benne. Eme rendkívüli összpontosítás ellenére Bél életcélja, vagyis a *Notitia* teljes kiadása, illetve befejezése végül is nem sikerült: habár minden vármegyéről készült leírás, ezek egyrészt kidolgozottságukban változóak, másrészt 11 vármegye kivételével kéziratban maradtak. Szerencsénkre e kéziratok anyag többé-kevésbé vizsgálható, így a nagy tudós nagy munkája szinte teljes egészében feltárulhat a kutató előtt.

Bél művének a jelentőségét nehéz – és nagy megbecsültsége miatt talán szükségtelen is – néhány szóban összefoglalni. Elsőként azt kell megemlíteni, hogy addig egyedülálló szervezőmunkát fejtett ki Magyarország népeinek, természeti viszonyainak, településeinek, történetének megismerésére. Mindezt rengeteg utánajárással, kérdőívek készítésével, helyi adatközlők felkutatásával, munkatársak kiküldésével érte el. Munkájának jelentőségét növeli, hogy egy fontos korszakhatáron, vagyis az óriási változásokat hozó török uralom megszűnése után nem sokkal valósult meg a *Notitia* adatgyűjtése, bár ebben az adatgyűjtésben – később tárgyalandó, egyébként elég nyilvánvaló okok miatt – nem kapott helyet Erdély, Horvátország és Szlavónia. Ha pedig jobban ráközelítünk Bél művére, megfigyelhető, milyen sok fontos részlet, újszerű és szinte modernnek ható megközelítés, téma szerepel benne: a nemzetiségek, népszokások feljegyzése, egyes népek tárgyi kultúrája, a településtörténet lokális forrásai (oklevelek, feliratok, helyi krónikák, építészeti emlékek, a helyhez kötődő irodalmi, tudományos, történeti munkák stb.), a természeti táj vizsgálata, a „gazdaságföldrajz” mind egy-egy vármegyeleírás részét képezik. Bél emellett számos új tudományág, vagyis inkább történeti segédtudomány úttörőjének számít Magyarországon: eszköztárában megtalálni a diplomatikát, archontológiát, kritikai egyháztörténetet, epigráfiát, genealógiát, heraldikát, filológiát, amelyeket soha nem öncélúan, hanem nagy tudatossággal, az adott település, vármegye, vagy az egész Magyar Királyság történetének megvilágítása érdekében alkalmaz.

E hatalmas, interdiszciplináris vállalkozás mögött, mint már említettük, óriási adatgyűjtés állt, amelyet részben „kiküldött” munkatársakkal, részben helyi ismerősökkel,

hivatalnokokkal közreműködve hajtott végre. Fontos e személyek megismerése is, mert bár Bél „szabályozta”, melyek azok az adatok, amelyeket e személyeknek gyűjteniük kell, mégis, eme adatgyűjtők befolyásolták egy-egy vármegyeleírás tartalmát. Azt azonban soha nem szabad elfelejteni, hogy eme nagy gyűjtőmunkát egy ember zsenije hívta életre, és formálta nagyszerű, összetett alkotássá.

2. A keletkezéstörténet problémái. A *Notitia* kutatástörténete

A *Notitia* keletkezésének, de általában tartalmának kutatását több tényező is nagyban megnehezíti. Az első és legnyilvánvalóbb ilyen probléma, hogy Bél művének csak kis töredéke, 11 vármegye jelent meg nyomtatásban: 1 vármegye (Szepes) a *Notitia* előfutárában, a *Prodromus*ban, és 10 vármegye a *Notitia* öt megjelent kötetében.² A többi vármegyeleírás kéziratban maradt, sőt, jelentős részben rongálódott is, amikor a kéziratokat Bél özvegyétől megvásároló Batthyány József kalocsai (később esztergomi) érsek³ 1770-ben Pozsonyból Kalocsára szállíttatta azokat. A Batthyány által megvásárolt anyag végül a primási könyvtárba került Esztergomba, de ez nem jelentette a teljes hagyatékot: más kéziratok más utat jártak be. Ezért van az, hogy jelenleg Bél kézirateit több helyen, illetve gyűjteményben őrzik.⁴

Tovább bonyolítja a problémát, hogy egy-egy vármegyeleírás több változatban is fennmaradt, köszönhetően a folyamatos javításoknak és a kétlépcsős ellenőrzésnek – e kéziratok szerepét, készítésének időpontját, sorrendiségét meg kell határozni, hogy a legkésőbbi, legteljesebb szövegváltozatot meg lehessen állapítani. Az is kihívást jelent a kutatóknak, hogy egy-egy leírás esetén a munkatársakat, segítőköt azonosítsa, szerepüket az adott leírás elkészítésében tisztázza. Amíg ez az összetett filológiai vizsgálat nem történik meg, nyilvánvaló, hogy nehezen beszélhetünk a *Notitia* átfogó elemzéséről, hiszen Bél a munkáját nem leírások laza füzérének, hanem koncepciózusan felépített, oda- és visszautalásokban gazdag, egységes országleírásnak tekintette, amelyet vizsgálni, elemezni is csak a teljes szöveg ismeretében lehet. A *Notitiával* foglalkozó kutatás eddigi történetén végigtekintve viszont azt láthatjuk, hogy végeredményben csak mostanra teremtődtek meg egyáltalán az „előfeltételei” annak, hogy Bél művének a keletkezését – teljeskörűen, minden vármegyeleírást és megközelítőleg minden kéziratot felölelve – fel lehessen tárni, és ezáltal a teljes szöveget vizsgálat alá vetni. Az alábbiakban az idáig vezető utat, vagyis a *Notitia* kutatásának történetét tekintjük át, a fontosabb munkákat érintve.

A kezdetek: középpontban a kéziratok

Bél életművének kutatását kezdetben főként a kéziratok hagyaték megmentése és felmérése jellemezte. Minden, a tudós pályáját figyelemmel kísérő kolléga tisztában volt azzal, hogy a nagy mű torzóban maradt, így nagyon fontos, hogy az özvegyénél lévő iratok ne kallódjanak el. Ezért az alábbiakban mi is a hagyaték sorsát követjük nyomon, mivel lényegében ebből „nő ki” a *Notitia* kutatása.

Ha kronológiai sorrendben akarunk haladni, a legkorábban elhelyezett kéziratcsoporthoz a pozsonyi evangélikus líceumban található anyagot kell tekintenünk.

² A szakirodalom tévesen mindig 10 megjelent vármegyeleírást emleget, mivel megfelelnek a *Prodromus*ban megjelent Szepes vármegyéről.

³ Batthyány Józsefre legújabbban I. KATONA 2001–2003 II. 196–217; ESZTERGOMI ÉRSEKEK 2003 347–354.

⁴ Bél kézirateinak sorsáról és mai őrzési helyéről a *Notitiával* foglalkozó jelentősebb tanulmányoknak szinte mindegyike megemlékezik (HAAN 1879 51–55, 59–65; LUKÁCS 1943 166–169; a legteljesebben SZELESTEI 1984 7–18; ZOMBORI 1984 142–144). A következő szakaszban mi is bővebben foglalkozunk vele.

Főként Bél kinyomtatott műveinek (a *Notitia* első négy kötetének és a *Prodromus*nak, az *Exercitatio*-nak, tankönyveknek stb.) a munkapéldányai, fogalmazványai alkotják ezt az állományt, így nagyon valószínű, hogy maga Bél adományozta régi iskolájának ezeket a feleslegessé váló iratokat. Ezek a kéziratok teljesen elkerülték a tudós közvélemény figyelmét, noha sokat elárulnak Bélről és munkásságáról, nem beszélve az egyéb kéziratokról, mint például Bél könyveinek hagyatéki leltára.⁵

Ugyancsak a líceumhoz kötődik egy másik kézirat sorsa. Gyurikovits György, Bél kézíratainak másolója⁶ az Abaúj vármegye leírásáról készült – és az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött – egyik másolatnak a végén azt állítja, hogy a másoláshoz a Tomka Szászky János könyvtárában lévő példányt használta.⁷ Eszerint Bél tehetséges tanítványa és pozsonyi rektorként utóda⁸ is birtokolt Bél-kéziratokat. Ez a közlés azért is fontos lehet, mert választ adhat az Országos Széchényi Könyvtárban lévő korabeli kéziratok – máig nem tisztázott – származására.⁹ Tomka Szászkyknak ugyanis számos iratát ugyanitt őrzik, így nem tartjuk kizártnak, hogy a mondott Bél-kéziratok az ő gyűjteménye részeként kerültek a nemzeti könyvtárba. Ebben nem lenne semmi meglepő, hiszen – amint arra alább bővebben kitérünk – Tomka Szászky a *Notitia* és egyéb művek elkészítésében is nagy segítségére volt Bélnek.¹⁰ Feltevésünket gyengíti, hogy az eredeti, Tomka-Szászky „könyvtárába” tartozó példány nincs az OSZK-ban. Mindenesetre Gyurikovits közlése alapján biztosnak látszik, hogy Tomka Szászkyknál voltak Bél-kéziratok, amelyeket még egykori tanára ajándékozhatott az ifjú tudósnak.

Bél legtehetségesebb fiának, Bél Károly Andrásnak adományozott több kézíratos munkát, főként a *Notitia* meg nem valósult „természetföldrajzi könyvének” fejezeit. A Lipcsében élő ifjabb Bél halála (1781) után elárverezték könyveit és kézíratait; az utóbbiak jelentős részét szerencsénkre egy magyar ember, Ráday Gedeon vette meg. Értékes darabja e csoportnak Bél Mátyás leveleskönyve, amely 191 levél szövegét tartalmazza.¹¹

A tudós halálát követően az özvegy sokáig egyben tartotta a kéziratokat, abban bízva, hogy valamelyik fia majd folytatja a munkát. Végül azonban Kollár Ádám Ferenc, a jeles jogász és történétíró 1762-ben számos kéziratot megvásárolt tőle. Elsősorban „történeti adatgyűjtést”, vagyis okiratmásolatokat stb. vett meg Kollár; ezek ma is hozzáférhetők.¹²

A kéziratok nagy többsége azonban a Kollár-féle vásárlás után is az özvegynél maradt. Benczúr József, 1760–1771 között a pozsonyi evangélikus líceum tanára, majd rektora tájékoztatta Kollárt Bél feleségének a hagyatékkal kapcsolatos elképzeléseiről; ugyanő megvizsgálta Bél vármegyeleírásait, és úgy látta, hogy nem mindegyiket dolgozta ki szerzőjük. Azt is felvetette, hogy Bél a végső változatokat Bécsbe küldte volna, ami azonban minden alapot nélkülöz.¹³

Végül 1769-ben megoldódni látszott a kézíratos hagyaték ügye: Batthyány József 1187 forintért megvásárolta az özvegytől a teljes anyagot. Az érsek Miller Jakab Ferdinándra, titkárára bízta a kéziratok rendezését. Miller már Pozsonyban elkezdte átnézni az anyagot. Ám a kéziratokat Batthyány 1770-ben hajón érseki székhelyére, Kalocsára szállíttatta, s ekkor történt az iratok sajnálatos megrongálódása. A főpásztor a

⁵ TÓTH 2006² vii–xxiv.

⁶ Személyére bővebben l. alább.

⁷ L. *Abaúj vármegye* F. (II. kötet) A II. kötetben részletezzük az egyes kéziratokat. A kötet használatára és a kéziratok jelölésére l. az 5. alfejezetet.

⁸ Tomka Szászky János személyére és Béllal való kapcsolatára l. I. köt. 100–101.

⁹ Szelestei N. László két OSZK-beli eredeti (illetve korabeli) Bél-kézirat provenienciáját adja meg. L. SZELESTEI 1984 15–16.

¹⁰ L. a 8. jegyzetet.

¹¹ SZELESTEI 1984 8–9.

¹² Uo. 9.

¹³ Uo. 10–11.

kéziratok azonnali lemásolását rendelte el, de sok kézirat így is részlegesen vagy teljesen tönkrement. Az anyagot Kalocsán Szarka Ferenc másolta – illetve néhány ismeretlen személy –, Miller pedig rendezte az iratokat (róla nem tudni, hogy részt vett volna a másolásban). Minderről az ifjú titkár 1775-ben készült kéziratában számol be, amelyet kimondottan az alábbiakban bővebben is tárgyalandó, Horányi Elek által írt életrajz „függelékének” szánt¹⁴ – Horányi ugyanis csak annyit tudott, hogy Batthyány megvásárolta a kéziratokat. A mondott kéziratban Miller leírta, hogyan végezte el a munkát; egyben a kéziratokról készített kivonatos katalógusát is lejegyezte. Később cikket jelentetett meg a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóiratban, ahol szintén beszámolt az iratok sorsáról, illetve az 1775 óta történekről.¹⁵ Eszerint az 1776-ban esztergomi érsekké kinevezett Batthyány Kalocsáról Pestre vitette az iratokat, ahol Calovino József könyvtáros rendezte és katalógizálta őket; majd az érsek halála (1779) után a kéziratok a pozsonyi káptalanhoz kerültek.

Itt kell megemlítenünk egy másik, a *Notitia* kézírataihoz szorosan kapcsolódó munkát is. Horvát István történész 1812-ben, az 1811–1812-es országgyűlés alatt megtekintette a pozsonyi káptalanban lévő Bél-féle vármegyeleírásokat, és azokról jegyzeteket készített.¹⁶ Az egyes kéziratoknak elsőként a címét, lapszámát, a rajta lévő levéltárosi (véltetőleg Calovino-féle) megjegyzéseket írta le, illetve, hogy kinek az írása a szöveg (utóbbi esetben sokszor tévesen), majd „Foglalát” címén röviden ismertette azok tartalmát. Végül a kézirat állagáról írt, különösen arról, hogy érte-e vízkár (tudott a sajnálatos esetről). Jegyzetei csak mérsékelten használhatóak, mert szinte kizárólag ma is meglévő kéziratokról ír, s azok feltárásához mostanra már sokkal több információ áll rendelkezésre.

Az első értékelések: Bod Péter és Horányi Elek

Bod Péter az 1766-ban megjelent *Magyar Athenas*-ában szentelt néhány sort Bél Mátyásnak, bár a tudós személyéhez képest bántóan keveset. Igaz, az erdélyi református lelkésznek kevés információja lehetett a pozsonyi Bélről; mégis meglepő, hogy csupán annyira járt utána a tudós életművének, hogy elmondjon egy légből kapott anekdotát – amely szerint az árva gyerek Bélt Pápán nevezték volna el *Bélnék* fehér haja miatt –, valamint, hogy „nagy szorgalmatosságú” ember volt, illetve, hogy „felette sokat dolgozott a magyar história körül”. Bélnék kilenc művét sorolja fel; a *Notitiának* csak az első kötetét jegyzi.¹⁷

Bod Péter életrajzával ellentétben nagy jelentőséggel bír Horányi Elek piarista irodalomtörténész Bél-biográfiaja, amely a *Memoria Hungarorum* I. kötetében jelent meg 1775-ben.¹⁸ Bél pályájának, és a *Notitiának* a kutatásához máig ez az egyik alapvető „ősforrás”. A fontos életrajzi adatok mellett Horányi a *Notitia* elkészülésével kapcsolatban is igen lényeges információkat közöl. Elsőként is nála olvasható az a számtalanszor hangoztatott – bár véleményünk szerint jócskán túlértékelt – részlet, amely szerint Bél a pozsonyi líceumban a diákjait arra biztatta, hogy az őszi szünetben kérjék szüleik segítségét és gyűjtsenek anyagot, amelyből megszülethet a *Notitia*; e felszólítást Horányi szerint teljes siker követte, Bél pedig rövidesen el is kezdte a munkát.¹⁹ Ugyancsak ő beszéli el, hogy Bélt a *Notitia* – pontosabban a *Prodromus* – készítése kezdetén megvádolták kémkedéssel, amely alól először Pálffy Miklós nádor, majd az uralkodó előtt

¹⁴ MILLER 1775.

¹⁵ MILLER 1802.

¹⁶ HORVÁT 1812.

¹⁷ BOD 1766 34–35.

¹⁸ HORÁNYI 1775–1777 I. 167–271.

¹⁹ Uo. 173. A kérdésről bővebben írunk alább. L. I. köt. 101–102.

tisztázta magát, az utóbbi esetben oly nagy sikerrel, hogy az uralkodó évi 400 forint segélyt ígért neki.²⁰ Beszámol ezután munkatársairól, segítőről – bár jobbára csak azokat sorolja fel, akiket Bél is említ a *Prodromus* előszavában –, illetve a munka hátráltatóiról: háborús évek, vetélytársainak titkos fondorlatai, továbbá, hogy sokan gyanakvásból nem mutatták meg neki okleveleiket.²¹ Számba veszi a *Notitia* megjelent köteteit, és lábjegyzetben közli a Lipcsei Tudományos Társaság egyes kötetekről szóló tartalmi összefoglalóit.²² Egyben kifejezi reményét, hogy a Batthyány József kalocsai érsek által megvásárolt kéziratok rövidesen napvilágot látnak.²³ Horányi a művének tulajdonképpeni „pótlékában” – amelyből csak az első, szerencsére Bél is tartalmazó kötet jelent meg – néhány újabb adatot közöl a pozsonyi tudósról, és a *Notitiáról*.²⁴ Úgy tudja, „8 kötetnyi” anyag van a *Notitiából* kéziratban, fólió méretben; valamint Moson vármegye megjelenéséről is beszámol, bár annak megjelenését tévesen Zichy Károly főispánnak tulajdonítja.²⁵

A hazai tudós közvélemény nem feledkezett meg Bél művéről, és számon tartotta a kéziratban maradt vármegyeleírásokat is. Munkáját mintának és használható, sőt használandó forrásnak tekintették. Katona István sokszor hivatkozik rá történeti műveiben. Wagner Károly, az *Analecta Scepusii* készítője kezdetben Bél Mátyást követte. Vályi András országleírásához ugyancsak használta a *Notitiát*, így Batthyány jóvoltából a kéziratok részeit is.²⁶ Vagyis az érdeklődés nem lankadt Bél nagy műve iránt – ám az első tudományos igényű feldolgozás Bél munkásságáról csak 1879-ben jelent meg.

Haan Lajos és a modern kutatás első lépései

A modern *Notitia*-kutatás úttörőjének egyértelműen Haan Lajos (1818–1891) evangélikus lelkész, a Magyar Történelmi Társulat tagját és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját²⁷ kell tekintenünk. Az Akadémián 1878. november 11-én tartott „Bél Mátyás” című székfoglaló értekezésében²⁸ máig a legjobb (magyar nyelvű) életrajzot adta a pozsonyi tudósról; emellett a *Notitia* keletkezésének körülményeit, a segítőtársak körét, illetve Bél művének kancelláriai és helytartótanács-vármegyei revízióját is alapos vizsgálat alá vette. Fontos része még művének Bél kéziratának feltérképezése is. Műve azért nagyon fontos, mert helyesen jelölte ki a *Notitiával* kapcsolatos, fentebb már ismertetett legfontosabb problémákat.

Kevésbé értékes Dékányi Kálmán 1903-ban megjelent „Bél Mátyás földrajza” című munkája.²⁹ Jobbára csak Haan munkáját használta a *Notitia* keletkezéstörténetének leírásakor, önálló kutatásra kevés jel utal. Művének nagyobb részét a nyomtatásban megjelent leírások kivonatos ismertetése teszi ki.

Lassan megindult a *Notitia* egyes részeinek a lefordítása is. Bodor Antal 1936-ban a Csepel-sziget és Budafok leírását szemezgette ki Pest-Pilis-Solt vármegye nyomtatásban is megjelent ismertetéséből, s rövidke bevezetővel, jegyzetek nélkül lefordította.³⁰ A kiválasztott részeket is jelentős részben kivonatolta, jegyzeteket nem írt, és a kihagyások helyét sem jelezte. Lukács Károly szintén „válogatott”, de ő sokkal nívósabb munkát

²⁰ Uo. 174–178.

²¹ Uo. 179–189.

²² Uo. 204–271.

²³ Uo. 266–267.

²⁴ HORÁNYI 1792 368–375.

²⁵ Uo. 369. Az 5. kötet, vagyis Moson vármegye leírásának megjelenésére l. *Moson vármegye* III. fej.

²⁶ SZELESTEI 1984 16.

²⁷ Életére l. SZINNYEI: *Haan Lajos*.

²⁸ HAAN 1879.

²⁹ DÉKÁNYI 1903.

³⁰ BÉL 1936.

készített. Ő volt tudtunkkal az első, aki kéziratban maradt vármegyeleírást, legalábbis vármegyeleírás-részeket eredeti szöveggel megjelentetett, illetve magyarra fordított. Veszprém, Somogy és Zala ismertetéséből kereste ki a Balatont, illetve a Balaton környéki településeket érintő részeket. Előbb e válogatás latin szövegét jelentette meg néhány soros bevezetővel, illetve az egyik kéziratban (EFK Fol. Lat. 277) lévő térképnek, pontosabban annak a Balatont és környékét ábrázoló részének fotómásolatával együtt.³¹ Majd a szöveget alapos bevezető tanulmány, valamint jegyzetek kíséretében lefordította.³² A tanulmányban tüzetes vizsgálat alá vette a rendelkezésre álló kéziratokat, így a kései másolatokat is, és helyesen állapította meg, hogy a Batthyány József kalocsai érsek rendeletére a megrongálódott vármegyeleírások egy részét 1771–1772-ben lemásoló Szarka Ferenc sok helyen aktualizálja a kéziratok adatait.³³ Emellett Lukács a három általa vizsgált vármegyeleírás alapján arra is rámutat, hogy korántsem volt minden, kéziratban maradt vármegyeleírás teljesen kidolgozva, ahogyan azt Hóman Bálint korábban állította.³⁴

„Külszíni fejtés” 1945 után

1945 után egyre sűrűbben jelentek meg a *Notitia* egyes részeinek fordításai Magyarországon, természetesen főként kéziratok alapján, hiszen a nyomtatott kötetekben – Szepest, valamint Mosont kivéve – a Dunán inneni kerület, vagyis főként Északnyugat-Magyarország vármegyéinek leírásai lettek publikálva (így a szlovák kollégáknak volt könnyebb dolguk a „saját” vármegyéikről való fordítások készítésével, bár nem biztos, hogy ők jártak jól).³⁵ A magyar fordítások készítését főként megyei levéltárak, könyvtárak vállalták magukra.³⁶ E munkák bizonyára elősegítették a helytörténeti kutatásokat (bár sokuknál nincsenek jegyzetek a szöveghez, és Bél munkájának adatait mérlegre tevő elemzések sem), de a *Notitia* egészének megértéséhez, vagy akár az adott leírás keletkezésének feltáráshoz egyáltalán nem járultak hozzá. Mint említettük, a kéziratok több gyűjteményben vannak szétszórva, igen gyakran egy-egy vármegyeleírás példányai is, amit e fordítások készítői általában nem vettek figyelembe, és a fennmaradt kéziratok összevetésének hiányában sokszor nem a legkésőbbi, legteljesebb példányt vették alapul. Ehhez járul, hogy Bél esetleges munkatársainak az adott leíráshoz való hozzájárulása, közreműködése is elkerülte a figyelmüket, úgyszintén a leírással kapcsolatos hivatalos ellenőrzés dokumentumai. A bevezető tanulmányok e munkákban általában kimerülnek Bél rövid életrajzában, amelyet főként Haan Lajos munkája alapján készítettek; a fordítások sokszor kivonatosak, részlegesek, és nem mentesek a súlyos félreértésektől.

Új lendület a jubileummal. Szelestei N. László munkái

A jubileumi 1984-es év, vagyis Bél születésének 300. évfordulója a tudós életművének és különösen a *Notitia* kutatásának igazi reneszánszát hozta. A fordítások közül elsőként lehet említeni a „Magyarország népeinek élete 1730 táján” című kiadványt, amely főként Bél mezőgazdasági témájú munkáinak fordítását tartalmazza.³⁷ Eme munkák közül a *De re rustica Hungariae* című kézirat a legfontosabb, amelyet Bél fő munkatársa, Matolai János írt, s eredetileg a *Notitia* el nem készült „természettudományi könyvének” a 13. fejezetét alkotta

³¹ BÉL 1942.

³² L. BÉL 1943.

³³ LUKÁCS 1943 166.

³⁴ Uo. 168–169.

³⁵ A szlovák Bél-szakirodalomra l. alább.

³⁶ E fordítások jegyzékét l. kötetünkben, Bél műveinek és az arról készült fordításoknak a bibliográfiájában.

³⁷ BÉL 1984⁵.

volna. Az igen jól sikerült és adatgazdag munka lefordítása szerencsés választás volt. Emellett általában elmondható, hogy a kötetben az egyes szövegeket alapos filológiai vizsgálat, illetve bevezető előzi meg. A kötetben található Wellmann Imre tanulmánya, amelyben hosszabban foglalkozik Bél munkásságával és a *Notitia* elkészítésével, munkatársainak szerepével, ezen belül kiemelten Matolai Jánossal.³⁸ Wellmann egyébként 5 évvel korábban, 1979-ben már írt egy rövidebb esszét Bélről, és hangsúlyosan a *Notitiáról*. Bél nagy művét eszmetörténeti, illetve politikatörténeti összefüggésbe helyezte, megvizsgálta a pozsonyi tudós kényes közéleti szerepét, a császári udvarhoz való viszonyát, valamint a *Notitia* vármegyeleírásainak kancelláriai és vármegyei revíziójáról is alapos elemzést készített.³⁹

Szintén 1984-ben jelent meg Csongrád és Csanád vármegyéek leírásainak fordítása⁴⁰ – sajnos Csongrád esetében biztosan rossz kézirat alapján –,⁴¹ amelyhez többek között Zombori István írt rendkívül tartalmas tanulmányt.⁴² Ebben kitér Bél kulturális közegére, a felvidéki evangélikus értelmiségre; számba veszi a *Notitia* lehetséges előzményeit, mintáit, különös tekintettel Parschitius Kristófra és országleíró művére; megvizsgálja Bél munkamódszereit, munkatársainak lehetséges szerepét; áttekinti Bél kézíratainak sorsát, mai őrzési helyüket; emellett a *Notitiához* készült térképeket, s ezen belül Bél és a térképész Mikoviny Sámuel kapcsolatát is górcső alá veszi.

A jubileumi évből van még egy említésre méltó fordítás. Tarnai Andor szerkesztésében egy válogatás jelent meg Bél műveiből, Déri Balázs, Donáth Regina és a szerkesztő fordításában, „Hungariából Magyarország felé” címmel.⁴³ A kötet összeállítója arra törekedett, hogy a kiválasztott szemelvényekkel Bél sokirányú munkásságát megragadja – és ez a vállalkozás sikeresnek mondható. Ami a *Notitiát* illeti, bekerült a kiadványba Bél Mátyás 1718. évi (nyílt) levele lipcsei barátjának – amelyben a *Notitia* tervezetét vázolja fel –,⁴⁴ a *Prodromus* előszava, valamint több szemelvény a *Notitiából* (csak a nyomtatásban megjelent kötetekből), így az első kötet előszava, Pozsony vármegye mezőgazdaságának leírása és népei, a pozsonyiak életmódja, Nagyszombat, Besztercebánya és Bél szülővárosának, Ocsovának a leírása (az első kettőé csak részlegesen), illetve Nógrád vármegye lakosságának ismertetése. Tarnai Andor a bevezető tanulmányában Bél életét és munkásságát teszi mérlegre, s hangsúlyozza Bél haladó gondolkodását, műveinek interdiszciplináris jellegét és a felvilágosodás felé mutató szemléletét. Szó esik a *Notitia* elkészítéséről is, de ez nem olyan hangsúlyos, mint például Wellmann vagy Zombori munkáiban.⁴⁵

A legfontosabb munkát azonban még nem említettük 1984-ből. Szelestei N. László elkészítette Bél Mátyás kézíratos hagyatékának katalógusát, amelyben 654 tételt sorolt fel.⁴⁶ Nyugodtan állítható, hogy Haan Lajos értekezését követően ez a kiadvány volt a legjelentősebb lépés Bél Mátyás munkásságának felderítéséhez. A Bél kézíratait őrző, fentebb már elősorolt gyűjtemények vonatkozó anyagát feldolgozó munka a tudós tevékenységének rendkívül gazdag tárházát mutatja be. A katalógusban fellelhető a kéziratban maradt vármegyeleírások mellett Bél hatalmas történeti, egyháztörténeti, irodalmi anyaggyűjtése, oklevelek, elbeszélő források másolatainak százai, a tudós meg nem valósult munkáinak piszkozatai (köztük az eredetileg a *Notitia* részét képezendő *Notitia Hungariae Antiquae*, valamint a *Notitia Hungariae novae* kéziratban maradt

³⁸ WELLMANN 1984.

³⁹ WELLMANN 1979.

⁴⁰ BÉL 1984².

⁴¹ L. II. kötet *Csongrád vármegye* b, C, illetve uo. 20. és 21. jegyzet.

⁴² ZOMBORI 1984.

⁴³ BÉL 1984³.

⁴⁴ BÉL 1718.

⁴⁵ TARNAI 1984.

⁴⁶ SZELESTEI 1984.

kezdeményei), és Bél Mátyás levelezéséből is számos darab. Fontos része még az anyagnak a Bél Mátyás ismerőseitől, adatközlőitől érkezett, az egyes vármegyeleírásokban felhasznált – vagy éppen mellőzött – nagyszámú küldemény, amely nagyban elősegíti a *Notitia* keletkezési körülményeinek megértését. Szelestei a kötet elején alapos tanulmányt készített a Bél-kéziratok sorsáról, számos korábbi tévedést kijavítva; emellett általában ír Bél *Notitiájának* utóéletéről, megjelentetésének megfenekestől kísérleteiről, hatásáról. A katalógus fő erénye, hogy Bél munkásságának kéziratban maradt „felét”, amelyet eddig a kutatás addig csak részlegesen és kivonatossan ismert, szinte teljes terjedelmében feltárta, még hozzá alapos és informatív tételleírások útján. Csupán egy nagyobb hiányossága van a katalógusnak: Szelestei önhibáján kívül nem tudta megtekinteni a pozsonyi líceumi könyvtárban lévő anyagot, ugyanis a könyvtár épületét a jegyzék készítésekor éppen helyreállították. A hiányt e sorok írója pótolta 2006-ban.⁴⁷

Szelestei két további fontos munkát jelentetett meg Bél Mátyással kapcsolatban. 1989-ben, az *Irodalom- és tudomány-szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon* című kandidátusi értekezésében külön fejezetet szánt Bél Mátyásnak, ahol a *Notitiával* kapcsolatban a mű előkészítését és munkafolyamatát, a segítői, adatközlői kör megszervezését, illetve a munkatársak személyét tárgyalja, már jelentős részben a feldogozott kéziratanyag alapján.⁴⁸ 1993-ban pedig megjelentette Bél Mátyás levelezését (919 levél), amely jelentőségében a katalóguséhoz mérhető.⁴⁹ A bőséges korrespondenciából kirajzolódik Bél kapcsolatrendszere, s ezáltal rendkívül sok információ nyerhető a *Notitia* egyes vármegyeleírásainak keletkezéséhez, és az adatközlők kilétének felderítéséhez is. Sok levél kifejezetten adatokat, kiegészítéseket, észrevételeket tartalmaz egy-egy leíráshoz, így e levelek nagyban hozzájárulhatnak a leírások egyes példányainak időbeli meghatározásához, a mű elkészítésében betöltött szerepük megértéséhez. Szelestei közölte Bélnek a két hivattal, vagyis a Magyar Udvari Kancelláriával és a Helytartótanáccsal folytatott levelezését is, amelyből a vármegyeleírások kétlépcsős (kancelláriai és helytartótanácsi-vármegyei) hivatali ellenőrzésének lefolyására vetül fény. Fontos megemlíteni, hogy Szelestei függelékben közölte Béltől és a vármegyéktől a Helytartótanácsához érkező levelek indorsatumait (Függ. VIII.), valamint Lotharingiai Ferenc magyar helytartó bécsi irodai jegyzőkönyvéből is kiválogatta a *Notitiával* kapcsolatos részeket (Függ. IX.).

Régi módszerek a jubileum után

Visszatérve a jubileumi 1984-es évhez, azt láthatjuk, hogy az évforduló örvendetes megújulást hozott a *Notitia* kutatásában. Számos remek munka jelent meg, köztük Szelestei N. László katalógusa, amelyet aztán további fontos kiadványok követtek, ugyancsak Szelesteitől. A vármegyeleírások fordítása terén azonban sajnos maradt a régi gyakorlat, pedig a kézirati katalógus, illetve a levelezés segítségével már lehetőség nyílt volna az elmélyültebb munkára. Ám a fordítások megjelentetői legtöbbször kézbe sem vették ezeket a köteteket, s ha mégis, akkor is inkább csak esetleges használatról, mint módszeres kutatásról beszélhetünk.

Ezért a teljesség igényéről továbbra is szándékosan lemondva említünk meg néhány jelentősebb szövegkiadást. 1986-ban jelent meg – Buda visszafoglalásának 300. évfordulójára – Pest-Pilis-Solt vármegye leírásából a Buda visszafoglalását tartalmazó rész Déri Balázs fordításában,⁵⁰ amely azért tarthat számot az érdeklődésre, mert a kiadvány készítője a kötet végén glosszáriumot állított össze az eredeti szöveg katonai

⁴⁷ TÓTH 2006².

⁴⁸ SZELESTEI 1989.

⁴⁹ BÉL 1993.

⁵⁰ BÉL 1986.

terminusaiból, hozzájárulva ezzel Bél nyelvezetének jobb megértéséhez. 1989-ben Veszprém vármegye leírása látott napvilágot Takáts Endre fordításában, illetve Kredics Károly két és fél oldalas bevezetőjével.⁵¹ A készítőik felkutatták és lefordítva közölték a vármegyének a leírással kapcsolatos kifogásait a vármegyei köz- és kisgyűlési iratokból, emellett lefordították a Kancellária Bélhez írt levelét és egyéb hivatalos iratokat is. A kötet végén imponáló bibliográfiát állítottak össze, ám ez csupán útmutatás a „téma iránt mélyebben érdeklődők számára”. Valójában csak Haan Lajost és – végre – a Szelestei-féle katalógust használták. A hivatalos iratok összegyűjtése és közlése mindenképpen nagy előrelépést jelent, kár, hogy ezeket az iratokat a bevezető készítője egy-két szóval elintézi.

Figyelemreméltó munka Békés vármegye leírásának fordítása.⁵² A készítőik az általuk használt kéziratok példány magyarításában feltűntették, hogy mely részek származnak Bél betoldásaiból, kiegészítéseiből a szövegben. Ez az eljárás jó annak érzékeltetésére, hogy az alapszöveg szerzője sokszor nem Bél Mátyás volt – ezt mutatják a nagymérvű javítások, pótlások. A kézirat kiválasztásában azonban sajnos a csongrádi kötethez hasonlóan tévesen jártak el, mert a 18. század második felében (Batthyány megbízásából) készült másolatot kellett volna követniük – az ugyanis a legkésőbbi, biztosan Bél által módosított, de valószínűleg vízkárt szenvedett kéziratnak a tisztázata.⁵³ Egyébként rendkívül nívós Dusnoki József és Kereskényi Miklós tanulmánya a kötet végén, amelyben az addigi szakirodalmat szinte maradéktalanul felhasználva és további kutatások alapján írtak Bél életéről és munkásságáról, a *Notitia* készítésének körülményeiről, és kifejezetten Békés leírásának keletkezéséről.⁵⁴

1992. december 4-én a Honismereti Szövetség Bél Mátyás-emlékülést rendezett. Az itt elhangzott előadásokból nyomtatásban is megjelent Várkonyi Ágnesé, amelyben a közép-európai térség sajátosságait, problémáit, s a Bél műveiben erre adott megoldási javaslatokat – „1. tájékozottság és információ, 2. a tolerancia és kommunikáció, 3. a térség különleges ökológiai érzékenysége” – vázolta fel.⁵⁵ Várkonyi hangsúlyozta a Bél művében tapasztalható vallási és etnikai türelmet.

A közelmúlt *Notitia*-fordításai, szakirodalma

2001-ben megjelent Béltől Esztergom vármegye leírása, Deák Antal András fordításában, illetve Szelestei N. László és a fordító bevezetőjével.⁵⁶ Szelestei a vármegyeleírás keletkezését ismertette, így Bél levelezése és a hivatalos iratok alapján a leírásnak a vármegyével való ellenőrzéséről is írt.⁵⁷ Deák Antal András előszavában helyesen mutatott rá, hogy a kézirat valószínűleg befejezetlen.⁵⁸ A kötetet legfőképpen Szelestei előszava miatt tartjuk fontosnak, aki ha röviden is, de példát mutatott arra, hogyan kellene egy-egy leírás keletkezését feltárni.

Szintén 2001-ben jelent meg Heves (és Külső-Szolnok) vármegye leírása, bilingvis kiadásban.⁵⁹ Nagyon fontos lépés ez is, hiszen mindeddig a latin szöveg közlésére csak Lukács Károly vállalkozott, de az ő munkája válogatás volt. A készítőik azonban ez esetben is rossz kéziratot – egy kései, kivonatolt másolatot – választottak ki, s bár kiegészítették egy jobb példánnyal, e példány befejezetlensége miatt a hibát nem tudták

⁵¹ BÉL 1989.

⁵² BÉL 1993².

⁵³ Erre I. a II. kötetben *Békés vármegye* c, D, illetve uo. 14. és 15. jegyz. A kötet használatára l. alább.

⁵⁴ DUSNOKI–KERESKÉNYI 1993.

⁵⁵ VÁRKONYI 1993.

⁵⁶ BÉL 2001.

⁵⁷ SZELESTEI 2001.

⁵⁸ DEÁK 2001.

⁵⁹ BÉL 2001².

teljesen kiküszöbölni; továbbá a Bél idejében készült – víztől némileg megrongálódott – két eredeti kéziratot nem vették figyelembe.⁶⁰ Így bizonyos részek egyszerűen kimaradtak a szövegből, míg maga a szövegkiadás a két példány szövegének állandó váltakozása miatt zavaros lett. Az eredmény jól mutatja, mennyire fontos lenne a kéziratok tüzetesebb vizsgálata a vármegyeleírások kiadásánál. A kísérő tanulmányok egyrészt Bél Mátyás életét és munkásságát tárgyalják, másrészt a *Notitia* készítésének körülményeit foglalják össze – főleg a már megjelent szakirodalom alapján –, illetve Heves vármegye leírásának tartalmát, és kézíratait vizsgálják.⁶¹

Egy másik kétnyelvű kiadás is megjelent 2001-ben. A Soproni Levéltár gondozásában látott napvilágot Sopron vármegye leírása, illetve annak az általános része és Sopron város, amelyet a mű többi részének kiadása követett 2006-ban, két újabb kötetben.⁶² A kötetek szerkesztője Kincses Katalin Mária; a latin szöveg gondozói és fordítói az első kötetben Déri Balázs, Földváry Miklós és Tóth Gergely voltak, a 2–3. kötetnél a munkát e sorok írója végezte. Az első kötetben tanulmány olvasható Bél soproni tudóskapcsolatairól; a soproni táj változásairól; valamint a leírás kézíratairól, azok sorrendjéről és általában a leírás keletkezéséről. Az utóbbi tanulmány tőlünk származik.⁶³ E tanulmányban alkottuk meg azt a módszert, amelyet továbbfejlesztve és kiszélesítve a disszertációnkban is alkalmazunk a vármegyeleírások keletkezésének vizsgálatánál. A szövegkiadás 3. kötetében egy összefoglaló tanulmányban vizsgáltuk a leírás keletkezését, tartalmát, Bél forrásait, munkatársait.⁶⁴ 2006-ban egy másik tanulmányban felvázoltuk a *Notitia* kézirat anyagának általunk elképzelt feldolgozási módszerét, és azt bemutattuk Sáros vármegye példáján.⁶⁵ Végül 2007-ben Bél Mátyás pozsonyi diákjainak körét határoztuk meg az iskolai anyakönyv segítségével, s erre alapozva kimutattuk, hogy Bél több diákját is bevonta később a *Notitia* munkálataiba.⁶⁶

Szlovák szakirodalom

A szlovák szakirodalomra általában jellemző, hogy a *Notitia*ból kizárólag a mai Szlovákia területére eső vármegyék leírásai érdeklik őket, a többi vármegyeleírást még az említés szintjén sem érintik. Tehát főként a nyomtatott kötetekre koncentrálnak, amelyek tartalma az országukat jelentős részben „lefedí”. Ennek következménye, hogy a keletkezéstörténet kérdése őket jobbra hidegen hagyja. Természetesen „kényszerűségből” kéziratokkal is dolgozniuk kell, hiszen Abaúj, Árva, Gömör, Sáros, Torna, Trencsén, Ung és Zemplén (illetve a kettészelt Duna-menti „magyar” vármegyék: Győr, Komárom és Esztergom vármegye) leírása kiadatlan maradt. Ám ezekre – nyilván nehezebb hozzáférhetőségük miatt – kevesebb figyelmet fordítanak, keletkezéstörténetüket pedig jobbra kikerülik. Másrészt viszont előttünk járnak a *Notitia* általános jellemzőinek rendszeres vizsgálatában, Bél gazdasági, néprajzi stb. leírásainak átfogó elemzésében, ami nekik a nyomtatott szöveg adta „kényelem” folytán eleve könnyebb is volt. Emellett a szlovák kollégák rendkívüli erőfeszítéseket fejtenek ki annak bizonyítására, hogy Bél Mátyás szlovák identitású volt, s ehhez számos szöveg helyet hoznak fel. Anélkül, hogy belebonyolódnánk a kérdésbe, meg kell jegyeznünk, hogy a nemzeti identitás ilyen típusú boncolgatását egy 18. századi magyarországi tudósnál teljesen anakronisztikusnak, elhibázottnak tartjuk.

⁶⁰ Még I. II. kötet *Heves vármegye*.

⁶¹ BÁN 2001; B. PAPP 2001; BÁN 2001².

⁶² BÉL 2001–2006.

⁶³ TÓTH 2001.

⁶⁴ TÓTH 2006.

⁶⁵ TÓTH 2006³.

⁶⁶ TÓTH 2007.

A szórványos tanulmányok, értékelések után Szlovákiában is az 1984-es jubileumi év hozott igen látványos fellendülést Bél életművének és a *Notitiának* a kutatásában. Elsőként említendő Jan Tibenský monográfiája, amelyben Bél életének és munkáinak a bemutatására tesz kísérletet.⁶⁷ Ami a *Notitiát* illeti, Tibenský művére teljes mértékben jellemző a fentebb említett egyoldalúság, mivel csak a Szlovákia területére eső vármegyék leírásai foglalkoztatják. Ezekkel kapcsolatban kutatja Bél Mátýás munkatársait, segítőit,⁶⁸ illetve csupán ezek tartalmát vizsgálja.⁶⁹ Teljes fejezetet szentel emellett Bél Mátýás identitása kérdésének.⁷⁰

Az összefoglaló jellegű munkáknál maradvá, Szelestei N. László kéziratkatalógusa mellett – igen szerencsés, bár feltehetően véletlenszerű „munkamegosztásként” – elkészült 1984-ben Bél nyomtatott műveinek és a róla szóló szakirodalomnak a bibliográfiája is, Blažej Belák és munkatársai jóvoltából.⁷¹ A jól megszerkesztett, alapos kiadványban elsőként Bél munkásságáról olvasható összefoglalás Miloš Kovačkátoól, majd Bél életét kronológikus módszerrel, évszámokban foglalták össze az alkotók. Ezt követik Bél nyomtatott művei, ezen belül külön fejezetben a későbbi kiadások, illetve a fordítások. Végül a Bélről szóló szakirodalom következik, „nemzetiségi” felosztásban, úgymint szlovák, cseh, magyar, német és orosz szakmunkák. A kötetet személy- és helynévmutató, Bél műveinek címét tartalmazó mutató, illetve fotók zárják. A kötet nagyon jól használható a *Notitia* kutatásához is, főleg a gazdag szakirodalmi apparátus miatt. Sajnálatos, hogy Magyarországon kevesen ismerik.

A szlovák kollégák számos fordítást is megjelentettek a jubileumi évben; e fordítási munkálatokat Ján Tibenský szervezte, koordinálta. Így jelent meg szlovák nyelven Pozsony leírásából a város korabeli állapotát bemutató rész, és vele együtt az északi szomszédaink számára történelmi jelentőséggel bíró Dévény leírása;⁷² Bél néhány borászati munkája – köztük kéziratos munkák is – egy kötetben;⁷³ illetve Liptó és Zólyom vármegye leírásából az általános rész természetföldrajzi tagozata.⁷⁴ Megemlítendő még Bél Mátýásnak a Tomka Szászky János 1748-as *Introductio in orbis hodierni geographiam* című művéhez írt, a földrajz tanításáról és a földrajztudomány fejlődéséről szóló nagyszerű előszava, amelyet a szlovák kollégák szintén megjelentettek faksimilében és fordításban a jubileumi évre.⁷⁵

Az évfordulós „virágzás” kései gyümölcse a Bél életéről és műveiről szóló, gazdag tartalommal bíró szlovák nyelvű tanulmánykötet, amely 1987-ben látott napvilágot, szintén Ján Tibenský szerkesztésében.⁷⁶ A témakörök, amelyekbe a tanulmányokat rendezték, a következők: I. Bél kora, élete, világnézete; II. Bél, a pedagógus; III. Bél honismereti tervezete, és a tudományos élet megszervezésére tett erőfeszítései; IV. *a Notitia és az Adparatus*; V. Magyarország nemzetiségei Bél művében; VI. utóélet. A számunkra legfontosabb 4. fejezetben több érdekes tanulmány is található, így Tibenskýtől a *Notitia* koncepciójáról, felépítéséről egy átfogó értekezés,⁷⁷ illetve egyes – természetesen „szlovákiai” – vármegyék keletkezéséről, tartalmáról szóló írások

⁶⁷ TIBENSKÝ 1984⁴.

⁶⁸ Uo. 164–178.

⁶⁹ Uo. 178–198.

⁷⁰ Uo. 207–238.

⁷¹ BELÁK 1984.

⁷² BÉL 1984.

⁷³ BÉL 1984⁷.

⁷⁴ BÉL 1984⁴, BÉL 1984⁸; Tibenský kapcsolódó tanulmányát l. TIBENSKÝ 1984³.

⁷⁵ BÉL 1984⁶.

⁷⁶ MATEJ BEL 1987.

⁷⁷ TIBENSKÝ 1987.

különböző szerzőktől.⁷⁸ A Bél Mátyás utóéletéről szóló tanulmányok között megtalálható Szelestei N. László munkája is Bél kéziratos hagyatékának sorsáról.⁷⁹

Ezt követően csak néhány kiadványról tudunk. 1990-ben megjelent egy válogatás Bél leveleiből szlovák fordításban.⁸⁰ 2000-ben Zemplén vármegye,⁸¹ 2001-ben Árva vármegye⁸² leírásának szlovák fordítása látott napvilágot. 2006-ban jelent meg egy munka a 18. századi (magyarországi) könyvkiadásról, benne Bél műveinek, így kiemelt helyen a *Notitia* egyes köteteinek kiadástörténetéről.⁸³

3. A disszertáció célkitűzései, tartalma

Dolgozatunk alapját, „kiindulópontját” a *Notitia* kéziratának és nyomtatásban megjelent részeinek teljes(ségre törekvő) vizsgálata képezi. Ez alatt a következőt értjük: a vármegyeleírások – úgy a kinyomtatott, mint a kéziratban maradt leírások – kéziratos példányainak és nyomtatott változatainak, illetve az azokkal kapcsolatos egyéb iratanyagok (adatgyűjtések, hivatalos iratok, levelezés stb.) felkutatása, értelmezése, datálása, sorrendbe állítása, ezáltal az egyes leírások keletkezéstörténetének felvázolása. Ennek a kutatásnak a hozadéka öt pontban foglalható össze:⁸⁴

- 1.) Általában csak egy ilyen mélységű feldolgozás végén állapítható meg, hogy valamely vármegyeleírás fennmaradt példányai közül *melyik a legkésőbbi, a szerző elképzeléseiből legközelebb álló kézirat*, tehát amely a szövegkiadás alapjául szolgálhat. A fentiekben több példát is említettünk arra, hogy egy-egy leírás kiadói nem vizsgálták meg az összes példányt, hanem az első kezük ügyébe kerülő kéziratot megjelentették. Természetesen a kéziratok vizsgálatát megnehezíti, hogy gyakran több intézményben vannak elhelyezve, de ez nem menti fel a kiadót a komolyabb kutatás alól.
- 2.) Egy-egy vármegyeleírás kézirataiból, illetve a vele kapcsolatos dokumentumokból, a Bélnek elküldött adatokból *kirajzolódik Bél segítőinek, a munkában résztvevőknek a köre*, vagyis világossá válik, hogy Bél milyen anyagból dolgozott, illetve kiket tudott megnyerni magának a munkához.
- 3.) Az iratokat ellenőrző két hatóság, vagyis a Magyar Udvari Kancellária, illetve (a magyar királyi Helytartótanácson keresztül) a vármegyei közgyűlések leveleiből, a közgyűlési jegyzőkönyvekből, a vármegyei ellenőröknek, lektoroknak a kéziratokon elvégzett javításaiból megismerhető *a hivatalos szervek és a vármegyei nemesség viszonya Bél munkájához*, ami segít megérteni a mű korabeli fogadtatását, és bizonyos értelemben a *Notitia* kudarcának, a munka megfeneklésének az okait.
- 4.) Nem érdektelen a *Bélnek küldött iratok, adatgyűjtések tartalmi vizsgálata*, ugyanis Bél azokat sokszor csak részben, vagy egyáltalán nem használta fel munkájához, így azok önmagukban is forrásértékűek. Emellett ezek a küldemények gazdagíthatják ismereteinket azok szerzőivel kapcsolatban – akik sok esetben egyébként is számon tartott értelmiségiek, litterátusok.
- 5.) Egy ilyen mélységű vizsgálattal lehetővé válhat a *Notitia* teljes „mérlegének” az elkészítése, vagyis hogy mi az egyáltalán, ami kéziratban fennmaradt, és Bél meddig jutott azokkal a leírásokkal, amelyek nem jelentek meg; tanulmányozható *a teljes Notitia*

⁷⁸ Az egyes tanulmányokat I. a II. kötetben, a vonatkozó vármegyék – Pozsony, Zólyom, Trencsén, Liptó, Árva, Nyitra, Bars, Turóc – ismertetésének 4. fejezetében („Összefoglaló adatok”)!

⁷⁹ SZELESTEI 1987.

⁸⁰ BÉL 1990².

⁸¹ BÉL 2000.

⁸² BÉL 2001³.

⁸³ KOLLAROVA 2006 29–40.

⁸⁴ Eme öt pontot – némileg más formában – már korábban is felvázoltuk. L. TÓTH 2006³ 31.

keletkezéstörténete, emellett összeállítható Bél segítőinek teljes listája, és távolabbi célokként a *Notitia* általános jellemzői is vizsgálhatók.

A *Notitia* kéziratának vármegyeleírások szerinti szisztematikus vizsgálatát disszertációnk „függelékében”, avagy a II. kötetben hajtottuk végre. Minden egyes vármegyeleírás esetében elsőként családfán mutattuk meg a kéziratok (a mű példányai, továbbá adatgyűjtések, levelek, hivatalos ellenőrzések dokumentumai) sorrendiségét és egymással való kapcsolatát, majd az egyes példányokat pontos levéltári adatokkal és a kéziratoknál használatos leírás szerint ismertettük, s emellett bővebben kitértünk a bennük levő javításokra, a keletkezéstörténetben betöltött szerepükre, készítési idejük meghatározására. Megjegyzendő, hogy sok esetben olyan kéziratok is szerepelnek a családfánkon, amelyek más példányok, illetve egyéb adatok alapján kikövetkezhettek, de maga a kézirat elveszett – természetesen eme elveszett példányokat is tárgyaltuk. Ezután a leírás keletkezéstörténetét vázoljuk fel, majd „összefoglaló adatok” címen a leírás keletkezésével kapcsolatos legfontosabb információkat közöljük. Végül a vármegyeleírás tartalmi ismertetőjét is elkészítettük, egyrészt azért, mert természetesen a leírás tartalma is sokat elárul a leírás keletkezéséről (dátumok, munkatársak említése stb.), másrészt ezzel egy későbbi célkitűzésünket, nevezetesen a *Notitia* tartalmi elemzését készítettük elő.⁸⁵

A kéziratok vizsgálatára és az abból leszünderhető eredményekre támaszkodva igyekeztünk a *Notitia* keletkezéstörténetét – részben a korábbi kutatás során is felvetett kérdések alapján, részben új megközelítésekkel – a lehető legrészletesebben feltárni. Elsőként arra próbálunk választ adni, hogy mi lehetett a mintája, előzménye Bél Mátyás *Notitiájának*; tüzetesen megvizsgálunk egy lehetséges külföldi „előképet”, s egyben kifejtjük, hogy az eddigi szakirodalom által felvetett előzmények mennyire tekinthetők elfogadhatónak. Ezt követően a *Notitia* tervének 1718-as megfogadására, s fokozatos „evolúciójára” – bár, ha az eredeti nagyszabású terveket tekintjük, inkább „devolúciójára” – térünk rá; megvizsgáljuk az 1718-as tervezetet és az 1723-as *Prodromust*, s azt is, hogy mi valósult meg – legalábbis kézirat szintjén – e tervezetekből. Ezután azt elemezzük, hogy Bél voltaképpen mit értett ekkor „Magyarország” (*Hungaria*) alatt, vagyis hol húzta meg a *Notitia* „határait” – e vizsgálat során egészen meglepő eredményekre jutottunk. Majd a vármegyeleírások elkészítésének munkafolyamatát vizsgáltuk. A teljességre törekedve tekintettük át Bél segítőinek, adatközlőinek a táborát, elsőként a segítség mértéke, illetve társadalmi helyzet, foglalkozás stb. szerint felállított kategóriák alapján, majd vármegyék, illetve „földrajzi eloszlás” szerint. Külön kitértünk Matolai János közreműködésére, akire jóllehet a korábbi kutatás is felfigyelt, szerepét jócskán alulértékelték. Ugyanebben a fejezetben elemezzük az adatgyűjtés bél mátyási módszerét, vagyis a kérdőíveket, és itt írunk a *Notitia*hoz készült térképekről és természetesen Mikoviny Sámuelről is. Majd Bél és a hatalom, vagyis a szerző és a világi hatóságok kapcsolatát vizsgáljuk: elsőként a kezdeti nehézségeket, majd külön a kancelláriai, illetve a helytartótanácsi-vármegyei revíziót, annak írásos dokumentumait tekintjük át. Végül, összegzőképpen kimutatjuk, hogy Bél meddig jutott – tartalmi kidolgozottság, illetve a hivatalos ellenőrzetés terén – az egyes vármegyeleírásokkal.

4. Források és gyűjtemények

Mint fentebb utaltunk rá, Bél kéziratok hagyatéka több gyűjteménybe szóródott szét. A legfontosabb az az anyag, amelyet Batthyány József vásárolt meg Bél özvegyétől 1769-ben, s miután „hosszan hányódott”, végül az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban

⁸⁵ A vármegyeleírások kéziratának ismertetéséhez bővebb útmutatót I. a II. kötet elején.

talált végleges elhelyezésre.⁸⁶ Ebben a gyűjteményben található meg a kéziratban maradt vármegyeleírások példányainak legnagyobb hányada, az egyéb iratokkal (adatgyűjtések, levelezés stb.) együtt. A kéziratok – hála a Szelestei-féle katalógusnak – jól kutathatók,⁸⁷ s ami a levelezést illeti, meg is jelentek.⁸⁸

Szintén elég nagy számú Bél-kéziratot őriz az Országos Széchényi Könyvtár. Itt is található számos eredeti vármegyeleírás-fogalmazvány, valamint igen sok 19. századi másolat, nagyjából Gyurikovits György jogtudós (1780–1848) jóvoltából, aki főleg az esztergomi példányokról készítettett újabb tisztázatok.⁸⁹ Megjegyzendő, hogy e 19. századi másolatokat nem lehet teljes egészében mellőzni,⁹⁰ ugyanis sokszor ismeretlen szövegállapotot tükröznek, vagyis valamilyen eredeti – Bél korában íródott –, de később elveszett kézirat példányról készültek. Ezért e Gyurikovits-féle másolatokat és az egyéb kései másolatokat is megvizsgáltuk, s amelyikről bebizonyosodott, hogy ismeretlen eredetiről készült, felhasználtuk és beillesztettük a vonatkozó vármegyeleírás keletkezéstörténetébe.

A harmadik legfontosabb gyűjtemény a *Notitia* szempontjából a pozsonyi Líceumi Könyvtár, vagyis az egykor Bél által vezetett intézmény bibliotékája. Itt – mint azt fentebb említettük – kizárólag Bél nyomtatásban is megjelent munkáinak a kéziratai lehetők fel, így a vármegyeleírásokból is csak azok, amelyek aztán a *Prodromus*-ban, illetve a *Notitia* öt kötetében napvilágot láttak. Természetesen e kéziratok is nagyon fontosak a keletkezéstörténet, így a munkatársak, a művek szerzősége, készítésének ideje stb. szempontjából. Emellett találtunk itt egy, a *Notitia* elkészítése szempontjából valóságos kincsnek számító levelet, illetve annak fogalmazványát: Bél a Helytartótanácsnak, vagy éppenséggel a Helytartótanács elnökének, Lotharingiai Ferencnek írhatta 1732. júl. 9-én, s benne tételesen közölte, hogy az egyes vármegyeleírásokkal éppen hol tart.⁹¹ De nagyon értékes az az irat is, amelyben egy ismeretlen számára összeállít egy vázlatot, illetve kérdőívet „Nagyhont vármegyéről”, valamint az a (valószínűleg hagyatéki) könyvjegyzék, amely a pozsonyi tudós könyvtárát öleli fel. Bél – az utóbbi kézirat, és még néhány más darab kivételével – valószínűleg maga hagyta a líceumra a már kinyomtatott munkáinak kéziratait, mert már feleslegessé váltak. Nagy szerencse, hogy így tett, s az is, hogy a könyvtár megőrizte a rá bízott anyagot.⁹²

A Ráday-Gyűjteményben azok a kéziratok találhatóak, amelyeket Bél juttatott el fiához, Bél Károly Andráshoz, majd annak halála (1782) után árverésen vette meg őket Ráday Gedeon. Ezek főként a *Notitia* meg nem jelent „természetráji könyvének” kéziratai voltak, köztük a már fentebb említett *De re rustica Hungarorum* című, igen értékes munka.⁹³ E kéziratokat, vagyis a *Notitia* kéziratban maradt részeit is megvizsgáltuk, illetve rendszereztük dolgozatunk 2. fejezetében.

A Magyar Országos Levéltárban is van néhány Bél-kézirat. Ezek eredete is ismert: a jeles történész, Kollár Ádám Ferenc vásárolta meg Bél özvegyétől a kéziratot hagyatékként egy részét még 1762-ben, főként a történeti adatgyűjtést. Ez az iratanyag Kollár halála után előbb a bécsi Staatsarchivban lett elhelyezve, majd a Magyar Országos Levéltár kapta meg 1926-ban.⁹⁴ Ez is értékes kéziratgyűjtemény: amellett, hogy Bél egyik segítőjének személyét – jelesül Czemanka Andrásét – ez alapján sikerült azonosítanunk, van az itteni darabok között néhány autográf Bél-kézirat is.

⁸⁶ SZELESTEI 1984 11–15.

⁸⁷ A kéziratok leírásait l. uo. nr. 1–614.

⁸⁸ BÉL 1993 passim.

⁸⁹ A kéziratok részleges ismertetését l. SZELESTEI 1984 nr. 629–654.

⁹⁰ Szelestei N. László e 19. századi másolatokat nem ismerteti katalógusában. Indoklását l. uo. 17.

⁹¹ A fogalmazvány szövegét l. TÓTH 2006² Függ. IV.

⁹² A kéziratokra még l. TÓTH 2006² i–xxiv. A kéziratok címléírásait l. uo. 1–68.

⁹³ L. SZELESTEI 1984 8. A kéziratokat l. uo. nr. 619–628.

⁹⁴ Uo. 9. A kéziratokat l. uo. nr. 615–618.

Kutattunk emellett a megyei levéltárakban is, mivel Bél 28 vármegye leírását elküldte a Helytartótanácsra keresztül a vármegyéknek ellenőrzésre, kiegészítésre (illetve 26-ot, kettőt pedig a kormány szerv segítségével kapott vissza).⁹⁵ A vármegyei közgyűlések jegyzőkönyvei, illetve a közgyűlési iratok sok információt nyújthatnak a kéziratok keletkezéstörténetére: ha ugyanis fennmaradtak a megyeiek által készített kiegészítések, javaslatok, azok segíthetnek a vármegyeleírás példányainak beazonosításában, sorrendbe állításában (e kiegészítések sokszor szó szerint hivatkoznak a kézirat egy-egy mondatára, továbbá fejezetszámokra, lapszámokra). Sőt, néhány esetben a vármegyeiek másolatot készítettek az iratról (Baranya, Somogy, Szabolcs). Több megyei levéltárban személyesen kutattunk, illetve minden vármegyénél, ahol volt hivatalos vármegyei ellenőrzés, megtekintettük a közgyűlési jegyzőkönyvek vonatkozó részét – többségében a Magyar Országos Levéltárnak a protocollumokról készített mikrofilmjein. Sajnos a közgyűlési iratokkal nem volt ilyen szerencsénk, abból ugyanis a MOL csak „szemezgetett”, és a minket érdeklő időszak rendre kimaradt e válogatásból. Mindenesetre ezt feltétlenül pótolni kívánjuk a közeljövőben, mivel sokszor az iratok közé helyezték el a vármegye által kijelölt vizsgálóbizottság munkájának jegyzőkönyvét (például Veszprém vármegye leírása esetében).

5. Megjegyzések a kötet használatához

Legfontosabb közlendőnk a Bél-féle vármegyeleírások kézirataira, illetve az azokhoz kapcsolódó egyéb dokumentumokra való hivatkozással függ össze. Mint említettük, a második kötetben mindegyikről alapos leírást készítettünk: sorrendbe állítottuk, s ennek során betűjelekkel láttuk el őket. E jelölésről a második kötet bevezetőjében bővebb tájékoztatást is adunk; most csak annyit jegyzünk meg, hogy a munkánkban a vármegyeleírásokkal kapcsolatos kéziratokra úgy hivatkozunk, hogy előbb dőlt betűvel megadjuk a vármegye nevét, majd félkövér betűtípussal a kézirat betűjelét (például *Turóc vármegye A*). Ennek alapján a szóban forgó kézirat ismertetése könnyen kikereshető a második kötetből, az adott vármegyeleírásnál. A kéziratokra való hivatkozásnál jelöltük, hogy milyen típusú – pagina, vagy fólió szerinti – lapszámozásról van szó (pl. p. 20. vagy ff. 12–14.). A nyomtatott dokumentumok esetében természetesen ettől eltekintettünk. Dolgozatunk I. kötetére mindkét kötetben a kötet számával és oldalszámmal, ritkább esetben fejezetszámokkal hivatkozunk (pl. „I. köt. 153.”, „I. köt. V.2.”).

Az I. kötet végén helyeztük el a bibliográfiákat. Elsőként Bél nyomtatott – és általunk hivatkozott – műveit, illetve a *Notitiáról* készült fordításokat közöljük, időrendi sorrendben; a 2. kötetben egyébként mindenhol megadtuk, hogy készült-e az adott vármegyéről fordítás. A szorosan Bélhez köthető műveket követi a szakirodalom felsorolása. Az egyszerűség kedvéért az utóbbiban helyeztük el azokat a – nem Bél által készített – kéziratokat is, amelyek a keletkezéstörténet szempontjából fontossággal bírnak, és többé-kevésbé szakirodalmi jellegűeknek tekinthetők (ilyen például Miller Jakab Ferdinánd és Horvát István említett munkái).⁹⁶ Minden, általunk használt szakirodalmat rövidítve hozunk, s a bibliográfiában oldunk fel. A 2. kötetben, az összefoglaló adatoknál néha említünk olyan szakirodalmakat is, amelyek az adott leíráshoz köthetők, de mi nem használtuk őket: ezeket teljesen kiírva közöljük, és a bibliográfiában nem hozzuk. Ezek egyébként túlnyomórészt az egyes vármegyeleírás-fordítások elé írt, csekély hosszúságú és értékű bevezetők.

⁹⁵ Bővebben l. az V.3. fejezetet.

⁹⁶ L. MILLER 1775, HORVÁT 1812.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítettek munkámban. Köszönöm témavezetőmnek, Kalmár Jánosnak, az ELTE Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke docensének a valóban hasznos tanácsokat. Köszönöm Déri Balázsnak, az ELTE Latin Tanszéke vezetőjének, több Bél által írt vármegyeleírás, illetve vármegyeleírás-részlet és egyéb munka jeles fordítójának, egykori tanáromnak a témában való útnak indítást, illetve a hasznos észrevételeket.

Köszönet illet emellett számos olyan kollégát, akik az egyes levéltárakban, könyvtárakban lehetővé tették kutatásaimat. Ezért itt szeretném hálámat kifejezni legfőképpen Czékli Bélának, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatójának, illetve a bibliotéka összes dolgozójának a munkámban való odaadó segítségért és kedvességükért; Ivona Kollarovának, a pozsonyi Líceumi Könyvtár munkatársának, amiért az ott lévő Bél-kéziratokról való katalógus készítésekor mindvégig készségesen a rendelkezésemre állt; az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára munkatársainak, egyben kollégáimnak; a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, a Somogy Megyei Levéltár, valamint a Soproni Levéltár munkatársainak, ez utóbbiak közül különösen Dominkovits Péternek; Pohánka Évának, a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára munkatársának; Horváth Istvánnak, a Pécsi Püspöki és Pécsi Káptalani Levéltár vezetőjének; Viola Ernőnek, a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium könyvtára munkatársának; illetve a Ráday-Gyűjtemény és a Magyar Országos Levéltár munkatársainak.

I. A NOTITIA ELŐZMÉNYEI, MINTÁI

1. A német államismeret hatása

1. A kutatás eddigi eredményei

A Bél Mátyással foglalkozó szakirodalomban kész tényként kezelik, hogy Bél munkásságára, s közvetlenül a *Notitiára* nagy hatással voltak a 17. században kibontakozó német államismeret (Statistik, Staatenkunde, Staatwissenschaft),⁹⁷ illetve általában a német földrajz- és történettudomány képviselői. Hóman Bálint egyik értekezésében négy, Halléban tanító professzort említ, mint akik Bél tudós pályáját egyengették: elsőként a hallei egyetemet Németország tudományos központjává emelő nagyszerű teológust és pedagógust, Bél személyes jóakaróját és pártfogóját, August Hermann Franckét (1663–1727); Johann Peter von Ludewig (1670–1743) történészt; Nikolaus Hieronymus Gundling (1671–1729) jogtudóst és történészt; végül Cristoph Cellarius (1638–1707) történész-földrajztudóst.⁹⁸ Wellmann Imre 1979-es tanulmányában Cellariust, Ludewiget, illetve a szintén Halléban tanító Christian Thomasius (1665–1728) jogtudós és filozófust tartja a legfontosabb személyeknek, akik Bél későbbi életműve szempontjából meghatározóak voltak.⁹⁹ Zombori István Francke és Cellarius hatását hangsúlyozza, illetve megemlíti Hermann Conringnak (1606–1681), a „statisztika atyjának” a nevét.¹⁰⁰

E tanulmányoknak közös hiányossága, hogy adósok maradnak a konkrét megfeleltetésekkel, szerkezeti hasonlóságok bemutatásával, amelyek a fenti tudósok művei és Bél *Notitiája* közti kapcsolatot, „leszármazást” tanúsítanak. Ennek elmulasztása meglehetősen bizonytalanságot okozott és okoz ma is a Bél Mátyás-kutatásban, s végeredményben ennek köszönhető az is, hogy megkezdődött a magyarországi előképek, minták keresése,¹⁰¹ jóllehet ez véleményünk szerint alapvetően elhibázott megközelítés. Az alábbiakban ezért kísérletet teszünk az említett „leszármazás” bemutatására, bár hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgálat semmiképpen nem teljes, csupán egy, igaz, meghatározó német szerző művére és a *Notitiával* való szerkezeti hasonlóságaira irányul.

2. Egy lehetséges előkép: Johann Andreas Bosius *Introductiója*

Vizsgálatunkban Johann Andreas Bosius (1626–1674) *Introductio generalis in Notitiam rerumpublicarum orbis universi* (Jenae 1676¹⁰²) című kötetét hasonlítottuk össze Bél *Notitiájával*, illetve annak korai tervezeteivel. Magát Bosiust a statisztika egyik megalapozójának tartják. Egyetemi bölcséleti tanulmányait Wittenbergben, Lipcsében és Strassburgban végezte. Ezután Lipcsében volt egyetemi tanár, majd 1656-tól haláláig a jénai egyetemen tanított a történettudomány professzoraként. Legismertebb munkája a fent említett *Introductio*, amelyben lényegében kifejti az államismeret (*notitia rerumpublicarum*) kutatási területét, módszereit, sajátosságait. Habár Bosius leszögezte: ez a

⁹⁷ A német államismeret mint tudományág kialakulására, korai képviselőire jó összefoglalást nyújt VALERA 1986.

⁹⁸ HÓMAN 1920 348.

⁹⁹ WELLMANN 1979 382.

¹⁰⁰ ZOMBORI 1984 127.

¹⁰¹ Uo. 127–141.

¹⁰² BOSIUS 1676. A mű először 1672-ben jelent meg. Mi a posztumusz 1676-os kiadást használtuk, mert egyedül ez volt hozzáférhető Magyarországon.

tudomány nem az egyedi ismeretekre, hanem az államokra jellemző általános ismérvekre törekszik, mégis pontos útmutatást ad arról is, hogyan készítendő el egy-egy állam pontos leírása.¹⁰³

Úgy véljük, Bél korai *Notitia*-tervezeteire – közvetlenül vagy közvetetten – hatással volt a Bosius által kidolgozott módszer. A német tudós alapvetően hármas felosztást javasolt az egyes államok avagy birodalmak (*imperia*) bemutatására: történeti, földrajzi, és politikai részt. Ezt Bél láthatóan követte 1718-ban nyomtatásban megjelent „levelében”, amelyben a *Notitia* nagyszabású tervét mutatta be.¹⁰⁴

1. táblázat:

Az államismeret tárgya az egyes államok esetében Bosiusnál, összevetésben Bél Mátyás Epistolájával (1718)

BOSIUS 1676 80–81.	BÉL 1718
„Nobis, quae in unaquaque Republica maxime cognitu utilia sunt, haud incommode ad tres classes revocari videntur posse. Alia enim veluti <i>Historica</i> sunt, alia <i>Geographica</i> , alia, & pleraque, <i>Politica</i> .” (80.)	
Primi Generis (Historici) sunt: I. Origo cuiusque Reipublicae, eiusque tempus, occasio, titulus. II. Incrementa, decrementa, ac, si iam desierunt esse, eversio, horumque praesagia, caussae, modus, tempus, &c. III. Insigniores mutationes status, potentiae, amplitudinis, an belli pacisque tempore factae.	I. Notitia Hungariae Antiquae. II. Notitia Hungariae Mediae.
IV. Catalogi imperantium, eorumque genealogiae, cognationes, affinitates cum principibus aliis.	(Periodus II. Christiana Sect. I.) 2. De statu Hungariae, sub reliquis regibus, cum eorum catalogo genealogico-Historico.
Ad secundum genus (Geographicum) pertinent ditiones cuique Imperio subiectae, earumque nomina, situs, magnitudo, fines, flumina, maria, urbes, castella; natura & qualitas locorum; proventus agrorum, fructuum, animalium; numerus, mores, ingenia & lingua incolarum, &c.	Notitia Hungariae Novae. I. Pars Generalis. Sectio I. Geographica. Cap. 1. De nominibus, situ, magnitudine ac limitibus Hungariae. (...)
Ad postremum (Politicum) pertinent	Sectio II. Politica.
I. Forma regiminis, & leges fundamentales.	(9.) De iure et forma regiminis Hungariae.
II. Ratio administrandi, & praecipui magistratus ac ministri, alique curatorio nomine Rempublicam administrantes;	(4.) De reliquis dignitatibus Hungariae cum ecclesiasticis, tum civilibus.
III. Status Religionis, & qui ab eo magnam partem pendet, rei literariae	(13.) De religione Hungariae.
IV. Opus, potentia, redditus, & expensae Reipublicae aut Imperantium;	(11.) De rebus et re monetaria regni Hungariae.
V. Foedera, amicitiae, aut inimicitiae cum aliis Rebuspublicis aut Principibus, harumque caussae, praetextus, progressus; illorum finis, conditiones, firmitas, aut infirmitas, &c.	-

¹⁰³ Vö. VALERA 1986 122–125.

¹⁰⁴ BÉL 1718. Szelestei N. László azt írja, hogy a levél Johann Gottlieb Krause (1684–1736) teológusnak szól. L. BÉL 1993 43. A szöveg egy lipcsei folyóiratban jelent meg. Megjelent Déri Balázs magyar fordításában. In: BÉL 1984³ 131–139. A tervezetre bővebben l. a 2/1. alfejezetet.

VI. Praetensiones & illustres controversiae cum vicinis aliisque ac fundamenta et praetextus, quibus nituntur;	(10.) De praetensionibus Regni Hungariae.
VII. Ordo vel ipsius Reipublicae, vel eorum, qui praesunt, aut imperantes repraesentant, respectu aliorum Imperiorum et Principum; & fundamenta, quibus controversiae de praecedentia inaedificari solent;	(5.) De IV Statibus Hungariae, speciatim de Clero. (6.) De statu Magnatum. (7.) De statu Nobilium. (8.) De statu liberarum, regiarum ac montanarum civitatum, necnon oppidis, quae Haidonica vocant.
VIII. Ratio status et arcana potiora.	-
IX. Denique prudentum iudicia de cuiusque Reipublicae cum forma & legibus fundamentalibus, tum statu praesenti, eiusque firmitate aut infirmitate, &c.	-

Mint látható, Bosius hármassal javasolta: történeti, földrajzi és politikai részt. Ezekben belül a tematikát is felvázolta. Ezt látszik követni Bél Mátyás is a korai 1718-as tervezetében. Bosius történeti része megfelel a *Notitia Hungariae antiquae* és a *Notitia Hungariae mediae* tervének. Természetesen a tematikára nézve a megfeleltetés nehezebb, hiszen Bél egy „államot”, avagy „nemzetet” vizsgált; ennek ellenére itt is vannak hasonlóságok. Érdekes megvizsgálni Bél későbbi, kidolgozottabb vázlatának, a *Prodromus*-nak a szerkezetét, alcímeit. Látható, hogy a pozsonyi tudós a *Notitia Hungariae antiquae* vázlatában meg kívánta vizsgálni a magyarság elődeinek tartott népek – szkíták, hunok (hun-szkíták), avarok – keletkezését, felemelkedését és bukását, vagyis valami hasonló leírást tervezett, mint Bosius. Érdekes – bár nem kizárt, hogy véletlen – egyezés még, hogy Bél gyakran a városok történetjének leírásakor látszik alkalmazni Bosius egyik témáját, jelesül az államok „gyarapodásának és fogyatkozásának” (*incrementa et decrementa*) leírását.¹⁰⁵ Szintén szembeötlő, hogy Bél tervezte a magyar királyok genealógiai táblázatát, s ez Bosiusnál is fellelhető szempont a történeti részben, bár a hasonlóság itt sem jelent feltétlenül kapcsolódási pontot.

Nyilvánvalóbb egyezések mutatkoznak a földrajzi leírás tekintetében. A Bosius-féle első „fejezetet” mintha Bél egyenesen másolta volna az *Introductió*-ból (elnevezés, fekvés, kiterjedés, határok). A továbbiakban a kapcsolódás már nem ennyire egyértelmű, de mindenesetre az látszik, hogy Bél a Bosius által kijelölt úton járt, csak éppen az 1718-as tervezetében ezt a földrajzi leírást már sokkal árnyaltabban, illetve a magyar viszonyokhoz és saját érdeklődéséhez alkalmazva képzelte el. Így nála külön fejezetben szerepel a magyar hévizek, savanyúvizek, sóbányák, illetve szőlők és borok ismertetése.¹⁰⁶ Viszont szerepel a vármegyeleírásokban az összes, Bosius-féle téma, így a folyók, városok és várak leírása, az egyes földrajzi helyek „minősége”, mezőgazdasági termények, állattenyésztés, lakosok nyelve, szokásai, jelleme.

A legszorosabb kapcsolat mégis a Bosius által felvázolt politikai rész és a Bél-féle 1718-as tervezet politikai szakasza között van. Bél itt mindenképpen a német államismeret, és szorosabban Bosius elképzeléseit követte, hiszen hozzá hasonlóan tárgyalni kívánta Magyarország államjogi berendezkedését, pontosabban az államformáját, emellett jövedelmeit és pénzügyeit, a „rendeket” és így tovább. Feltűnő, hogy olyan speciális témát is átvett, mint a (magyar) állam „követelései”, tulajdonképpen jogigényei (l. a táblázatot). Természetesen itt is új témákkal egészíti ki a német mintát: írni kívánt a Magyarország királyainak beiktatásáról, a Magyar Királyság címeréről, hegyeiről (? nyilván

¹⁰⁵ Bél külön fejezet(ek)ben szokta jelölni a város gyarapodását (kiváltságleveleket stb.), gyakran *incrementa* margójegyzettel, illetve „fogyatkozását”, vagyis ostromait, tűzvészeket stb. *decrementa* margóval. Ez látható pl. Szentgyörgy (Pozsonyszentgyörgy) leírásában. L. BÉL 1735–(1749?) II. 129–130.

¹⁰⁶ L. BÉL 1718 45.

a nemesfém-bányászat miatt), nemzetiségeiről és nyelveiről, végül a jobbágyságról is.¹⁰⁷ E többletek ellenére jól látható, hogy Bél itt kifejezetten a külhoni német szerzőket, elsősorban Bosiuszt követte. Érdekes, hogy később éppen ezt a szakaszt hagyja el: a *Prodromus*-ban már nem szerepel külön politikai rész, megjelent viszont a természetrajzi „könyv”.¹⁰⁸ Ez egyrészt komoly súlyponteltolódást jelez, másrészt pedig Bél talán rájött, hogy érdekesebb a vármegyeleírásokra és az országos adatgyűjtésre koncentrálni, mint egy ilyen általános áttekintés megírásával bajlódni. Az is nyilvánvaló, hogy a német államismeret teoretikusai, így Bosius ezzel a politikai résszel kifejezetten az egyes államok berendezkedésének összevetését kívánta előkészíteni, míg Bél egy országról írt, így ennek a fejezetnek nála kevésbé volt jelentősége.

Érdeemes összevetni még néhány ponton Bosius művét és Bél *Notitiáját*, pontosabban annak egy másik „vázlatát”. A mondott vázlat egy Bél által írt tulajdonképpeni kérdőív (1736–1739 között készült), amelyben a pozsonyi tudós egy ismeretlen személynek jegyezte fel, hogy milyen szempontok alapján gyűjtson neki adatokat „Nagyhont vármegyéről”.¹⁰⁹ Azért választottuk e kérdőívet összehasonlítási alapul, mert ebben pontosan megismerhetők Bél „ideális” elképzelései a vármegyeleírásokról, azok tartalmáról.

2. táblázat:

A városok ismertetésének tervezete Bosiusnál és Bélnél

BOSIUS 1676 201–202.	Bél: <i>Sciagraphia</i> ¹¹⁰
In singulis [sc. urbis] ista fere sunt observanda:	Adnotentur circa urbes singulas, idque accurate:
I. Situs (...)	-
II. Nomina vetera & recentia	(1.) Nominis ratio, urbis primi conditores.
III. Magnitudo	-
IV. Quibus artibus incolae vitam sustentent	(3.) Cives, ex quibus constent nationibus, qui singularum mores, instituta, vestitus, occupatio.
V. Quibus privilegiis fruuntur	(4.) De urbium privilegiis, diplomatibus simul communitatis. [? communitis?]
VI. Quibus aliis praerogativis gaudeant: utrum, & quomodo munitae	
VIII. [!] Qua forma regiminis utantur, utrum mediate ac immediate summae potestati subiectae sunt?	(5.) De magistratuum ratione, et quando ei quoque ritu creentur.
IX. Numerus incolarum	-
X. Quo ordine, qua concinnitate aedes tum publicae tum privatae aedificatae sint, & quaenam ex iis prae ceteris notatu dignae, &c.	(6.) De aedificiis, sacris et profanis, publicis et privatis.

A városok bemutatásának tematikája a két szerzőnél sok pontban hasonlít egymásra: mindketten fontosnak tartják a város megnevezését, annak eredetét, a polgárság életmódját, tevékenységeit, a város kiváltságlevelét, irányítását, építményeit. Ennek ellenére nincs annyira szoros megfelelés, hogy közvetlen kapcsolatot lehetne feltételezni a két mű között, vagy ha ez mégis fennáll, akkor Bél újító szándékát kell látnunk az eltérésekben. Nagyon fontos különbség, hogy Bél mindig ír a városok történetéről is: amint azt a továbbiakban látni fogjuk, ez azért van, mert végül nem készített külön történeti részt, így a vármegyeleírásokba foglalta bele a történelmi eseményeket, forrásokat is.

¹⁰⁷ L. uo.

¹⁰⁸ L. a következő fejezetet.

¹⁰⁹ A mondott kérdőívet alább közöljük és részletesen tárgyaljuk is. L. I. köt. 66–70.

¹¹⁰ A szövegét l. TÓTH 2006² Füg. V.

3. táblázat:
A lakosság ismertetése Bosiusnál és Bélnél

BOSIUS 1676 204.	Bél: <i>Sciagraphia</i>
De incolis ditionum singularum... sequentia animadvertenda sunt:	(1.) De hodiernis incolis, Hungaris, Slavis, Germanis...
I. origo eorum, hoc est, unde & quando in eas regiones devenerint	(1.) ...unde singulae nationes venerint...
II. Multitudo aut paucitas, eiusque caussae	-
III. Lingua eiusque antiquitas, mutationes, usus & cognatio cum aliis	(1.) ... qua dialecto, loquantur in sua quisque lingua.
IV. Constitutio corporis	[Bélnél is gyakran szerepel]
V. denique ingenia et mores.	(2.) De singularum nationum vestitu, victu, et moribus et consuetudinibus, circa puerperia, nuptias et sepulturas, etc.

Csaknem ugyanaz mondható el a lakosság Bosius, illetve Bélnél által felvázolt ismertetésének összevetéséről, mint a városok esetében. Itt is van több egyezés a kétféle koncepció között, de kérdés, hogy Bélnél közvetlenül Bosiusnál vette-e a mintát. Mindenesetre, a lakosság avagy a köznép ilyen szempontú vizsgálata – különösen az annak nyelve, szokásai iránti érdeklődés – mindenképpen azt mutatja, hogy Bélnél sokat kölcsönzött német elődeitől.

A fentiekben Bosius alapvető államismereti művének, az *Introduction*nak a vonatkozó részeit vetettük össze Bélnél *Notitia*-tervezeteivel (*Epistola*, *Prodromus*, *Sciagraphia*). Megállapítható egyrészt, hogy a két szerzőnél felvázolt módszerek, szempontok csak részlegesen hasonlítanak egymásra, másrészt az is nyilvánvaló, hogy alapvető szerkezeti, szemléletbeli egyezések vannak köztük: gondolunk itt a hármas felosztásra, a földrajzi-gazdaságföldrajzi megközelítésre, az államok politikai berendezkedésének kiemelt vizsgálatára stb. Sietünk leszögezni: a fenti összehasonlítással nem tekintjük megoldottnak a *Notitia* külhoni előzményeinek kérdését. Valószínű, hogy Bosius mellett lehet találni olyan műveket, amelyeket Bélnél nagyobb mértékben figyelembe vett országleíró munkájának elkészítésénél, vagyis sokkal inkább a *Notitia* előzményének tekinthetők, mint a jénai professzor munkája. Bosius *Introduction*jának vizsgálatával elsősorban a problémára kívántuk felhívni a figyelmet, s egyben azáltal, hogy a *Notitia* egy lehetséges előzményét bemutattuk, a témával kapcsolatos további kutatást szeretnénk ösztönözni.

2. Magyarországi előzmények?

1. Oláh Miklós, Gregoriántzi Pál, Révay Péter, Michael Bonbardus

Mint fentebb említettük, Bél *Notitiájának* eredete kapcsán szóba kerültek olyan, nagyrészt magyar szerzőktől származó – és Magyarországról szóló – művek, amelyek egyes vélekedések szerint formájukban, szerkezetükben mintául szolgálhattak Bél számára. Zombori István öt ilyen nevez meg: a címben szereplő négy szerzőt és munkáikat, illetve Parschitius Kristóf kéziratban maradt országleíró művét,¹¹¹ amelyet fontossága miatt külön tárgyalunk. Először tehát a fent említett négy munkát és a *Notitiával* való rokonításukat vizsgáljuk meg.

Összességében elmondható e forrásokról, hogy Bél valóban ismerte és használta őket, sőt, Oláh Miklós *Hungariáját* és Gregoriántzi Pál *Breviariumát* meg is jelentette az *Adparatusban*; továbbá vélhetően ahhoz is köze volt, hogy a *Scriptores Rerum Hungaricarum* című forrásgyűjteményben helyet kapott Révay munkája, illetve annak bővített változata (a *De Sacra Corona Regni Hungariae*, illetve a *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* c. művek).¹¹² Ebből azonban még nem következik az, hogy valóban mintának tekintette volna őket. A feltevés főleg azért problémás, mert Bél *Notitiája* mind tematikájának sokféleségében és újszerűségében – gondoljunk a természetrajzi, gazdaságföldrajzi, néprajzi megközelítésekre! –, mind pedig terjedelmében sokszorosan felülmúlja e rövid munkákat, és voltaképpen azon túl, hogy ugyanúgy Magyarország leírását adja, mint azok, nem fedezhető fel közöttük semmilyen valódi formai átvétel. Oláh Miklós, Gregoriántzi Pál és Révay Péter munkáinak a *Notitiával* való összevetése – tartalmi, terjedelmi és szerkezeti megfontolások miatt – nem vehető komolyan; Bonbardus mintaként való használata pedig a fenti okok mellett azért is valószínűtlen, mert munkáját, a *Topographia Magni Regni Hungariae* c. művet Bél csak 1718-as tervezetének megjelenítése után kapta kézhez,¹¹³ s bár a *Notitia* későbbi szerkezeti átalakításához (*Prodromus*) elméletben még lehetett volna köze, valójában erről sincs szó.

2. Parschitius Kristóf műve, a *Comitatus Regni Hungariae*

Az evangélikus értelmiségi-lelkész családból származó Parschitius Kristóf 1643 körül látta meg a napvilágot Rózsahegyben; Rostockban és Wittenbergben folytatott egyetemi tanulmányokat. Ezt követően Körmöcbányán tanított, majd Selmechányán konrektornak választották. 1682-től az iskola rektora lett. 1687-ben részt vett a pozsonyi országgyűlésen, de ugyanazén idő tájt az evangélikus egyház ismeretlen okokból elbocsátotta hivatalából. Ezután Wittenbergbe ment, és vélhetőleg ott is maradt haláláig (1713).¹¹⁴

Parschitius „száműzetésében” több művet írt; kiemelkedik ezek közül a kéziratban maradt *Comitatus Regni Hungariae...* című munkája, amelyben országrészenként, ezen belül vármegyénként haladva készítette el Magyarország földrajzi leírását. Bél 1718

¹¹¹ L. ZOMBORI 1984 128–133.

¹¹² Uo. 128.

¹¹³ L. I. köt. 41–42.

¹¹⁴ L. ZOMBORI 1984 117.

folyamán megvásárolta a „lipcsei (városi) tanácstól” a mű kéziratát¹¹⁵ – Ráday Pálhoz írt levelében, júl. 12-én megjegyzi, hogy többet várt tőle.¹¹⁶ E kézirat egyébként megtalálható a pozsonyi tudós hagyatékában,¹¹⁷ így az is megállapítható, hogy Bél gyakran használta, javította, széljegyzetelte, illetve a Parschitius által írt egyes vármegyeleírásokat többször külön is kimásoltatta, s másokkal ellenőriztette.¹¹⁸

Zombori István hosszan hosszan ír Parschitius művéről tanulmányában, és hangsúlyozza, hogy Parschitius nagy hatást gyakorolt Bél *Notitiájára*.¹¹⁹ Korábban már mi is foglalkoztunk e kérdéssel, s azt kellett megállapítanunk, hogy bár kezdetben adhatott egyfajta kiindulópontot Bélnek Parschitius műve, a *Comitatus Regni Hungariae* – ezt mutatja az is, hogy egyes részeit másokkal ellenőriztette –, inkább a Parschitius által közölt adatok és azok megbízhatósága érdekelte, nem pedig művének szerkezete.¹²⁰ A Parschitius által alkalmazott tematika egyébként sem túlságosan bonyolult: előbb a vármegye nevééről és általában a vármegyéről írt, majd határaitól, városairól, várairól, végül folyóvizeiről, hévizeiről, savanyúvizeiről.¹²¹ E beosztást már Bél 1718-as tervezete is messze túlszárnyalja, hiszen ott a vármegyék leírásánál a határok, fekvés, a lakosok, a föld termékenysége, illetve a vármegye kiterjedésének ismertetése mellett a pozsonyi tudós járások szerint kívánta vizsgálni a vármegye településeit, természetrajzát; pontos tematikát vázolt fel a szabad királyi városok leírásához, továbbá a főispánokról, jelesebb családokról és a vármegyében lévő uradalmakról is külön kívánt írni.¹²² A sokkal összetettebb, valóban a német államismeret elveit, módszereit magán hordozó 1718-as tervezet ismeretében kizárható, hogy Bél Parschitius művétől kölcsönzött volna bármiféle szerkezeti elemet. Ő már régóta dédelgette magában a *Notitia* elkészítését,¹²³ s Parschitius művét csak azért kívánta megszerezni, hogy a benne lévő adatokat felhasználhassa. Egy ideig valóban egyfajta kiindulási pontnak, alapnak tekinthette a munkát: erre utalnak a szövegbe írt pótlások, kiegészítések, javítások. De idejében beláthatta, hogy ez a módszer kevés az ő elképzeléseihez: az általa megálmodott *Notitia*hoz az egész országra kiterjedő új adatgyűjtésre volt szüksége.

¹¹⁵ Krman Dániel evangélikus lelkész közölte egy ismerősével 1718. dec. 6-án írt levelében, hogy Bél írt neki, és értesítette őt az eredetileg Lipcsében őrzött kézirat megvásárlásáról. Vö. BÉL 1993 nr. 42. (tévesen „1720 ősze” „1718 ősze” helyett. A levél háttéréről l. a hozzá tartozó jegyzetet. Uo. 585.)

¹¹⁶ L. BÉL 1718. júl. 12-én írt levelét Ráday Pálhoz. In: BÉL 1993 nr. 38. Még l. SZELESTEI 1989 65.

¹¹⁷ PARSCHITTIUS 1702.

¹¹⁸ Így pl. 1718. július 12-én elküldte Ráday Pálnak az egész Parschitius-kéziratot (BÉL 1993 nr. 38.), majd ugyanezen év nov. 25-én Bihar és Szabolcs vármegyékről a Parschitius-mű vonatkozó részeit (nyilván ugyanígy kimásolva) Rádayn keresztül Komáromy alispánnak (?), ellenőrzés, átnézés végett (BÉL 1993 nr. 45.). Emellett Bél több más vármegye leírását is kimásolta Parschitius kéziratából, nyilván szintén ellenőrzítés céljából. L. *Sáros vármegye [Pa]*, *Zólyom vármegye [Pa]*.

¹¹⁹ L. ZOMBORI 1984 116–118, 128–133.

¹²⁰ L. TÓTH 2006³ 37.

¹²¹ A Parschitiusnál elsőként tárgyalt Varasd vármegye tematikája: [*Nomen, Historia*], *termini, urbes, oppida, arces, aquae, thermae*. L. PARSCHITTIUS 1702 pp. 27–31. Ez a későbbiekben sem módosul, legfeljebb az alsó-magyarországi vármegyék, vagyis Parschitius szűkebb pátériája esetében a tartalom tekintetében valamivel részletesebb lesz. De falvakról pl. sehol nem ír, így az általa jól ismert Zólyom vármegye elég hosszú leírásában sem. L. uo. pp. 220–234.

¹²² L. BÉL 1718 45.

¹²³ Még l. a következő fejezetet.

II. AZ ELSŐ TERVEK ÉS A PRODROMUS

1. Az első tervek, tervezetek

Bél Mátyás Topperczer Péter Pál eperjesi tanárnak írt levelében, 1718. április 21-én azt állítja, hogy már „régóta” tervbe vette „Magyarország teljesebb leírását”, s ehhez már sok anyagot gyűjtött, s jelenleg is gyűjti.¹²⁴ Természetesen nehéz eldönteni, mit jelent Bél számára ez a „régóta”, de amint azt az előző részben láttuk, valószínűleg már hallei évei alatt, vagyis 1704–1707 között felvetődhetett benne egy ilyen, a kibontakozó német államismeret mentén haladó mű gondolata. De csak 1718-ban fogott hozzá komolyan a megvalósításhoz, ugyanis ekkor kezdte el a *Notitiát* emlegetni barátainak, pártfogóinak, és ekkor jelentetette meg az első tervezetet is.

Az első fennmaradt említés Mitsinsky János nyustyai evangélikus lelkészhez¹²⁵ írott levelében található, amely 1718. márc. 21-én kelt.¹²⁶ Bél itt közli műve címét – *Notitia Hungariae Antiquae, Mediae et Novae* –, s egyben vázolja hármass felosztását is. Fontos adalék, hogy Bél itt pontosan leírja, mit ért a *Hungaria Media* alatt: mint írja, ez a korszak Szent István korától egészen Buda visszafoglalásáig tart. Ez azért érdekes, mert mutatja: ahogy a mai történetírás, úgy Bél is korszakhatárnak tekintette az 1686-os dátumot, saját „jelenkora” kezdetének érezte.

Ezt követte a már fentebb említett, Topperczer Péter Pálnak címzett levél április 21-én: az előző és e dátum közelségéből látható, hogy Bél elkezdte a szervezőmunkát, a segítőtársak keresését. Topperczer ugyanis nemcsak művének tervéről tájékoztatta, hanem szívesen vette volna tőle Sáros vármegye leírásának elkészítését, sőt, a határos vármegyék ismertetését is. Majd Ráday Pálnak is írt július 12-én, amelyben, mint korábban említettük, elküldte Parschitius művének kéziratát átnézésre és kiegészítésre,¹²⁷ s ami szintén fontos, mellékelte hozzá saját művének „leírását, avagy vázlatát”, hogy Ráday számára világos legyen, Bél milyen adatokat vár.¹²⁸ Ez a vázlat már a teljes mű tervezete volt (*totius mei operis descriptionem, seu sciagraphiam*), amelyet aztán szeptember derekán nyilvánosságra hozott. De még ezelőtt, szeptember 13-án újból írt Mitsinskynek, s ebben kérdőívet küldött neki egy vármegye leírásának összeállításához – mint az máshonnan ismert, Szepes vármegyéről van szó.¹²⁹

A fenti előkészületek – barátok, tudóstársak értesítése és segítségre való felkérése, a Parschitius-kézirat megszerzése és ellenőrzötetése,¹³⁰ a tervezet ismertetése – után Bél a szélesebb nyilvánosság elé lépett, és nyomtatásban is megjelentette óriási művének vázlatát. Maga a „nyílt levél” 1718. szeptember 19-i keltezésű, és egy meg nem nevezett lipcsei barátnak szól; nyomtatásban november 2-án jelent meg Lipcsében.¹³¹ Bél a bevezetésben megint említi, hogy már régóta tervezi ezt a munkát; célja egyes írók „képzeltéseinek”, illetve mások rágalmainak megcáfolása. Kérdés, hogy kikre, mely írókra gondolhatott. Zombori István felvetette, hogy Michael Bonbardi (Bonbardus) *Topographia Magni Regni Hungariae* című, 1718-ban megjelent munkája lehetett a „katalizátor”, amely

¹²⁴ „Dudum est, cum animum induxi ad describendam plenius Hungariam nostram, multa hanc in rem collegi, et adhuc colligo.” A levelet l. BÉL 1993 nr. 35.

¹²⁵ Személyére l. I. köt. 97.

¹²⁶ A levélnek csak egy részlete maradt fenn. l. BÉL 1993 nr. 31.

¹²⁷ l. I. köt. 37.

¹²⁸ „...pleniorum totius operis mei descriptionem, seu sciagraphiam hic adiungo, ut videre possit Perillustris Dignitas Vestra tamquam in Tabella, qua id conscribere velim methodo, et qua in parte maxime Dominorum Politicorum ope indigeam.” l. BÉL 1993 nr. 38.

¹²⁹ l. BÉL 1993 nr. 40. A kérdőívre bővebben l. I. köt. 65–66.

¹³⁰ Bővebben l. I. köt. 36–37.

¹³¹ BÉL 1718. A tervezetre még l. az előző részt.

feletti elégedetlenségében Bél kiadta tervezetét.¹³² Ez azonban nem lehetséges, mivel Bél még 1718. november 25-én is azt írja Ráday Pálnak, hogy nem látta „azt a bécsi *Topographiát*” (Bécs alatt a kiadás helyére utal), de reméli, hamarosan meg tudja szerezni.¹³³

Bél 1718-as tervezetének címe: *Notitia Hungariae Antiquae, Mediae et Novae, in libros tres divisa*. Az első könyvet, vagyis a *Hungaria Antiqua*t Bél négy korszakra osztotta: a szkíta, a hun (hun-szkíta), az avar (hun-avar) és a magyar korszakra (*periodus*). Részben tehát a magyarság őstörténetét vizsgálta – az akkoriban bevett történeti hagyomány szerint –, másrészt viszont „rendezőelve” mégiscsak a Kárpát-medence, azaz a későbbi Magyarország, ahová a hunok háromszor térnek vissza, először saját valójukban (hun-szkíták), majd mint avarok, végül, mint magyarok. Már ebben a részben is kiterjed földrajzi vonatkozásokra Bél figyelme. Vizsgálja azokat a provinciákat (tartományokat), amelyeket a hunok elfoglaltak (Thracia, Moesia, Dacia, Iazigum Metanastarum regio), és különös részletességgel tárgyalja Pannoniát, annak lakosait, városait, folyóit, hegyeit. A magyar „periódus” csak a magyarok korábbi szálláshelyeinek kérdését, magát a honfoglalást és az általuk elűzött népeket tartalmazta volna.

A második könyv a *Hungaria Media* történetét öleli fel, amely alatt Bél mást ért, mint a Mitsinskynek írott levelében. Ott azt közölte, hogy ez a korszak Szent István korától kezdődik, itt viszont azt látjuk, hogy közvetlenül a honfoglalás után számítja a „középső Magyarország” korának kezdetét, vagyis itt kap helyet a fejedelmi Magyarország is. Bél itt kettős felosztást alkalmaz: pogány (*ethnica*) és keresztény (*christiana*) korszakra osztja a könyvet. A keresztény korszakban további alosztást tesz, így a nemzeti (*gentilicinus*), illetve a külhoni (*peregrinus*) uralkodók alatti korra tagolja. Külön szakaszban tárgyalná a Habsburg uralkodókat, akik „a pusztulástól mentették meg Magyarországot” (*Hungaria per eos ab interitu vindicata*).

Végül a harmadik könyvben vázolta az új Magyarország (*Hungaria nova*) tervét. Ennek vázlata a későbbi vármegyeleírásokat idézi, ugyanis általános és különleges részre, az általános részen belül földrajzi (*geographica*) és politikai (*politica*) szakaszra oszlik. A földrajzi leírásban helyezett volna el egy általános ismertetést Magyarország elhelyezkedéséről, kiterjedéséről, éghajlatáról, földjének minőségéről, folyóiról, „csodálatos vizeiről”, hévizeiről, ásványvizeiről, tavairól, hegyeiről, erdeiről, vadjairól, ércbányáiról, sóbányáiról, szőlőiről és borairól, illetve mezőgazdaságáról. A politikai szakaszban esett volna szó a magyar kiváltság „kiváltságairól” (*praerogativa*), a magyar királyok koronázásáról, címeréről, egyházi és világi méltóságairól, rendjeiről (klérus, mágnások, nemesség), a szabad királyi vásorokról és a hajdúvárosokról, a kormányzás formájáról, a magyar királyság követeléseiről (*praetensiones*), jövedelmeiről, pénzügyeiről, hegyeiről, vallásáról, népeiről és nyelveiről, végül a jobbágyságról. A különleges részben kívánta elhelyezni kerületek szerint a vármegyeleírásokat. A leírások tervezett tartalmát is leírja, de itt még csak a témák rendszertelen halmazát veti papírra. Nem nehéz észrevenni, hogy – mint utaltunk rá – a *Hungaria Nova* struktúráját „öröklük meg” a vármegyeleírások, vagyis az általános-különleges felosztást stb., ami nagyon jól tett a leírások színvonalának, áttekinthetőségének.

Bél a „nyílt levél” végén elismeri, hogy ez hatalmas és nem egy emberre méretezett terv; ezért is kéri minél több tudóstárs csatlakozását, segítségnyújtását, különösen a *Hungaria Nova* elkészítésében.¹³⁴ A nagyszabású, ám kevés konkrétumot tartalmazó tervezet azonban ő sem érezhette elégségesnek ahhoz, hogy a magyar tudós közvélemény megértse és értékelje kezdeményezését. Ezért fogott hozzá egy nagyobb lélegzetű, kidolgozott részeket is tartalmazó „előfutár”, a *Prodromus* készítéséhez.

¹³² ZOMBORI 1984 133–135.

¹³³ „Viennensem illum Topographiam, nondum vidi, brevi tamen acquisitum me spero.” L. BÉL 1993 nr. 45. Szelestei N. László azonosította az említett *Topographiát* Bonbardi munkájával. L. uo. 1. jegyz.

¹³⁴ L. BÉL 1718 46.

2. A *Prodromus* tervezete

Bél Mátyás 1723-ban, 5 év adatgyűjtés és újabb tervek után jelentette meg a *Notitia „előfutárát”*, vagyis egyfajta előzetes tervét, *Hungariae antiquae et novae Prodromus* címmel.¹³⁵ A *Prodromus* címet Luigi Fernando Marsigli, a sokoldalú hadmérnök és térképész hasonló nevű munkájától kölcsönözte, amellyel az itáliai származású katonatiszt a Duna magyarországi (és szerbiai) szakaszáról szóló hatalmas munkájának a tervét hozta nyilvánosságra.¹³⁶ Ez egyrészt abból nyilvánvaló, mert Bélnek megvolt Marsigli *Prodromus*ának kéziratos változata,¹³⁷ másrészt pedig, mert Bél maga is utal saját „előfutárának” előszavában a hadmérnök művére.¹³⁸

Érdeemes röviden áttekinteni ennek az előszónak a tartalmát.¹³⁹ Bél a kezdeti nehézségekről, a munka nagyságáról ír az 1. fejezetben, illetve a 2. fejezetben megemlíti azt is, hogy „3 évvel ezelőtt” ki akarta adni a műve tervezetét, de gyanúba került, hogy „erőfeszítem nem mindenben tiszta és ártatlan”.¹⁴⁰ De főúri pártfogóinak köszönhetően megmenekült a nagyobb bajtól (3. §.). Ismét említi vállalkozásának okait: külföldi írók panaszkodnak amiatt, hogy a magyarok „hallgatnak hazájukról”; illetve szintén a külföldiek sok képtelenséget összehordanak Magyarországról (5. §.). Honi tudóstársakat keres; mindenkinek megadja az elismerést munkájáért (6. §.). Elvesztett történeti és egyéb műveket említi, amelyeknek fontos magyar vonatkozásai vannak: Calanus *Attiláját* (ezt később közölte az *Adparatusban*), Szamosközy István történeti művét stb.; reméli, hogy ezek előkerülnek és kiadhatók lesznek (7–8. §.). A „középső Magyarország ismertetése” című részt, amelyet eredetileg tervezett, elhagyja, ehelyett egyes részeit a régi, más részeit az új Magyarország ismertetéséhez csatolja; az új Magyarország ismertetését három könyvre, éspedig a történeti, földrajzi és természetrajzi fejezetre osztja, s ezt lehetőség szerint kiegészíti majd egy politikai, diplomatikai és genealógiai-címertani „könyvvel” (10. §.). Megemlíti fontosabb munkatársait, akik kutatásaikkal járultak hozzá a *Prodromus* elkészüléséhez (11. §.), illetve azokat is, akik pártfogásukkal, könyvtáruk, könyveik rendelkezésre bocsátásával támogatták őt (12. §.).

Már az előszóból is kitűnik, hogy Bél az 1718-as tervezethez képest komoly változtatásokat hajtott végre. Egyrészt kiiktatott egy teljes részt, a „középső Magyarország ismertetését” – bár ő ezt még inkább csak formai, mint tartalmi változtatásnak állította be –, illetve gyökeresen átalakította az „új Magyarország ismertetését”, a korábbi általános-különleges rész helyébe egy más típusú, történeti-földrajzi-természetrajzi felosztást állítva. Maga a tervezet azonban, vagyis a *Prodromus* tartalma további változtatásokat, súlypont-eltolódásokat rejt. Ez a tervezet egyben sokkal jobban kidolgozott, mint az 1718-as volt, mert Bél mindegyik fejezet alá rövid tartalmi összefoglalást (*synopsis*) írt arról, hogy mit fog tartalmazni.

Ami tehát a változtatásokat illeti: először is Bél komolyan átformálta a *Notitia Hungariae antiquae* beosztását. A szkítákról szóló, az 1718-as tervezetben még 2 fejezetből álló *periodust* – amelyeket egyébként átnevezett „könyvekre” (*liber*) – két szakaszra osztotta

¹³⁵ BÉL 1723.

¹³⁶ Aloysi Ferdinandi Comit(is) Marsigli Danubialis Operis Prodromus ad Regiam Societatem Anglicanam. [Viennae] 1700.

¹³⁷ L. LK 43. Még l. TÓTH 2006² nr. 1.

¹³⁸ BÉL 1723 Praef. 8. §.

¹³⁹ L. BÉL 1723 [xii]–[xxii]. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért fejezetszámok szerint hivatkozunk rá). Magyarra fordította Déri Balázs. L. BÉL 1984³ 141–165.

¹⁴⁰ Kémnek hitték. Bővebben l. I. köt. 132.

fel, a 8 fejezetesre tervezett történeti és a 2 fejezetes földrajzi szakaszra.¹⁴¹ A történeti szakasz egyik fejezetét, amely a „szkíták háborúiról és hatalmáról” szól, kidolgozta, és elhelyezte mintaként a kötetben.¹⁴² A hunokról szóló *periodust* szintén két szakaszra bontotta, és pedig történeti (6 fejezet), illetve földrajzi (6 fejezet) szakaszra.¹⁴³ Az utóbbiban azokat a provinciákat, illetve területeket mutatta be, amelyeket a hunok Európában elfoglaltak (Moesia, Thracia; Dacia; metanaszta jazigok területe, Sarmatia, illetve kvádok és markomannok szálláshelyei; Pannonia, Illyricum és Dalmatia). A hun „könyvben” is elhelyezett egy mintát, mégpedig a „hun-szkítákról, eredetükről és szokásaikról” szóló fejezetet.¹⁴⁴ Ugyancsak bővítette az avar és magyar *periordus (liber)* tervét. Az avar részt¹⁴⁵ egy új fejezettel gyarapította (2. fejezet), amely arról szólt volna, hogy az avarok mely népeket űztek el, és mely területeket vettek birtokukba újból. A magyar részhez¹⁴⁶ ugyancsak egy fejezetet toldott, amely elképzelése szerint a magyarok viselt dolgait tartalmazta volna Géza fejedelemig.¹⁴⁷ Erre azért volt szükség, mert az 1718-as tervezet szerint a honfoglalás utáni eseményeket a *Notitia Hungariae mediae* tartalmazta volna,¹⁴⁸ ezt a részt viszont Bél, miként az előszóban utalt rá, kiiktatta. Végül *Epimetra* („ráadás”) címen, a magyar „könyv” végén a magyar nyelv történetével kapcsolatos munkaterveit kívánta elhelyezni, illetve első helyen egy, már megjelent munkáját, a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* c. művet (1718), amelyet kibővítve újra ki akart adni, immár a *Notitia* részeként.¹⁴⁹ Ezek az értekezések, vagyis azok címei eredetileg magyar nyelvtörténetének részeit képezték volna, amint azt 1713-ban kiadott tervezete mutatja.¹⁵⁰

A *Notitia Hungariae novae* terve, ahogy azt már láttuk, alapjaiban megváltozott. Az új, történeti-földrajzi-természettudományi hármass felosztásból eltűnt az 1718-as tervezet általános részének teljes politikai szakasza, benne a magyar királyság berendezkedésének sokoldalú bemutatásával. Ez volt a leglátványosabb tartalmi változás – valószínűleg ezt akarta Bél a jövőben pótolni a politikai, diplomatikai és genealógiai-címertani „könyvvel”, amelyekre az előszóban utalt. Végül Pozsony város leírásába „zsúfolta bele” ennek a tematikának bizonyos részeit a *Notitia* I. kötetében, így a kormányiszervek egy részének bemutatását, országgyűléseket stb.¹⁵¹ Ám ez töredéke volt az eredeti grandiózus tervnek. Gyarapodott viszont a *Hungaria nova* tervezete a *Hungaria media* „örökségével”, vagyis Magyarország történetével (az államalapítástól Bél jelenkoráig), ami az első, „történeti” könyvben kapott helyet.¹⁵² Ennek a történeti résznek egyszerűbb lett a szerkezete, mint a *Hungaria media*-ban volt. Négy fejezetből áll csupán, az első a kereszténység felvételével és az államalapítással, a második az Árpád-házi királyokkal, a harmadik a vegyesházakkal, a negyedik pedig a Habsburg uralkodókkal foglalkozik. A 2–4. fejezet esetében Bél egyfajta „genealógiai-történeti mutatót” (*index genealogico-historicus*) kívánt készíteni. Ez azt

¹⁴¹ L. BÉL 1723 1–27.

¹⁴² Uo. 5–25.

¹⁴³ Uo. 28–56.

¹⁴⁴ Uo. 28–52. A kéziratos példányokat l. köv. alfejezet 1. tábl. nr. 13. Még l. TÓTH 2006² nr. 30/XI, XII.

¹⁴⁵ BÉL 1723 57–59.

¹⁴⁶ Uo. 60–62.

¹⁴⁷ *Caput IV. De rebus gestis Hungarorum usque ad ducatum Geysae.* L. uo. p. 61.

¹⁴⁸ L. az előző fejezetet.

¹⁴⁹ „Accedunt Epimetra. I. *De vetere litteratura Hunno-Scythica.* [Jegyzetben: „Prodiit Exercitatio haec, Lipsiae MDCCXVIII. auctior et emendatior inserenda.”] II. *Specimen Etymologici Hungarici, ex quatuor linguis orientalibus, Hebraica, Chaldaica, Syriaca et Arabica, erutum.* III. *De vestigiis Sapientiae Scythicae, in lingua Hungarica, residuis.* IV. *De adfinitate linguae Hungaricae, cum tribus Europae linguis, quas cardinales vocant, Latina, Germanica, Slavica.*” L. BÉL 1723 62.

¹⁵⁰ *Historiae linguae Hungaricae libros duos...* Berolini [1713]. Magyar fordítása: BÉL 1984³ 35–44. (a fordítás Déri Balázs munkája.) Vö. TARNAI 1984 25.

¹⁵¹ L. *Pozsony vármegye* V. fej.

¹⁵² BÉL 1723 65–66.

jelentette, hogy az egyes királyok életét, uralkodásuk eseményeit tervezte feljegyezni hiteles írók, esetleg külföldi források alapján.¹⁵³

A második, „földrajzi könyv”¹⁵⁴ (*Liber secundus Geographicus*) lényegében az 1718-as tervezet „különleges részének” a helyét vette át. Ebbe a részbe kerültek ugyanis a vármegyeleírások. Az első fejezet „a magyar királyság elnevezéseiről, fekvéséről, szélességéről, hosszúságáról, határaitól és felosztásáról” szolt volna, mintegy bevezetés gyanánt. Ezt követte a 2. fejezet a „Duna és a Tisza közötti vármegyékről” majd a „Tiszán túl és a Tisza alatt fekvő vármegyék”, végül a „dunántúli vármegyék”. A 2. fejezet szinopszisában Bél ír arról, hogy mit fog tartalmazni egy vármegyeleírás, de elég zavarosan, összevissza sorolta fel a témákat. Ennél sokkal többet mond Szepes vármegye leírása, amelyet mintaként elhelyezett a kötetben, s amely már jól kidolgozott szerkezettel bír.¹⁵⁵

A harmadik, „természetrizai könyv”¹⁵⁶ (*Liber tertius physicus*) sajátos módon az 1718-as tervezet általános részének „földrajzi szakaszát”, illetve annak tematikáját kapta meg. A könyvet Bél 13 fejezetesre tervezte. A fejezetek témái: Magyarország éghajlata és földje (1.), folyói (2.), tavai (3.), „csodálatos” vizei (4.), hévizei (5.), savanyúvizei (6.), hegyei és erdői (7.), barlangjai és üregei (8.), ércei és bányái (9.), sóbányái (10.), szőlői és bora (11.), „gyógyszerei”¹⁵⁷ (12.), mezőgazdasága (13.). Mint látható, ez a felosztás igen kevésbé különbözik az 1718-as tervezet említett részétől.¹⁵⁸ Itt is több mintát elhelyezett a szövegben, így az 5. fejezethez a szklenői és vihnyei fürdők leírását (128–139, 139–149.); a 8. fejezethez a deményfalvi barlang aprólékos rajzát, amelyet Buchholtz György készített;¹⁵⁹ a 11. fejezethez a soproni szőlők és borok ismertetését, amely részben Matolai János munkája (155–193.);¹⁶⁰ végül a 12. fejezethez a nadragulya és a „természetes tisztító só” (?) leírását (194–198, 198–201.), az utóbbit sógorától, Hermann Andrásától véve. A *Notitia Hungariae novae* végén újabb „ráadások” (*Epimetra*) tervei voltak, így a magyarok öltözködéséről, illetve „Magyarország népeiről és azok szokásairól” (203–204.).

Ha Bél két *Notitia*-tervét összevetjük, akkor megállapítható, hogy a *Prodromus* tervezete összességében, formailag valamivel egyszerűbb lett, és tartalmilag is kevesebbet ölelt fel, mint 1718-as elődje. Így kimaradt a magyar királyság kormányzásának, rendjeinek, pénzügyeinek stb. bemutatása, amely az 1718-as tervben a *Notitia Hungariae novae* politikai részét alkotta volna. Egyszerűsödött emellett az államalapítás utáni magyar történelem leírása, amely ekkor már szinte csak az egyes királyok életének és tetteinek a bemutatására szorítkozott. Differenciálódott viszont egy kissé a *Notitia Hungariae antiquae*, bonyolultabb lett a beosztása, megnőtt fejezeteinek száma, de ez tartalmilag nem jelentett növekedést. Ha a *Prodromus* tartalmát, a benne megjelent fejezeteket nézzük, a *Notitia Hungariae novae* „természetrizai könyve” lett a legkidolgozottabb az egész kötetben: ehhez készült a legtöbb minta, vagyis kidolgozott rész, illetve a legtöbb metszet. Bél erős természettudományos érdeklődése ismert (egy levelében bevallja: korábban ő is orvos szeretett volna lenni), emellett esetleg számolhatunk sógora, Hermann András hatásával is.

¹⁵³ Az Árpád-házi királyokról szóló 2. fejezet szinopszisában Bél így ír: „Ita vero hic versamur, ut Regum singulorum ortum, cum regiae dignitatis auspiciis, vitam, atque actus, cum civiles, bello, et pace, tum Ecclesiasticos; deinde mortem ipsam, ex fide dignis scriptoribus, adnotemus, consultis subinde scriptoribus externis atque aequalibus.” Uo. 66.

¹⁵⁴ Uo. 67–68.

¹⁵⁵ BÉL 1723 69–124. Szepes vármegye leírására bővebben l. a II. kötetet (*Szepes vármegye*).

¹⁵⁶ Uo. 125–202.

¹⁵⁷ *De materia medica, quam gignit Hungaria, sive, historia simplicium Hungariae*. Uo. 193.

¹⁵⁸ L. BÉL 1993 nr. 41. 45. Még l. az előző fejezetet.

¹⁵⁹ BÉL 1723 151a. A térképre még l. *Liptó vármegye* 2. jegyz.

¹⁶⁰ Még l. a következő fejezetet.

3. Mi valósult meg a *Prodromusból*?

A címben feltett kérdésre kétféleképpen lehet válaszolni. Ha csak a kinyomtatott szövegeket nézzük, akkor látható, hogy a *Notitia Hungariae antiquae* elkészítése kudarcba fulladt, hiszen egy betű sem jelent meg belőle; s a *Notitia Hungariae novaenak* is csak a második, „földrajzi” könyve látott napvilágot az 1735–1742 között megjelent négy (illetve a posztumusz ötödik) kötettel, s az is csupán részlegesen – hiszen mindössze a Dunán inneni kerület 9 vármegyéjét, s az egy Moson vármegyét tartalmazták. Ha viszont a kéziratban fennmaradt szövegeket vizsgáljuk, akkor már sokkal kedvezőbb a kép. Bél ugyanis elég sok fejezetet kidolgozott mind a *Notitia Hungariae antiquae*ből, mind pedig a *Notitia Hungariae novae* „természetrizsi könyvéből” – hogy a kéziratban maradt vármegyeleírásokról, amelyekkel a későbbiekben kimerítően foglalkozunk, most ne is beszéljünk. Az alábbiakban tehát a *Notitia Hungariae antiquae* és a *Notitia Hungariae novae* kéziratban maradt részeit tekintjük át, a később tárgyalandó vármegyeleírások kivételével.¹⁶¹

1. A *Notitia Hungariae antiquae* elkészült részei

Bél már 1718 nyarán hozzálátott műve első könyvének, a „rég Magyarországot ismertetésének” az elkészítéséhez – a rá jellemző nagy szorgalommal és bámulatos munkatempóval. Az első fejezetet, amely „a szkítákról általában” szólt, saját keltezése szerint 1718. jún. 22-én kezdte el írni.¹⁶² Június 29-én már a szkíták szálláshelyeiről szóló 2. fejezethez kezdett hozzá,¹⁶³ augusztus 1-jén pedig a 3. fejezetet kezdte el készíteni, amelyben a „hun-szkítákról” értekezett.¹⁶⁴ Augusztus 18-án folytatta a 4. fejezettel, benne a hunok első betörésével Európába.¹⁶⁵ Ezután egy kis szünet következett, s közben Bél változtatott a struktúráján is: a hunokat és szkítákat külön „periódusban” helyezte el, ahogy azt a fentebb taglalt, 1718. szeptember 19-én kelt tervezetében bemutatta.¹⁶⁶ Így az eredetileg 3. fejezet a *Periodus II. Hunniaca* 1. fejezete lett, illetve a 4. fejezet a 2. fejezet. A sort folytatta 1718. nov. 6-án az új rendszer szerinti 3. fejezettel (amelyben a hunok Európában való megtelepedését taglalja),¹⁶⁷ majd gyors ütemben következett a Moesiáról, Thrákiáról és a hunok itteni tetteiről szóló 4. és az 5. fejezet – az utóbbit dec. 14-én kezdte el, és dec. 31-én fejezte be.¹⁶⁸ A 6. fejezet nem maradt fenn – de valószínűleg elkészült, mert 1719. febr. 18-án Bél már a „rég Dáciáról” szóló 7. fejezethez kezdett hozzá.¹⁶⁹ Vagyis azt láthatjuk, hogy 1719 elejére a *Notitia Hungariae Antiquae* jelentős részével – ha az 1718-as tervezetet nézzük, csaknem a felével – elkészült: kész volt az első, „szkíta” *periodus*, illetve a leghosszabb „hun” *periodus*ból 7 fejezet.

¹⁶¹ A vármegyeleírásokra I. a további fejezeteket. Még I. a 2. kötetet.

¹⁶² L. alább az 1. táblázatot. (az irat száma: nr. 1.). A fejezet később módosult. L. uo. nr. 9. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/II.

¹⁶³ 1. tábl. nr. 2. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/VI.

¹⁶⁴ Uo. nr. 3. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/VII.

¹⁶⁵ Uo. nr. 4. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/XIV.

¹⁶⁶ BÉL 1718 44.

¹⁶⁷ L. 1. tábl. nr. 5. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/XV. Fennmaradt egy másik fogalmazvány-kezdemény is, azonos dátummal: *De Hunnis*. EFK Hist. I. kkk/40. f. 16. Még I. SZELESTEI 1984 nr. 298.

¹⁶⁸ L. 1. tábl. nr. 6, 7. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/XV.

¹⁶⁹ L. 1. tábl. nr. 8. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/XIII.

1. táblázat
*A Notitia Hungariae antiquae elkészült fejezetei időrendben*¹⁷⁰

	Cím	Jelzet	Idő	Másolatai	1718-as tervezet szerint ¹⁷¹	A <i>Prodromus</i> szerint (1723) ¹⁷²
1.	Libri Primi Caput I. De Scythis generatim.	LK 87. kg. ff. 16–25.	1718. jún. 22. (incip.)		Periodus I. Scythica Caput I. (<i>De Scythis, horum origine, antiquitate, moribus, religione etc. generatim</i>)	(Liber I. Scythicus Sect. I. Hist. Capita I, III–VII.) ¹⁷³
2.	Caput II. De primis Scythiarum [! Scytharum] sedibus et Scythia antiqua et huius populis.	LK 87. kg. ff. 67–74.	1718. jún. 29. (incip.)		Periodus I. Scythica Caput II. (<i>De antiquis Scythiarum sedibus, sive de Scythia utraque Asiatica et Europaea etc.</i>)	(Liber I. Scythicus Sect. I. Hist. Caput I, Sect. II. Geogr. Cap. I–II.) ¹⁷⁴
3.	Liber I. Caput III. De Hunno-Scythis, et horum antiquis sedibus generatim.	LK 87. kg. ff. 75–83.	1718. aug. 1. (incip.)		Periodus II. Hunniaca Caput I. (<i>De Hunno-Scythis, horum varietate, moribus, religione etc. ac priscis sedibus</i>)	Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Caput I. (<i>De Hunno-Scythis, et horum origine, atque moribus</i>)
4.	Liber I. Cap. IV. De prima Hunnorum in Europam impressione, et de iis populis generatim, quos sedibus suis depulerunt.	LK 87. kg. ff. 178–183.	1718. aug. 18. (incip.)	EFK Hist. I. kkkk/41.	Periodus II. Hunniaca Caput II. (<i>De prima Hunno-Scythiarum in Europam impressione, et iis populis, quos primo impetu pepulerunt</i>)	Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Caput II. (<i>De primo Hunnorum in Europam adventu</i>)
5.	Caput III. Periodi Hunniacae.	LK 87. kg. ff. 184–187r.	1718. nov. 6. (incip.)		Periodus II. Hunniaca Caput III. (<i>De primis Hunno-Scythiarum in Europa sedibus, Scythia parva, Tracia et Moesia utraque</i>)	(Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Caput II–III. Sect. II. Geogr. Caput I–II.?) ¹⁷⁵
6.	Caput IV. De Moesia utraque, Thracia Chersoneso et rebus Hunnorum hic gestis.	LK 87. kg. ff. 187v–207r	(1718. nov. vége – dec. eleje) ¹⁷⁶		(Periodus II. Hunniaca Caput III.) ¹⁷⁷	(Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Caput II–III. Sect. II. Geogr. Caput I–II.?) ¹⁷⁸

¹⁷⁰ Ahol nem ismert a pontos idő, ott az 1718-as tervezetben, illetve a *Prodromus*ban megszabott sorrend szerint következnek az iratok.

¹⁷¹ Vagyis azt tüntetjük fel, hogy a kéziratban kidolgozott fejezet az 1718-as tervezetben hol, milyen címmel szerepelt. Kurzívval a címvariáns olvasható (a kézirat címéhez képest). Zárójelben közöltük, ha csak hozzávetőlegesen felel meg a beosztásnak a kézirat. A tervezetknél félkövérrel szedtük, hogy az adott kézirat mely tervezetet követte (természetesen egy ideig az 1718-ast, majd az idő múltával az 1723-ast).

¹⁷² L. az előző jegyzetet.

¹⁷³ Bél a szkíták bemutatására a *Prodromus*ban már 10 fejezetet szánt, az itt feltüntetett fejezetek tartalmazzák az 1718-as tervezetben megjelölt témákat.

¹⁷⁴ L. az előző jegyzetet.

¹⁷⁵ A pontos megfeleltetés azért nehéz, mert Bél a *Prodromus*ban már kettéválasztotta a hunok tetteit és az általuk megszállt terület földrajzi leírását, míg a korai kéziratokban ez még nem vált külön.

	Cím	Jelzet	Idő	Másolatai	1718-as tervezet szerint ¹⁷¹	A <i>Prodromus</i> szerint (1723) ¹⁷²
7.	Caput V. De Hunnorum in Moesias et Thraciam impressionibus, ac rebus illic gestis.	LK ff. 207v–210v.	1718. dec. 14–31.		(Periodus II. Hunniaca Caput III.) ¹⁷⁹	(Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Caput II–III. Sect. II. Geogr. Caput I–II.) ¹⁸⁰
8.	Caput VII. De Dacia antiqua.	LK 87. kg. ff. 169–177.	1719. febr. 18.		Periodus II. Hunniaca Caput IV. (<i>De Dacia et Iasygum Metanastarum regione</i>)	Liber II. Hunniacus Sect. II. Geogr. Caput III. (<i>Dacia antiqua, cum barbarica, tum provincia Traiani</i>)
9.	Caput I. De origine, incrementis, bellis atque potentia Scytharum	LK 87. kg. ff. 58–66.	1719–1723	87. kg. ff. 26–37.	Periodus I. Scythica Caput I. (<i>De Scythis, horum origine, antiquitate, moribus, religione etc. generatim</i>)	(Liber I. Scythicus Sect. I. Hist. Capita I, III–VII.)
10.	De moribus Scytharum.	EFK Hist. I. kkkk/40. ff. 1–9.	1719–1723		(Periodus I. Scythica Caput I.)	Liber I. Scythicus Sect. I. Hist. Caput VI. (<i>De moribus, victu et cultu Scytharum.</i>)
11.	Caput II. De moribus, victu et cultu Scytharum. ¹⁸¹	(L. másolat)	1719–1723	LK 87 kg. ff. 84–99.	(Periodus I. Scythica Caput I.)	Liber I. Scythicus Sect. I. Hist. Caput VI.
12.	Caput III. De bellis, et potentia Scytharum.	LK 87 kg. ff. 120–136.	1719–1723	LK 87. kg. ff. 41r–57r; uo. ff. 100–119. <i>Prodromus</i> 5–25.	(Periodus I. Scythica Caput I.)	Liber I. Scythicus Sect. I. Hist. Caput VII.
13.	Caput I. De Hunno-Scythia, et horum origine, atque moribus.	(L. másolat)	1719–1723	LK 87. kg. ff. 137–150, uo. ff. 151–167. <i>Prodromus</i> 28–52.	(Periodus II. Hunniaca Caput I.)	Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Caput I.
14.	De Hunnorum rebus post mortem Attilae.	EFK Hist. I. kkkk/42.	1719–1723		Periodus II. Hunniaca Caput VIII. (<i>De Hunnorum in Pannonia post mortem Attilae fatis</i>)	Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Caput V. (<i>De Hunnorum fatis, post mortem Attilae</i>)
15.	De Thracia antiqua.	EFK Hist. I. kkkk/40. ff. 43–46.	1719–1723		(Periodus II. Hunniaca Caput III.)	Liber II. Hunniacus Sect. II. Geogr. Cap. II.
16.	De Gethis et Dacis. [Dacia antiqua.]	EFK Hist. I. kkkk/40. ff. 17–30.	1719–1723		(Periodus II. Hunniaca Caput IV.)	Liber II. Hunniacus Sect. II. Geogr. Cap. III. (<i>Dacia antiqua, cum barbarica, tum provincia Traiani</i>)

¹⁷⁶ A fejezetet Bél folyamatosan írta az előző fejezet után, s azt követően szintén folyamatosan írta a következőt, így a keletkezési ideje a két másik fejezet közé tehető. Még l. a következő jegyzetet.

¹⁷⁷ Bél utólag választotta le a 4. (és 5.) fejezetet a 3. fejezetről, eredetileg a tervezetnek megfelelően egy fejezetben írt volna a megjelölt témákról.

¹⁷⁸ L. a 175. jegyzetet.

¹⁷⁹ L. a 177. jegyzetet.

¹⁸⁰ L. a 175. jegyzetet.

¹⁸¹ A kézirat a címlaptól eltekintve másolat.

	Cím	Jelzet	Idő	Másolatai	1718-as tervezet szerint ¹⁷¹	A <i>Prodromus</i> szerint (1723) ¹⁷²
17.	Hungariae antiquae periodus Hunniaca. Sect. I. Historica. Cap. II–IV.	(I. másolat)	1729 ¹⁸²	Ráday Lt. K. O. 55./1.	(Periodus II. Hunniaca)	Liber II. Hunniacus Sect. I. Hist. Cap. II–IV.
18.	Hungariae antiquae periodus Hunniaca. Sect. II. Geographica. Cap. I–III.	(I. másolat)	?	Ráday Lt. K. O. 55./2.	(Periodus II. Hunniaca)	Liber II. Hunniacus Sect. II. Geogr. Cap. I–III.
19.	Hungariae antiquae periodus Scythica. Cap. I–III.	(I. másolat)	1719–1723?	Ráday Lt. K. O. 56.	Periodus I. Scythica Cap. I–III.	(Liber I. Scythicus)

Ám Bél, amint azt a *Prodromus* tárgyalásánál láttuk, nem elégedett meg a a *Notitia Hungariae Antiquae* addigi tervezetével, s tovább bonyolította, tagolta azt. Így új részek, új fejezetek terveit dolgozta ki, s ezek egy részét meg is írta. Ahogy már szó volt róla, a szkíta „történeti szakasz” egyik fejezetét, amely a „szkíták háborújáról és hatalmáról” szolt, kidolgozta,¹⁸³ és elhelyezte mintaként a *Prodromus*-ban. Kidolgozta emellett a „szkíták szokásairól, táplálkozásáról és öltözködéséről” szóló (eredetileg harmadik, a *Prodromus* szerint hetedik) fejezetet is,¹⁸⁴ ez azonban nem jelent meg nyomtatásban. Szintén említettük, hogy Bél a „hun könyvben” is nyomdakészre kidolgozott egy új fejezetet, mégpedig a „hun-szkítákról, eredetükről és szokásaikról” szólót, amely ugyancsak megjelent mintaként.¹⁸⁵ Megírta emellett azt a részt, amely az „antik Thrákiáról” szolt – ez a földrajzi szakasz 2. fejezete lett volna –,¹⁸⁶ illetve azt, amely a hunok Attila halála utáni viselt dolgait tartalmazza.¹⁸⁷ Elkészült továbbá a Moesiáról szóló fejezet (földrajzi szakasz, 1. fejez.) is.¹⁸⁸ Minden bizonnyal a „régia Dacia” c. fejezet részét képezte a *De Gethis et Dacis* c. kézirat,¹⁸⁹ ugyanis Bél a *Prodromus*-ban megjelent, e fejezetről szóló ismertetőben utal rá, hogy e két nép tettheire ki fog térni.¹⁹⁰ Arra azonban nincs nyom, hogy az avar és a hun „könyvön” dolgozott volna, jóllehet, ez a magyar történetírás szempontjából értékesebb lett volna, mint a főleg antik auktorok műveit szintetizáló „szkíta” és „hun” fejezetek.

Bél még később is dolgozott a *Notitia Hungariae Antiquae* egyes fejezetein, vagyis sokáig nem adta fel, hogy kiadja. Ezt bizonyítja, hogy az egyik tisztázatot, amely a „hun könyvet” tartalmazza, Tomka Szászky János, Bél tanítványa és későbbi kollégája 1729-ben (!) olvasta és javította.¹⁹¹ Hogy mennyire komolyan gondolta e tervét, az látszik a számos elkészült fejezetből. Ennek ellenére e kéziratokkal még senki nem foglalkozott, noha többszáz lapnyi anyagról van szó, benne Bél alapos történeti kutatásaival.

2. A *Notitia Hungariae novae* elkészült fejezetei

Amint az a *Prodromus*-ból kiderül, Bél az „Új Magyarország ismertetésének” szerkezetén is változtatott: történeti, földrajzi és természetrajzi könyvre osztotta fel. A „történeti

¹⁸² A másolat javításának időpontja. Még I. I. köt. 100.

¹⁸³ L. 1. tábl. nr. 12. Eredetileg, mint látható, 3. fejezetnek szánta, de később ezt módosította. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/IV, IX, X.

¹⁸⁴ L. 1. tábl. nr. 11. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/VIII. Fennmaradt egy másik (nem teljesen azonos című) fogalmazvány is. L. 1. tábl. nr. 10.

¹⁸⁵ L. 1. tábl. nr. 13. Még I. TÓTH 2006² nr. 30/XI, XII.

¹⁸⁶ L. 1. tábl. nr. 15. Vö. BÉL 1723 54.

¹⁸⁷ L. 1. tábl. nr. 14. Vö. BÉL 1723 53.

¹⁸⁸ L. 1. tábl. nr. 18.

¹⁸⁹ L. 1. tábl. nr. 16.

¹⁹⁰ „Adserta inde Dacis, Getisque, opima regione [sc. Dacia], res eorum gestas perstringimus...” L. BÉL 1723 55.

¹⁹¹ L. 1. tábl. nr. 17. p. 92. Még I. I. köt. 100.

könyvön” nagy valószínűséggel nem dolgozott, bár ez nem zárható ki. Van ugyanis egy kézirat, amelynek készítői – többek között Bél Károly András, Bél fia – a magyar királyok életét, tetteit, uralkodásának eseményeit dolgozták fel, mégpedig úgy, hogy pontosan megjelölték, mely szerzőtől vették az adatokat,¹⁹² ez pedig megfelelne Bél *Prodromus*ban kifejtett elképzeléseinek a magyar királyok bemutatásával kapcsolatban.¹⁹³ Ez a kézirat azonban több problémát is felvet. Egyrészt sehol nincs benne Bél Mátyás keze nyoma, másrészt a tartalmi megfeleléseken kívül sem a címe, sem egyéb jel nem utal arra, hogy a *Notitia Hungariae Novae* történeti részének szánták volna.

2. táblázat

*A Notitia Hungariae novae elkészült részei a Prodromus beosztása szerint*¹⁹⁴

	Cím	Jelzet	Készítés ideje	Prodromus szerinti beosztás
1.	<i>Adparatus ad Historiam Criticam Ducum et Regum Hungariae ex scriptoribus praecipuis congestus a Carolo Andrea Belio P. P.</i> ¹⁹⁵	RGY K. O. 57.	1719–?	Lib. I. Hist. Cap. II–IV.
1.	Caput II. De fluviis Hungariae.	RGY K. O. 9.	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. II.
2.	De admirandis Hungariae aquis.	EFK Polit. II. y. 3. (latet) ¹⁹⁶	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. IV.
p.3.	[De Thermis Vihmensibus. De Thermis Sclenensibus.]	LK 511. kg/6, 14, Fragmenta II/a, III/b ¹⁹⁷	1719–1723	Liber III. Phys. Cap. VII. (<i>Prodromus</i> 128–149.)
4.	[De Thermis Ribariensibus.]	LK Fragmenta III/c pp. 1–9. ¹⁹⁸	1719–1723	Liber III. Phys. Cap. VII.
5.	De Thermis Trentsiniensibus.	OSZK Fol. Lat. 1720. ¹⁹⁹	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. VII.
6.	De vineis et vino Hungarico generatim.	RGY K. O. 8. ff. 6–11. ²⁰⁰	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. XI.
7.	Historia vinearum Hungariae Inferioris.	EFK Polit. II. n. 1.	1720	Liber III. Phys. Cap. XI.
8.	De vino Miskolczyensi.	RGY K. O. 8. ff. 34–50 ²⁰¹	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. XI.
9.	De vino Sanct-Georgensi.	RGY K. O. 8. ff. 52–74. ²⁰²	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. XI.

¹⁹² A kéziratot l. alább a 2. táblázatban (száma: nr. 1). Az iratról szóltunk Bél Károly Andrásval kapcsolatban is. L. I. köt. 94–95.

¹⁹³ L. az előző fejezetet.

¹⁹⁴ Természetesen a „földrajzi könyv”, vagyis a vármegyeleírások – így Szepes vármegye leírása – nélkül, amelyekről külön lesz szó. L. a 2. kötetet.

¹⁹⁵ Kérdéses, hogy a kézirat valóban a *Notitia Hungariae antiquae* történeti részébe készült-e, de ez nem zárható ki teljesen.

¹⁹⁶ Vö. SZELESTEI 1984 nr. 166.

¹⁹⁷ A kéziratok egyazon szöveg töredékei. Bél autográf kézírata. Még l. TÓTH 2006² nr. 47, 55, 73, 76. Másolatai, variánsai: LK 511. kg./4, Fragmenta II/b, III/a. (ugyancsak egyazon szöveg töredékei). Még l. TÓTH 2006² nr. 45, 74, 75.; *Fragmentum historicum de thermis Ribariensibus*. EFK Polit. II. y. 1. (latet); még l. SZELESTEI 1984 nr. 164.; *De admirandis Hungariae aquis – Dissertatio de thermis Ribariensibus, de thermis Szeklenensibus, de thermis Vichnensibus – maculatoria de Thermis Ribariensibus et aliis*. EFK Polit. II. y. 4. (latet); [*De Thermis Ribariensibus ac Sklenensibus*]. LK Fragmenta III/c. Még l. TÓTH 2006² nr. 77.

¹⁹⁸ Töredék, másolat. Az eredeti (EFK Polit. II. y. 4.?) lappang. L. az előző jegyzetet.

¹⁹⁹ Bél, Hermann András, és Jordán Tamás munkái. Vö. SZELESTEI 1984 nr. 637.

²⁰⁰ Másolat, Bél javításaival. Erről készült másolat: uo. ff. 12–20.

²⁰¹ Matolai János sajátkezű fogalmazványa, Bél javításaival. Másolata (Bél javításai nélkül): uo. ff. 30–33. (nem teljes)

²⁰² Matolai János által készített fogalmazvány.

	Cím	Jelzet	Készítés ideje	Prodromus szerinti beosztás
10.	De vino Kőszögiensi.	RGY K. O. 8. ff. 76–100. ²⁰³	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. XI.
11.	Vinocultura Budensis.	RGY K. O. 8. ff. 120–126. ²⁰⁴	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. XI.
12.	De vino et vineis Budensibus.	OSZK Fol. Lat. 3798. ²⁰⁵	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. XI.
13.	Viniculturae Tokajensis membrum chorographicum.	RGY K. O. 8. ff. 129–137. ²⁰⁶	1719–1723?	Liber III. Phys. Cap. XI.
14.	De vineis et vinis Semproniensibus.	RGY K. O. 12. ²⁰⁷	1722–1723	Liber III. Phys. Cap. XI. (<i>Prodromus</i> 155–193.)
16.	Historia Nadragulyae.	-	1719–1723	Liber III. Phys. Cap. XII. (<i>Prodromus</i> 194–198.)
17.	Nativus sal catharticus.	-	1719–1723	Liber III. Phys. Cap. XII. (<i>Prodromus</i> 198–201.)
18.	De re rustica Hungarorum.	RGY K. O. 10. ff. 15–262. ²⁰⁸		Liber III. Phys. Cap. XIII.
19.	De re vestiaria, et moribus Hungarorum.	RGY K. O. 11. ²⁰⁹	1719–1723	Epimetra I–II.

Ami a „földrajzi könyvet” illeti, barátaival, kollégáival közösen elkészítette a tárgyaltd időszakban Szepes vármegye leírását a „földrajzi könyv” részeként, amely megjelent a *Prodromus*ban, s megalapozta a későbbi leírások struktúráját (a leírás keletkezését a II. kötetben részletesen tárgyaljuk).²¹⁰ Kétségkívül ez volt a későbbiek szempontjából a legfontosabb lépés, hiszen ebből nőtt ki a végleges *Notitia*, amely kizárólag vármegyeleírásokból áll. Ám a fennmaradt kéziratok alapján úgy tűnik, sokáig – legalábbis a *Prodromus* elkészítése idején – a harmadik, természetrajzi „könyv” foglalkoztatta leginkább, mert ebből készült el a legtöbb fejezet.

Ha sorrendben haladunk előre a természetrajzi könyv fejezetein, fennmaradt kéziratban a Magyarország folyóiról írt 2. fejezet,²¹¹ valamint elkészült a „Magyarország csodálatos vizeiről” szóló 4. fejezet is, de a kézirat lappang.²¹² Az 5. fejezetből, amely Magyarország hévizeinek avagy fürdőinek leírását tartalmazta volna, elkészült négy fürdő, a szklenői, vihnyei, ribári és trencsényi ismertetése, s ebből kettő, a szklenői és a vihnyei

²⁰³ Matolai János által készített fogalmazvány, cím Bél Mátyástól. Még l. BÉL 1984⁵ 375.

²⁰⁴ Matolai János által készített fogalmazvány. Részben ezen alapul a következő tétel.

²⁰⁵ Bél autográf fogalmazványa. Másolatai: RGY K. O. 8. ff. 101–107, 109–119.

²⁰⁶ Másolat.

²⁰⁷ A szöveg II. (Oeconomicum) és III. (Physicum) tagozatát Matolai János írta meg. L. uo. ff. 57–69. Ezt Bél is említi a *Prodromus*ban, de csak a 2. tagozatról írja, hogy teljes egészében neki köszönheti: „Superest, ut Cl. Iohannis Matolay, Vetusoliensis, operam, collaudemus, quippe qui, commentationem nostram, de vino Semproniensi, membro secundo, quod ei integrum in acceptis ferimus, adauxit.” L. BÉL 1723 Praef. §. XI. Bél nem kendőzte el az igazságot, mert az első fejezet (Historico–Chorographicum) az ő műve, és a 3. tagozatot is átírta. L. uo. ff. 2–32. Másolatok: RGY K. O. 12. ff. 33–44, 45–55. Még l. SZELESTEI 1984 nr. 624.

²⁰⁸ Matolai János autográf fogalmazványa (Bél Mátyás javításaival). Ezt a duktus nyilvánvaló egyezése mellett Bél Mátyás egyik levele is bizonyítja. Minderre l. I. köt. 74. Még l. WELLMANN 1984 18. A kézirat másolatai: EFK Polit. II. z. 10.; OSZK Fol. Lat. 276, 1570.

²⁰⁹ Matolai János autográf fogalmazványa, Bél javításaival.

²¹⁰ L. *Szepes vármegye*.

²¹¹ L. 2. tábl. nr. 1.

²¹² L. uo. nr. 2.

meg is jelent mintaként a *Prodromus*ban.²¹³ Bél maga is járt fürdőbe, a vihnyei fürdőt legalább kétszer meglátogatta.²¹⁴ De itt is akadtak segítők: a *Prodromus*ban maga említi, hogy Moller Károly Ottó orvos anyanyelven (németül) leírta a szklenői és vihnyei fürdőt, amelyet aztán ő latinra fordított és kiegészített.²¹⁵ Hermann András, Bél sógora szintén segített a fürdők leírásában, amint erre Bél homályosan utal a *Prodromus* előszavában.²¹⁶ Annyi bizonyos, hogy a trencsényi fürdőről Hermann leírást készített – e fürdőt egyébként egy másik, közelebbről nem ismert személy, Jordán Tamás is leírta Bél számára.²¹⁷

A fürdők mellett a „magyarországi szőlők és borok” (*De vineis et vino Hungariae*) című 11. fejezettel dolgozott Bél a legtöbbet. Pontosabban nemcsak ő, hanem szorgalmas – és a későbbiekben kulcsszerepet játszó – munkatársa, Matolai János²¹⁸ is. Duktusa alapján az utóbbi készítette el a miskolci, szentgyörgyi, kőszegi, budai és részben a soproni borokról készült értekezéseket.²¹⁹ Bél ezeket átnézte, javította, a soproni borokról szólót kiegészítette és megjelentette a *Prodromus*ban.²²⁰ Emellett a budai borokról szólót átírta,²²¹ és maga írta meg a tokaji borokat taglaló értekezést, legalábbis annak egy részét.²²² Ő írt általánosságban az alsó-magyarországi borokról is, bár csak néhány lapot.²²³ Emellett elkészült a „magyarországi szőlők és borokról általában” című rész, ez viszont másolatban maradt fenn, készítője nem ismert.²²⁴ Az már a *Prodromus*ból kiderült, hogy Bél a „Magyarország gyógyszereiről” szóló fejezeten is dolgozott, s két részt közölt mintaként.²²⁵

Matolai János a szerzője a természetrajzi rész 13. fejezetének, amely „Magyarország mezőgazdaságáról” (*De re rustica Hungarorum*) szól. Matolai rendkívül nagy munkát végzett – a szöveg általa készített fogalmazványa csaknem 500 lapot (248 fólió) tesz ki –, és egyben értékeset is, mivel az akkori Magyarország lakosságának életmódját igen sokoldalúan mutatta be.²²⁶ Végül ugyancsak ő készítette el a „magyarok öltözködéséről és szokásairól” szóló értekezést is,²²⁷ amely a *Prodromus* szerint egyfajta „ráadás” (*epimetra*) lett volna.

Összegzésként megállapítható: a *Prodromus* tervezete nem valósult meg, bár a számos elkészült fejezet arról tanúskodik, hogy Bél sokat dolgozott a *Notitia* más részein is, nemcsak a vármegyeleírásokon. S ez nem csupán a *Prodromus* előtti évekre igaz, hiszen, mint fentebb már szó volt róla, Bél 1729-ben odaadta Tomka Szászkynak ellenőrizni a *Notitia Hungariae antiquae* egy részletét. Sőt, még 1738-ban is elküldte Deccard János

²¹³ Uo. nr. 3–5.

²¹⁴ Bél 1722 áprilisának végén egész családjával a vihnyei fürdőbe utazott, egészségügyi okokból. L. BÉL 1993 nr. 167, 169. Később, 1730-ban is járt a fürdőben. L. *Bars vármegye* A 20. jegyz.

²¹⁵ „Carolus Otto Mollerus... Sklenenses et Vihnenses Thermas, vernacula descripsit; quem ego postea laborem, non modo latinitate donavi, sed auxi etiam, quippe, saepius in iis ipsis thermis, valetudinis causa, diversatus.” L. BÉL 1723 Praef. §. XI.

²¹⁶ L. uo.

²¹⁷ L. 2. tábl. nr. 5.

²¹⁸ Matolai Jánosra I. I. köt. 74–86.

²¹⁹ L. 2. tábl. nr. 8–11, 14.

²²⁰ Uo. nr. 14.

²²¹ Uo. nr. 12.

²²² Uo. nr. 13.

²²³ Uo. nr. 7.

²²⁴ Uo. nr. 6.

²²⁵ Uo. nr. 16, 17.

²²⁶ Uo. nr. 18. Fordítása: BÉL 1984⁵ 33–372. A szövegre még I. WELLMANN 1984 22–27, 31–32.

²²⁷ Uo. nr. 19. Fordítása: BÉL 1984⁵ 447–476.

Kristófnak a Matolai-féle *De re rusticá*t átnézésre és javításra.²²⁸ Ám a *Prodromus* megírása után, az 1720-as évek közepétől már a vármegyeleírásokat helyezte előtérbe, azokhoz gyűjtötte az adatokat, és azokat kezdte el kidolgozni, illetve kidolgoztatni, ahogy azt a saját kezű és mások által készített fogalmazványok mutatják. Ebben is Bél helyes értékítéletét, lényeglátását kell észrevenni. A *Notitia Hungariae antiquae* esetében nyilván belátta, hogy még sok hiányzik belőle (mint láttuk, nem készült el az avar és magyar könyv), és valószínűleg egyébként is jobban kezdte el érdekelni a korabeli Magyarország, mint a nehezen megfogható honfoglalás előtti korszak. Ami a *Notitia Hungariae novae* „történeti könyvét”, s benne az államalapítás utáni magyar históriát illeti, talán úgy gondolta, a rendelkezésre álló forrásokkal, vagy inkább azok hiányában (oklevelek stb.) még úgysem tudna kellő mélységű munkát készíteni, s ezért hagyta későbbre. Végül a „természetráji könyvvel” kapcsolatban az tapasztalható, hogy bár ennek későbbi megjelentetését komolyan tervezte – a vármegyeleírásokban többször is utalt arra, hogy bizonyos témákról majd a természetrajzi részben fog bővebben írni²²⁹ –, ezt is a vármegyeleírások mögé helyezte. A bányászatról, Magyarország érceiről szóló részt szintén szerette volna elkészíteni: Bars vármegye leírásában egy jegyzetben azt ígéri, hogy a pénzverésről majd máshol, Magyarország érceinek történetében (*in historia metallorum Hungariae*) fog írni, de talán megérezte, hogy erre nem lesz ideje, mert hozzátette: „ha Isten akaratából e földrajzi munkát még életünkben befejezzük” (*si, volente Deo, huic operi geographico, supervixerimus*).²³⁰

Ezek az „elveszett részek” azonban mégis megjelennek a vármegyeleírásokban, ha azok témáit, tartalmát tekintjük. A *Notitia Hungariae antiquae* területe, a honfoglalás előtti népvándorlás-kor szabályosan mindig az általános rész politikai tagozatának első (esetleg második) fejezetében tűnik fel, ahol Bél „a vármegye régi lakóiról” ír, s ahol szinte mindig visszamegy egészen a pannonokig. A *Notitia Hungariae novae* „történelmi könyve”, vagyis az államalapítás utáni magyar történelem egyértelműen jelen van állandóan a leírásokban, akár a vármegyetörténeteket, akár a várostörténeteket, akár az előkelő famíliák históriáját nézzük. Hangsúlyoznunk kell: a *Notitia* erősen történeti jellegű, Bél mindig az ország történetét is írja, bármiről ír. Ami pedig a természetrajzi könyvet illeti, tematikája lényegében „átmentődött” a vármegyeleírások általános részének természetrajzi tagozatába.

²²⁸ Bél Mátyás Deccard János Kristófnak. Pozsony, 1738. jún. 16. In: BÉL 1993 nr. 721.

²²⁹ Így tett Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában is, amikor a fürdőkről írt. L. BÉL 1735–(1749?) III. 457.

²³⁰ L. BÉL 1735–(1749?) IV. 192. (*Bars vármegye E*).

III. A NOTITIA FÖLDRAJZI VETÜLETE

1. Meddig tart Bél Mátyás Magyarországá?

Mint azt korábban említettük, a *Notitia* eddigi értékeléseiben, a róla kialakított képben sok a bizonytalanság, a fehért folt, ami abból adódik, hogy Bél kéziratos hagyatékának, ezen belül a *Notitia* kéziratának a feldolgozása nem történt meg. Az egyik ilyen homályos pont az a nagyon alapvető kérdés, hogy Bél tulajdonképpen mit értett *Hungaria nova* alatt, vagyis mit számított a korabeli Magyarországhoz? A 18. század eleji viszonyokat figyelembe véve egyáltalán nem adható erre a kérdésre egyszerű válasz, hisz a Magyar Királyság határai, közigazgatása ebben az időszakban folyamatosan változott, emellett több terület jogállása is módosult. Az alábbiakban tehát a *Notitia* földrajzi „kiterjedését”, avagy „vetületét” kívánjuk megrajzolni.

2. Erdély és a Partium

A török időkben vazallus fejedelemséggé, az 1690-es *Diploma Leopoldinum*mal pedig a Habsburg Birodalmon belüli különálló tartománnyá váló Erdély – bár a magyar korona része maradt – a 18. századra már sem közjogilag, sem a közgondolkodás szintjén nem képezte a korabeli Magyarország részét. Bár a magyar rendek követelték az újraegyesítést, a már csaknem kétszáz éves különállás, az erdélyi fejedelmeknek sokszor a magyar király ellen foeduló politikája, illetve a fejedelemség 16–17. századi sajátos politikai-társadalmi helyzete (török „hűbéres”, protestáns fejedelmek stb.) azt eredményezte, hogy a magyarországi értelmiség „hozzászokott” a távoli, önálló Erdély gondolatához. Legalábbis ez tűnik ki több magyar tudós, így Bél Mátyás műveiből is.

Bél ugyanis sem a lipcsei barátja, Johann Gottlieb Krause számára 1718-ban írt *Notitia*-tervezetében,²³¹ sem a *Prodromus*ban nem ejt szót Erdélyről, s láthatólag nem kívánta művébe beemelni. Úgy tűnik, Magyarország határa az ő szemében – megfelelően ezzel a hivatalos álláspontnak – Erdély határainál véget ért. Erdélyi megyéről vagy kiváltságos területről nem maradt fenn leírás. Az ókori *Dacia* provinciára ez nem érvényes: Bél a *Notitia Hungariae antiquae*-ben, amint arról fentebb szó volt, külön fejezetet szánt a tartománynak,²³² és a fejezet fogalmazványát el is készítette.²³³ Ez azonban csupán a „történelmi” Magyarország miatt lehetett így, amely magába foglalta az egykori Daciát is.

Úgy tűnik azonban, Bél egy rövid ideig fontolóra vette, hogy Erdélyről is *Notitia*-szerű leírást készítsen. Parschitius kéziratában ugyanis fennmaradt egy általa írt és a kéziratba beillesztett tervezet, melynek címe: *Sciagraphia describendae Transylvaniae novae seu modernae*.²³⁴ A tervezet így néz ki:

Sciagraphia describendae Transylvaniae novae seu modernae.

Notitia Transylvaniae novae.

I. Pars Generalis.

Sectio I. Geographica.

Caput 1. de nominib. situ magnit. et limitibus Transyl.

²³¹ L. BÉL 1993 nr. 41.

²³² L. BÉL 1723 55.

²³³ L. 2. fej. 2. tábl. nr. 8.

²³⁴ L. PARSCHITIUS 1702 pp. 40c-d.

2. de coeli et soli Transylvanici natura.
3. de fluviiis et reliquis aquis Transylv.
4. de montibus et metallis Transylv.
5. de salinis Transylv.
6. de reliquis opportunitatibus Transylv.

Sectio II. Politica

1. De summo Transylv. Magistratu, cum catalogo Vajvodarum et Principum historico genealogico.
2. de reliquis dignitatibus Transylv.
3. De statibus Transylv. et eorum praerogativis.
4. De populis, linguis, moribus et religione Transylvaniae.
5. De re monetaria et redditibus Transylv.
6. De iure et forma regim. Transylv.

II. Pars Specialis

Sectio I. Hungarica, seu de septem Hungarorum Comitatus.

Caput 1. de Comitatu Carolinensi, olim Alb<ensi dicto?>²³⁵

2. de Comitatu Doboczeni [!]
3. de Comitatu Hunyadiensi. [p. 44d]
4. de Comitatu Kolosiensi.
5. de Comitatu Kőkollöieni [!]
6. de Comitatu Tordensi.
7. de Comitatu Zolnokiensi Interiori.

Sectio II. Saxonica

Caput 1. de sede Sibiniensi.

2. de sede Bistriciensi.
3. de sede Medgyesiensi.
4. de sede Szászsebesiensi.
5. de sede Szászváriensi.
6. de sede Szegesvariensi.
7. de tribus sedibus coniunctis, Vigyhasiensi [!], Nagy et Kissinghiensi.
8. de sedibus quas filiales vocant Kőhalomiensi, et Szerdahelyensi.
9. de districtu Barciensi.
10. de districtu Fogarasiensi.

Sectio III. Székhelica.

Caput 1. de sede Aranyensi

2. de sede Marusiensi.
3. de sede Udvarhelyiensi.
4. de sede Gyergyensi
5. de sede Csikiensi, cum filiali Kaszoniensi.
6. de sede Haramiensi.

Mint látható, Bél hasonló szerkezetben vázolja fel Erdély ismertetését, mint az 1718-as tervezetben a *Notitia Hungariae novae*-t.²³⁶ Van *általános rész*, amely *földrajzi* és *politikai* részre oszlik – itt általánosságban kívánt írni Erdélyről, csaknem ugyanazzal a tematikával, mint az 1718-as tervezetben az „új Magyarországról” –, majd a *különleges részben* három (magyar, szász, székely) szakaszra osztva kívánta tárgyalni a vármegyéket, valamint a székely és szász székeket. Az 1718-as tervezettel való hasonlóság egyben a datáláshoz is segítséget nyújt: valószínű, hogy ez az Erdély-vázlat is ekkortájt készült, amikor Bél kézhez kapta a Parschius-kéziratot. Egyébként nem véletlen, hogy ez az Erdély-tervezet Parschitius művébe beillesztve maradt fenn: valószínű, hogy Bélt éppen száműzött elődje, illetve annak műve inspirálta Erdély leírására, hiszen abban az erdélyi vármegyék is ki

²³⁵ A kézirat molyrágta.

²³⁶ L. I. köt. 42.

voltak dolgozva (maga az Erdély-tervezet is az erdélyi vármegyék között van elhelyezve).²³⁷ Ám nem világos, hogy Bél hogyan képzelte el az „Új Erdély” leírásának az elkészítését, vagyis nem tudni, hogy a *Notitia* része lett volna, vagy pedig egy különálló mű. Valószínűbb, hogy külön akarta megjelentetni, ami a *Notitiával* megegyező, párhuzamos szerkezetéből is sejthető.

Ami a bizonytalan jogállású Partiumot, és annak kettős jogállású vármegyéit illeti – 1733-ig Máramaros, illetve Kraszna, Kővárvidék, Közép-Szolnok, Zaránd –, Bél ezeket kezdettől fogva műve részeként kezelte, és készített róluk leírást. Bél minden bizonnyal azért döntött így, mert e vármegyék részben (katonai és közigazgatási szempontból) 1733-ig a Magyar Királysághoz tartoztak, csak ezután kerültek – Máramaros kivételével – minden szinten az erdélyi kormányzások alá.²³⁸

3. Horvátország és Szlavónia

Mint ismeretes, a címben megnevezett két terület, illetve közigazgatási fogalom a török időkben jelentős változásokon ment keresztül. Szlavónia eredetileg, a középkori értelmezés szerint Zágráb, Kőrös, Varasd és Verőce (illetve Alsó-Szlavóniában Szana, Dubica és Orbász) vármegyéket foglalta magába,²³⁹ míg Horvátország a tengerparti sávnak felelt meg. A 16. században azonban a török terjeszkedés miatt a középkori Horvátország nagy része idegen uralom alá került, s az otthonából elűzött horvát nemesség szlavóniai vármegyékbe való átköltözésének hatására, valamint a török elleni együttműködés kényszere folytán a két tartomány lassan egyesült egymással: 1558-ban már közös rendi gyűlést tartottak.²⁴⁰ Ilyen előzmények vezettek ahhoz, hogy a karlócai béke után az egykori szlavón vármegyék Horvátország részévé lettek (bár jelentős részüket a Katonai Határőrvidékbe olvasztották), s a horvát bán fennhatósága alá kerültek. Bél e vármegyéket, vagyis Kőrös, Varasd és Zágráb vármegyéket (Verőcéről l. alább) meg sem kísérelte leírni, vagyis a hivatalos közjogi helyzetnek megfelelően Horvátország részének tekintette őket.

Ami Szlavóniát illeti, nem szűnt meg, csak éppen más területre, mégpedig a Dráva-Száva köze keleti felére kezdték alkalmazni, amelyet „Alsó-Szlavónia” néven illettek (ez nem keverendő össze a középkori jelentéssel). Ebben közrejátszhatott az a tény, hogy a mondott terület 1700-tól a szlavón kamarai adminisztráció alá tartozott. Az egykori vármegyéket – Szerém, Valkó, Pozsega, Verőce – vissza sem állították. Ezt a magyar rendek igen sérelmesnek találták, s követelték a terület reinkorporációját, amelyet ugyan – legalábbis annak kimondását – az 1741. évi országgyűlésen el is érték, de egy másik törvénycikk a horvát bán fennhatóságát is megerősítette a terület felett.²⁴¹ 1746-ban kialakítottak három vármegyét a mondott területen: Pozsega, Verőce és Szerém vármegyéket. Valkó vármegyét nem élesztették újjá, területe főként a nagyra duzzasztott Verőce vármegyéhez került.²⁴² Az 1751: XXIII. tc. alapján a magyar országgyűlésre is meghívták ezeket a vármegyéket, de Magyarországnak és a bánnak a joghatósága „épségben maradt”.²⁴³

Bél eredetileg szeretett volna leírást készíteni a szlavóniai vármegyékről is. Bizonyíték erre a Helytartótanácsához 1732. júl. 9-én írt levele, amelyben azt írja, hogy

²³⁷ Az erdélyi vármegyék leírását Parschitius művében l. PARSCHITIUS 1702 pp. 36–65.

²³⁸ L. BAK 1997 67–68.

²³⁹ L. ROKAY Péter – TAKÁCS Miklós: Szlavónia. In: KMTL 650–652.

²⁴⁰ PÁLFFY 2003.

²⁴¹ L. BAK 1997 66.

²⁴² Uo. 66, 111.

²⁴³ A törvénycikket l. CJH 1740–1835 84.

Szlavónia Magyarországra bekebelezett vármegyéit, Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém vármegyéket akkor fogja tudni hozzáadni (tehát az eddigi leírásokhoz), amikor Mikoviny Sámuel e területekre utazik térképkészítés végett, amihez Isten segédelmével e nyáron hozzá is fog.²⁴⁴ Bél szavai mindenesetre eléggé jól bemutatják az e területekkel kapcsolatos zavart: Szlavónia *vármegyéinek* nevezi e területet, noha a vármegyéket ekkor még nem állították vissza; emellett azt írja, hogy ezeket Magyarországra kebelezték be, noha ez 1732-ben még csak követelés volt. Az viszont tény, hogy Bél itt – ha lehet így fogalmazni – a magyar rendek álláspontján volt, s a korabeli Magyarország részének tekintette a mondott vármegyéket. Lehetséges viszont az is, hogy itt is Parschitius műve volt rá hatással: az egykori selmecbányai rektor ugyanis e vármegyéket is (vagyis Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém vármegyéket) feldolgozta művében.²⁴⁵ Ám Bél terve nem valósult meg: nincs a kéziratos hagyatékában a mondott vármegyékről leírás. Ennek oka főként az lehetett, hogy Bél és Mikoviny – amennyiben Mikoviny 1732-ben valóban elutazott „Alsó-Szlavóniába” – azt tapasztalhatta, hogy még nincsenek visszaállítva a vármegyék, ezzel a polgári igazgatás: vagyis, kissé leegyszerűsítve fogalmazva, „nem volt miről írni”, de legalábbis az alapvető keretek (a kijelölt határok, vármegyei adminisztráció) nem voltak meg ahhoz, hogy e vármegyékről írhasson.

4. A Temesi Bánság

A Temesi Bánságnak nevezett közigazgatási egységet, mint ismeretes, az 1718-as pozsareváci béke után alakították ki a Maros és a Tisza-Duna vonal, illetve Erdély nyugati határa által közrezárt területen. Az itt lévő egykori középkori vármegyéket csak 1778-ban állította vissza Mária Terézia (Temes, Krassó, Torontál), akkor is csak részben, ugyanis a középkori Keve vármegye nem létesült újjá.²⁴⁶

Bél a területéről készült leírásában, illetve annak egyes példányaiban kezdetben Temesi Bánságnak, majd tévesen Temes vármegyének (*Comitatus Temesvariensis*) nevezi azt.²⁴⁷ Ez azonban nem az ő tévedése volt: azt kell hinnünk, hogy a *Temesi Bánság* elnevezés egy ideig nem gyökeresedett meg, sőt, nem volt hivatalos sem. Erre példa, hogy még a Magyar Udvari Kancellária is helyteleníti – 1730-ban írt levelében! –, hogy Bél bánságnak nevezi Temes vármegyét (!), mivelhogy sem a magyar törvényekben, sem a magyar történelmi művekben nem tűnik fel soha ez az elnevezés; ezért utasítja a szerzőt, hogy vármegye néven illesse a mondott területet.²⁴⁸ Nyilván ez motiválta Bél, hogy a „vármegye” szót használja.

Ezzel azonban még nem értek véget a leírás földrajzi és közigazgatási vonatkozásaival kapcsolatos problémák. Bél egyrészt írt azokról a kerületekről is, amelyeket a pozsareváci békében elnyert Észak-Szerbiában alakított ki a bécsi katonai irányítás. Annyiban van ennek jogalapja, hogy ez a terület is a temesi katonai parancsnok igazgatása alatt volt, de mégsem tartozott a magyar korona alá. Ugyancsak érdekes, hogy Bél – ahogy az a leírás egyik példányából kiderül²⁴⁹ – írni kívánt a szintén az 1718-as békében Habsburg fennhatóság alá került „Craiovai Bánság” avagy „Kis-Oláhország” nevű területről, amely az Olt folyóig terjedt, s annak vízrajzát ismertette a

²⁴⁴ „Comitatus Sclavoniae, Hungariae incorporatos, uti sunt: a.) Posega, b.) Verőcze, c.) Valkó, d) Sirmienssem, tunc poterimus addere, cum, *Dominus Mikoviny*, eam regionem, designandarum mapparum caussa adibit: quod hac ipsa aestate, bono cum Deo, molietur.” A levelet l. TÓTH 2006² Függ IV.

²⁴⁵ PARSCHITIUS 1702 pp. 65–81.

²⁴⁶ BAK 1997 111–112.

²⁴⁷ L. *Temes vármegye* **B, D.**

²⁴⁸ A Kancellária 1730. dec. 14-én írt levelét l. BÉL 1993 nr. 398.

²⁴⁹ L. *Temes vármegye* **B.**

természetföldrajzi tagozatban (Zsil, Olt stb.).²⁵⁰ Bél „Szörényi Bánságnak” (*Banatus Seuriensis*) nevezi a területet, annyiban megint jogosan, hogy a középkori bánság kiterjedése valóban megfelelt – nagyjából – e területnek, de az 1718-as havasalföldi Habsburg hódítás szintén nem lett a magyar korona része, mivel katonai kormányzás alá került. Voltaképpen tehát Bél az összes, az 1718-as pozsareváci békében vissza- és megszerzett területet (Temesi Bánság, Észak-Szerbia, „Kis-Oláhország”) le kívánta írni, vagy legalábbis a Temesi Bánság mellett, ha nem is olyan részletesen, de tárgyalni kívánta a másik kettőt is. Ám ez sem valósult meg, csupán a vízrajz esetében: nyilván nem tudott információkat szerezni e területekről, vagy talán meggondolta magát. Mindenesetre igen fonáknak hat, hogy Bél e meghódított területeket is ismertetni kívánta. Talán úgy vélte, hogy Észak-Szerbia és „Kis Oláhország” rövidesen be fog tagozódni a Magyar Királyságba – ám erről szó sem volt, s e hódításait a Habsburg Birodalom 1739-ben egyébként is elvesztette.

5. A Katonai Határőrvidék

A Katonai Határőrvidék az 1699-es karlócai béke után épült ki a Magyar Királyság, valamint Szlavónia és Horvátország déli részén. Az egybefüggő, kerületekre osztott határsávon főleg délszláv lakosságot telepítettek le. E területeket kiszakították a magyar polgári közigazgatásból, vagyis a vármegyei kormányzat alól, és az Udvari Haditanács alá rendelték.²⁵¹

Bél az érintett – és a *Notitiában* is szereplő – vármegyék (Bács-Bodrog, Csongrád, Csanád, Arad, Zaránd) leírásaiból egyedül Arad vármegyénél tesz említést a Határőrvidékhez tartozó falvakról, amelyeket katonai helységeknak (*Loca militaria*) nevez.²⁵² Itt egyébként elég világosan leírja, hogy mit is jelent ez: nincsenek alávetve semmilyen adónemnek, illetve katonai tisztviselők bíraskodnak felettük²⁵³ – vagyis sem adóügyileg, sem igazságszolgáltatás szempontjából nem tartoznak a vármegye alá. Emellett még Bács-Bodrog vármegye leírásában utal arra, hogy a péterváradai sánc egy része vármegyei közigazgatás alatt, a másik pedig a *nemzeti katonaság* (nyilván az itteni határőr ezred) fennhatósága alatt van.²⁵⁴ Ez azonban igen kevésnek tűnik ahhoz képest, hogy a Határőrvidék az 1720-as, 1730-as években, vagyis a *Notitia* készítésekor már viszonylag régóta fennállt.

Meg kell jegyezni, hogy e vármegyeleírások – a Pozsonytól való nagy távolság, a frissen visszafoglalt területek kialakulatlan viszonyai miatt – elég szegényesek lettek, láthatólag sem az adatközlők, sem Bél nem volt a helyzet magaslatán, amikor ezekről a területekről írtak. Egyébként, ami Arad vármegyét illeti, Bél nyilván úgy fogta fel a Határőrvidék ottani falvait, mint kiváltságos településeket, s ezeket más vármegyeleírások esetében is, pontosabban azokon *belül* közölte, függetlenül attól, hogy van-e felettük joghatósága a vármegyének, vagy nincs.

A fentiekből kitűnik, hogy Bél maga is alakította, módosította elképzeléseit a korabeli Magyarország fogalma, földrajzi és közigazgatási határai tekintetében. Erdéllyel

²⁵⁰ L. *Temes vármegye* D pp. 19–23.

²⁵¹ L. BAK 1997 68, ZACHAR József: Katonai Határőrvidék. In: MAMŰL V. 236–238.

²⁵² L. *Arad vármegye* C pp. 39–41.

²⁵³ Uo. 39.

²⁵⁴ L. *Bács-Bodrog vármegye* C p. 50.

ambivalens viszonyban volt, hiszen egyrészt kirekesztette művéből, másrészt viszont foglalkozott egy külön „Erdély-*Notitia*” megírásának gondolatával. Horvátország szóba sem került nála; a török kiűzése után létrejött „új” Szlavónia vármegyéinek ismertetését egy ideig tervezte, de aztán arról is letett. A Temesi Bánság leírását alapos munkával elkészítette, s ebben láthatólag nem zavarta, hogy a terület akkoriban nem a magyar korona, hanem az Udvari Haditanács felügyelete, vagyis katonai irányítás alatt volt. Sőt, nyilván az akkori „optimista” győzelmi hangulatban a Temesi Bánságon belül írni kívánt az új hódításokról, így az észak-szerbiai kerületekről és a Craiovai Bánságról is, de ez – valószínűleg információ hiányában – elmaradt. Hangsúlyoznunk kell, hogy „Szörényi Bánságnak” nevezi a nyugat-havasalföldi hódítást, vagyis a Craiovai Bánságot; ezzel mintha a magyar korona jogát akarná éreztetni a terület felett. Bél írt a Katonai Határőrvidék területén lévő településekről is, sőt, csak Arad vármegyénél hívja fel a figyelmet külön a „katonai helységekre”; nyilvánvaló, hogy ez a közigazgatási rendszer ekkor még nem gyökeresedett meg, így Bél sem érezte az éles határvonalat a vármegyei területek és a Katonai Harárőrvidék kerületei között.

IV. ADATGYŰJTÉS ÉS MUNKATÁRSAK

1. Az adatgyűjtés technikája: a kérdőívek

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy maga Bél – az általános véleménnyel ellentétben – tudomásunk szerint nem járt be egyetlen vármegyét sem. A tévedés abból adódik, hogy Bél egyszerűen „magáévá tette” adatgyűjtői – legfőképpen Matolai János – személyes beszámolóit, tehát meghagyta az egyes szám első személyt, mintha maga járt volna a helyszínen.²⁵⁵ Emiatt vélték sokan úgy, hogy a pozsonyi tudós keresztül-kasul bejárta az országot.²⁵⁶

Ez azonban messze nem felel meg a valóságnak. Bél, mint a pozsonyi német gyülekezet lelkésze, a városhoz volt kötve – húsvét és karácsony környékén gyakran emlegeti is bokros lelkészi teendőit –,²⁵⁷ így személyesen csak igen kis mértékben tudott információkat szerezni a *Notitia* leírásaihoz. Szelestei N. László Bél levelezésének előszavában figyelmeztet arra, hogy a pozsonyi tudós – amint azt sűrűn írt leveleinek pozsonyi keltezései tanúsítják – alig hagyta el Pozsonyt, miután az evangélikus líceumban elvállalta a rektorságot.²⁵⁸ Természetesen sok személyes emléke, tapasztalata van egyes vidékekről, így Pozsony, Zólyom vármegyékről és általában Északnyugat-Magyarországról, sőt, tanulmányai miatt a Dunántúl egyes részeiről is, amelyeket beleszó a leírásokba. De ő maga – egy 1720-as Pozsony vármegyei próbálkozáson kívül – nem járt faluról falura adatok után: ez neki, mint pozsonyi lelkésznek nemcsak technikailag kivitelezhetetlen, hanem nyilvánvalóan „rangon aluli” is volt.

Ebből következik, hogy a *Notitia* készítésekor Bél rá volt utalva adatgyűjtőire, adatközlőire, akiknek logikus módon kérdőíveket állított össze, hogy az őt érdeklő információkat írják össze. A kérdőívekből több fennmaradt, amelyek egyrészt időben elrendezve mutatják az adatgyűjtés specializálódását, másrészt önmagukban megvizsgálva kiválóan reprezentálják a pozsonyi tudós rendkívül összetett elképzeléseit a magyar történelem és a korabeli Magyarország helyzetének feldolgozására, megragadására.

1. Az 1718-as kérdőív

Fennmaradt egy igen korai, 1718-ban készült kérdőív, amelyet Bél Mátyás küldött Mitsinsky János nyustyai evangélikus lelkésznek.²⁵⁹ Bár a szöveget korábban közzétették, a könnyebb követhetőség érdekében itt is hozzuk.

1. Termini, et confinia Comitatus a quatuor plagis, adeoque in latitudinem et longitudinem, rite definiantur.
2. Nomen Comitatus, unde dicitur? qualia eius insignia?
3. Incolae Comitatus qui? quales? unde? qua lingua utuntur?
4. Quot habet processus? Processus singuli, quot urbes, vicus?

²⁵⁵ L. *Baranya vármegye* [M]. Baranya leírásában egy helyen megemlíti Matolai helyszíni felmérését, de ugyanebben a leírásban több más alkalommal elhallgatja. Többnyire a „csendes” átvétel, vagyis az adatgyűjtő személyének említése nélküli felhasználás jellemző Béltre.

²⁵⁶ Haan Lajos szerint Bél 1726-ban bejárta Magyarországot „Pozsonytól Erdélyig”, amelyet egy, Szatmár vármegye leírásában említett személyes beszámolóra alapoz. L. HAAN 1879 36. Ám Szatmárban 1726-ban minden kétséget kizáróan Matolai János járt, akinek beszámolóját Bél szokás szerint a sajátjának állította be. L. *Szatmár vármegye* [Re], a. Még l. a következő alfejezetet.

²⁵⁷ Nógrád vármegye leírásában, a Losonci járás végén: „Finit. Anno 1727. d. 23. April. post superatos sacrorum dierum geminatos labores.” L. *Nógrád vármegye* A p. 721. Máramaros vármegye leírásának végén: „Finitum 1725. die 3. Ian. post labores sacros.” L. *Máramaros vármegye* D f. 76v.

²⁵⁸ SZELESTEI 1993 8.

²⁵⁹ L. BÉL 1993 nr. 40. (l. a levélhez fűzött jegyzetet is). Mitsinsky Jánosra l. I. köt. 97.

5. Quae sunt praecipuae urbes? earum antiquitates? privilegia, consuetudines, insignia, cives, artes, victus, mercatus, fata, aer, celebritas, cum fide indicentur, citatis auctoribus.
6. Quae Comitatus fertilitas? fruges, aeris temperies.
7. Qui montes, quae horum mineralia, ferae, aves?
8. Qui fluvii, quales horum pisces, thermae, aediculae?
9. Quae, et quot dominia, quae familiae, magnatum et nobilium, et harum memorabilia, genealogiae?
10. Quis comes, episcopus, capitula, ubi sedes comitatus?

Mint látható, a kérdőív felépítése, a témák sorrendje még igen esetleges, mintha Bél ötletszerűen írta volna le az egyes kérdéseket. Annyi bizonyos, hogy Bél ekkor még nem alakította ki azt a struktúrát, amely a kinyomtatott vármegyeleírásokat (és a kéziratban maradt leírások nagy részét) jellemzi, és amely különválasztja az általános ismertetést a „különlegestől”, vagyis a részletező, települések szerinti leírástól, illetve a természetföldrajzi ismertetést a politikaitól. Másfelől nézve viszont az tapasztalható, hogy ebben a kérdőívben már az összes olyan téma benne van, amelyekből Bél leírásai építkeznek. Különösen jól kidolgozott a városokkal kapcsolatos kérdéssor (1. az 5. pontot), bár a sorrend még itt is kusza: mindenestre jól mutatja, hogy Bél már korán nagy súlyt kívánt fektetni a várostörténetre, ami a Besztercebányán, majd Pozsonyban működő tudós „urbánus”, polgári mentalitására vall. Csak látszólag „ellenpontja” ennek a 9. pont, ahol a nemességgel kapcsolatos kérdések szerepelnek, s ahol Bél szintén igen sokat vár adatgyűjtőjétől. Láttá ugyanis, hogy a történettudomány fontos kiegészítője a családfakutatás: ezt sokszor hangoztatta is. A 2. pontban pedig a vármegyecímer után érdeklődik, ami szintén jellemző, ugyanis Bélt a heraldika is foglalkoztatta, s ha csak tehette, szabályos címerleírásokat közölt a vármegyék ismertetéseiben. A vármegyecímert mindig leírja, tipikusan az általános rész politikai tagozatának utolsó fejezetében. De nemesi címerekről is szívesen írt (volna): egy levelében azt kérte Ráday Páltól, hogy a nógrádi családok természetes színekkel festett címereit is küldje el neki.²⁶⁰

A korai adatgyűjtések, amelyek Béchez beérkeztek, ezt vagy nagyjából ezt a tematikát követik. A sorrend nem mindig ugyanez, ami a felépítés kiforrottságát, képlékenységét jelzi.²⁶¹ Ehhez képest érdekes, hogy az 1723-as *Prodromus*ban Szepes vármegye leírása már a fent említett kiforrott szerkezettel bír, amely csak alig különbözik a későbbi leírásoktól.²⁶² Vagyis Bél a kezdeti bizonytalanság után 1723-ra kidolgozta a leírások struktúráját, s ezután, mint látni fogjuk, az adatokat is e szerkezet szerint kérte segítőitől.

2. Kérdőív „Nagyhont vármegyéről” (1736–1739)

Hont vármegye leírásával kapcsolatban fennmaradt egy kérdőív, amelyet saját kezűleg Bél jegyzett le, valamikor 1736–1739 között.²⁶³ Ezt a kérdőívet is közöljük.²⁶⁴

Sciagraphia

²⁶⁰ Bél Máttyás Ráday Pálnak. Pozsony 1728. [jan. 29.]. In: BÉL 1993 nr. 355.

²⁶¹ Mitsinsky János adatgyűjtése Szepesről pontosan követi a fenti kérdőívet. L. *Szepes vármegye* [Mi]. Egyéb korai adatgyűjtések, amelyek tartalmukban, s részben sorrendjükben is a fenti kérdőívet követik: *Turóc vármegye* [Del]^a, [CTh], [Ad]; *Nógrád vármegye* [DeN]; *Bars vármegye* [ComB]; *Nyitra vármegye* [ICN], [CN]; *Zala vármegye* [R] stb.

²⁶² L. *Szepes vármegye* B. Még l. uo. IV. fej.

²⁶³ Bél a kérdőív végén megjegyzi, hogy „a kidolgozáshoz mintául meg lehet nézni a II. kötetben a nemzeti Zólyom, Turóc, Liptó vármegyéket”. (L. alább.). Ezzel a *Notitia* 1736-ban megjelent II. kötetére utal. 1739-ben viszont már elkészítette „Nagyhont vármegye” első sajátkezű fogalmazványát (l. *Hont vármegye* G), így a közölt vázlat e két dátum között keletkezhetett.

²⁶⁴ A kéziratra l. TÓTH 2006² nr. 59. Közölve uo. Függ. V.

describendi Inclyti Comitatus Nagy-Hont
Pars Generalis
Membrum Prius physicum
De situ et opportunitatibus Comitatus Nagy-Hont

- §. 1. De longitudine et latitudine, terminis item Comitatus, versus quatuor plagas mundi.
 §. 2. De habitu regionis, montanusne sit, campestris an collinus. Montium et fluviorum nomina et horum fontes ac decursus.
 §. 3. De fertilitate vel sterilitate Comitatus, quas fruges, fructusve ferat; qua vino, aut frumento magis, vel minus proficiat.
 §. 4. De re pecuaria Comitatus, qualia alat armenta, quomodo boves, equi, oves, porci, et quibus in locis proficiant? Quale sit singulorum genus.
 §. 5. De re apiaria, altilibus domesticis, piscatione, aucupio et venatione; de ferarum generibus, avium silvestrium foetura.
 §. 6. De fontibus salubribus, acidis, thermis, et horum varietate et salubritate.
 §. 7. De aeris salubritate, vel insalubritate.
 §. 8. An et ubi sit metallifera regio etc. [p. 2.]

Membrum Posterius Politicum.
De situ et opportunitatibus Inclyti Comitatus Kis-Hont [!]

- §. 1. De hodiernis incolis, Hungaris, Slavis, Germanis; unde singulae nationes venerint, qua dialecto, loquantur in sua quisque lingua.
 §. 2. De singularum nationum vestitu, victu, et moribus et consuetudinibus, circa puerperia, nuptias et sepulturas, etc.
 §. 3. De incolarum occupationibus, et quomodo vitam tolerant, quibus affliguntur miseriis etc.
 §. 4. De Familiis Nobilibus et Illustribus, quae in Comitatu degunt, et horum [!] praerogativis, moribus etc. Genealogiis.
 §. 5. De administratione Comitatus, ubi catalogus Supremorum Comitum, inde a retrusa aetate contextus.
 §. 6. Catalogus Vice-Comitum, et <de> locis congregationum, et sedriarum.
 §. 7. De insignibus Comitatus, et a quo ea rege, quali cum diplomate acceperint?
 §. 8. De Dominiis, quae sunt in Inclyto Comitatu, quot? quae? ad quos pertinentia? [p. 3.]

Pars Specialis
de processibus Inclyti Comitatus Nagy-Hont

Membrum I.

De processu Schemnitzienti

Huius magnitudo definiatur, et qua se diffundat, montosus an planus sit? A Slavis, Germanis an Hungaris, colatur.

Sectio I.
De liberis et regiis urbibus huius Processus.

Adnotentur circa urbes singulas, idque accurate:

- §. 1. Nominis ratio, urbis primi conditores.
 §. 2. Primaevi incolae, et horum migrationes atque mixtura.
 §. 3. Cives, ex quibus constant nationibus, qui singularum mores, instituta, vestitus, occupatio.
 §. 4. De urbium privilegiis, diplomatibus simul communitatis.
 §. 5. De magistratuum ratione, et quando ei quoque ritu creentur.
 §. 6. De aedificiis, sacris et profanis, publicis et privatis.
 §. 7. De agro civitatibus admenso, etc. etc.
 §. 8. De fatibus urbis, inde a primo ortu, usque ad nostra tempora, et de hodierno urbis statu, etc. etc.

Sectio II.

De oppidis processus huius privilegiatis.

Eadem hic methodus, quae circa urbes observanda veniet, adnotatis tamen, dominis terrestribus. [p. 4.]

Sectio III.
De arcibus huius processus.

Explicanda autem, hic venient sequentia:

- §. 1. Nominis origo, arcis conditores, possessores varii.
- §. 2. Arcis aedificia, propugnacula, et quo sint habitu singula.
- §. 3. Arcis oppugnationes, et fata reliqua.
- §. 4. Quale habeat adnexum dominium et cui pareat.
- §. 5. Hodiernus arcis habitus.

Sectio IV.
De pagis huius processus.

Circa singulos pagos expromi rogatur eius situs, et viciniis distantia; a quibus colatur, quo sit agro, vino an frumento magis proficiat; qui sint incolarum mores, ad quem vel quos pertineat: et quae erunt digna memoratu, reliqua.

Nota

Pro exemplo elaborationis videri possunt in Tomo II. Inlyti Comitatus Thúrocz, Zólyom, Liptó.

Tabula itineraria

Qua iter regium ducatur.

- 1. In Comitatum Barsch, designatis milliaribus.
- 2. In Zólyom.
- 3. Nógrád.
- 4. Strigoniensem.

S. D. G.

Jól látható, hogy Bél ekkorra már részletesen kidolgozta a leírás szerkezetét, s ennek megfelelően a kérdőíveket is, amelyeket a segítségre ajánlkozóknak küldött szét. Egyben e kérdőív pontosan tükrözi azt is, hogy Bél miről szeretett volna írni egy-egy vármegyeleírásban. Az első, természetrajzi tagozat, mint arra fentebb már utaltunk, a *Notitia Hungariae novae Prodromus*-ban ismertetett, de meg nem valósult „természetrajzi könyvének” tematikáját kapta meg. Mint látható, ez a rész az élővilág, hegy- és vízrajz ismertetése mellett gazdaságföldrajzot is nyújt, hiszen Bélt érdekelték a kultúrnövények, illetve a vármegyében tenyésztett haszonállatok, valamint sokszor kitér a földművelés, állattenyésztés módozataira, a helyi gyakorlatra is. Talán éppen ezek a mezőgazdaságról szóló részek a természetföldrajzi tagozat legfontosabb részei.

A politikai tagozat alatt, mint látható, a vármegye lakosságáról, illetve kormányzásáról, a vármegyei nemességről kívánt írni. E fejezetben az a legérdekesebb, hogy Bél milyen sokoldalúan kívánta bemutatni a lakosok, vagyis a parasztság életmódját. Nemcsak az érdekelte, hogy az egyes nemzetiségek milyen nyelvjárásban (*dialectus*) beszélnek (§. 1.), hanem az is, hogy mik a szokásaik „születéskor, házasság idején és temetkezéskor” (§. 2.). Emellett megélhetésükre, életmódjukra is kíváncsi volt, s arra is, hogy „milyen csapások sújtják őket” (§. 3.). Mindezt Bél komolyan is gondolta, bár sokszor nem volt elég információja ahhoz, hogy e témákról írjon. De a parasztság nyomoráról, elesettségéről számos leírásban beszámol, könyörtelen élelátással, egyben őszinte együttérzéssel.

Ami a vármegyei nemességre, és a vármegyei hivatalokra vonatkozó kérdéseket illeti (§. 4–8.), itt is van néhány fontos részlet. Bélt érdekli a nemesi családok története, genealógiája (§. 4.); a főispánok, alispánok névsora (§. 5–6.); a vármegyecímer (§. 7.), és az uradalmak (§. 8.). Ezeket az 1718-as tervzetben már láttuk, kivéve a főispánok és

alispánok névsorát. Bél és hűséges munkatársa, Dobai Székely Sámuel sokat dolgozott azon, hogy okleveles adatok, illetve elbeszélő források alapján ezeket az archontológiákat összeállítsa;²⁶⁵ néhány esetben a vármegyei tisztikar is szolgáltatott ilyen adatokat számukra.²⁶⁶ Nem kétséges, hogy ilyesfajta listák összeállításában sem volt elődje a pozsonyi tudósnak, aki remek érzéssel figyelt fel az ilyen hivatalnok-listák fontosságára a történettudomány szempontjából. Fontos megjegyezni, hogy több vármegyében, ahol püspök vagy érsek volt a vármegye főispánja – vagy egyszerűen egy főpapi székhely a vármegyében volt, mint a kalocsai érseké Kalocsán, Pest-Pilis-Solt vármegyében –, szintén elkészítette a főpásztorok rövid életrajzát, alapos kutatások és nagyszámú forrásanyag bevonásával.²⁶⁷ De összeállította a pannonhalmi főapátok jegyzékét is, Győr vármegye leírásában.²⁶⁸ Vagyis a római katolikus egyháztörténet terén is fontos kutatásokat végzett – a sors iróniája, hogy evangélikus lelkész létére saját egyháza történetével nyilvánosan nem foglalkozhatott, s a vármegyeleírásokban a protestánsok létezéséről is alig volt szabad szót ejtenie.²⁶⁹

A városok leírásában (Pars Spec. Sect. I.) is vannak új elemek az 1718-as kérdőívhez képest. Ilyen a magisztrátusra, a hivatalnokok megválasztására vonatkozó kérdés (§. 5.), vagy éppen a polgárság nemzetiségek szerinti jellemzésének igénylése (§. 3.). Szintén fontos, hogy Bél részletes leírást kívánt készíteni a város épületeiről, külön az egyházi és világi, köz- és magánépületekről (§. 6.), aminek köszönhetően számos templomleírást köszönhetünk neki, nem beszélve a városházák stb. bemutatásáról. Külön kérdőpontban kéri Bél a város történetét (§. 8.), ez azonban *fata* címszóval mindig a sorscsapásokat, a várost ért pusztítást jelenti. A mezővárosoknál (Sect. II.) ugyanezt a módszert képzelte el, és e mellé kérte a földbirtokos említését is; természetesen egy *oppidum*ról általában nem lehetett annyit írni, mint egy szabad királyi városról.

A várakkal kapcsolatban (Sect. III.) Bél szintén alapos adatgyűjtést várt segítőtől. Kiváncsi volt egykori birtokosaira (§. 1.), erődítményeire, bástyáira (§. 2.), ostromaira, egyéb eseményekre (§. 3.), és ami fontos, korabeli állapotára is (§. 5.). Ez a kitüntetett figyelem természetesen ismét Bél történeti attitűdjét mutatja: nála a várak a nemzeti történelem részei, így azok történelmével Bél az ország történetét írta. A vár korabeli állapotának leírásával pedig Bél rendkívül fontos adalékokat nyújt az ezzel foglalkozó kutatóknak.²⁷⁰ Végül Bél a falvakkal kapcsolatos kérdéseket sorolta fel egy mondatban (Sect. IV.): a falvakról azonban fennmaradt egy részletesebb kérdőív is, amelyet alább tárgyalunk.

3. A falvakkal kapcsolatos kérdőív (1720-as évek vége)

Fejér vármegye leírásának egyik kéziratot példányában maradt fenn az a kérdőív, amely kifejezetten a falvakról való adatgyűjtést szolgálta.²⁷¹ A kérdőívet, amely eddig még nem jelent meg máshol, az alábbiakban közöljük.

Describendorum pagorum methodus.

²⁶⁵ Dobai Székely Sámuelre I. I. köt. 87–90.

²⁶⁶ L. pl. *Turóc vármegye* [Cat].

²⁶⁷ L. *Pest-Pilis-Solt vármegye* I pp. 539–579.

²⁶⁸ *Győr vármegye* D pp. 486–500.

²⁶⁹ Minderre még I. az V. fejezetet.

²⁷⁰ Székesfehérvár erődítményeinek 18. századi állapotáról részben Bél Mátyás alapján számol be OROSS 2006 1463.

²⁷¹ L. *Fejér vármegye* A f. 77v.

Sectio, de vicis huius Processus.
ubi observanda

- §. 1. Vici situs, et distantia a principaliore Processus loco.
- §. 2. Vici dominus, sive sit haereditarius, sive hypothecarius.
- §. 3. Vici ager, fructus, vineae, etc.
- §. 4. Incolae, et horum peculiäres mores.
- §. 5. Quales circa unumquemque pagum sint traditiones, fata, etc.

Bél tehát a falvak leírásakor fontosnak tartotta a viszonylag pontos helymeghatározást (§. 1.), a falu földesurának megjelölését (§. 2.), a falusiak gazdálkodását (§. 3.), a lakosok különleges szokásait (§. 4.), illetve sajátos falusi hagyományok feljegyzését (§. 5.) is. Leginkább az utolsó két kérdés figyelemreméltó, mert azt jelzi, hogy – amint azt már a politikai tagozatban is láttuk – Bélt foglalkoztatták a népszokások, néphagyományok. Meg kell azonban jegyezni, hogy maguknál a falvaknál igen kevés ilyen jellegű adat található a leírásokban – itt esetleg utalnunk kell Bél és az adatgyűjtői hozzáállása, de még inkább Bél elvárásai és a reálisan összegyűjthető, feldolgozható adatmennyiség között tátongó szakadéokra. Egy-két esetben persze feltűnnek bizonyos falusi néphagyományok a leírásokban,²⁷² de ezek igen esetlegesek, a falvak leírásának 99 százalékában ilyen adatot hiába keres a kutató.

Itt érdemes azt is megvizsgálni, milyen típusú munkát jelentettek Bél kérdőívei az adatgyűjtőknek. A kérdések egy részéhez – így például ahhoz, hogy mit természetnek a falu határában, de akár ahhoz is, hogy milyen távolságra van az egyik település a másiktól – helyszíni bejárásra volt szükség. Matolai János, Bél „hivatalos” adatgyűjtője így is járt el: Veszprém leírásának végén említi, hogy 6 hét alatt járta be a vármegyét,²⁷³ ami alapos adatgyűjtést feltételez. Egyébként Matolai más kézírataiból is mindig tapasztalható, hogy személyesen kereste fel a településeket, de legalábbis azok nagy részét.²⁷⁴ A helybéli emberek pedig, akiket a pozsonyi tudós adatgyűjtésre kért fel, nyilván nem vették a nyakukba Bél kedvéért a vármegyét, ők viszont sokszor olyan „belső” információkat is közöltek vele, amelyeket ő nem is kért, de amennyiben azok érdekesek voltak, felhasználta őket.²⁷⁵

Másrészt ki kell térni még arra, hogy Bél mit érthetett az egyszerű *incolae* („lakosok”) kérdés alatt (§. 4.). Alapvetően a lakosok nemzetiségére lehetett kíváncsi, emellett arra, milyen munkát végeznek, milyen jogállásúak (a falu lehetett kuriális, azaz nemesi falu is). De kezdetben talán azt is az adatai közé szerette volna venni, hogy milyen felekezethez tartoznak a falvak (és más települések) lakói. Legalábbis ez derül ki például Fejér és Somogy vármegye leírásának kézíratos példányaiból.²⁷⁶ Ezeket az adatokat azonban később kihúzta, mivel a Kancellária megtiltotta neki a vallási témák emlegetését, ami persze csak a protestánsokra vonatkozott. A katolikus egyházzal ugyanis annyit írt, amennyit akart: mint fentebb láttuk, valóságos történeti sematizmusokat is készíthetett az egyes főpásztori székekről.²⁷⁷

²⁷² Ilyen pl. Frauen-Had (Sopron vármegye) sajátos táncünnepélye, a *Langer-Tanz* és annak bemutatása Sopron vármegye leírásában. L. BÉL 2001–2006 II. 159–161.

²⁷³ L. *Veszprém vármegye A*.

²⁷⁴ Matolai munkájára még l. a következő alfejezetet.

²⁷⁵ Így pl. Záborszky Jakab, aki törzsökös és népes turóci család tagja volt, adatgyűjtésében az egyes falvaknál nagyon sokat ír a birtokviszonyokról, a turóci nemes családokról, amely adatokat Bél nagyrészt fel is használta. L. *Turóc vármegye [Des], [Ad]*.

²⁷⁶ L. *Fejér vármegye A, [V]*, *Somogy vármegye B* stb.

²⁷⁷ A Kancellária cenzúrájára még l. I. kötet 134–139.

4. A bányavárosokkal kapcsolatos kérdőív (1726. dec. 28.)

Szintén speciális, azaz a vármegyeleírásoknak csak egy részére vonatkozik az a kérdőív, amelyet Bél Radvánszky Lászlón, egykori tanítványán keresztül²⁷⁸ szeretett volna eljuttatni a „bányabírónak” (? *rei metallicaе arbiter*).²⁷⁹ Nem tudjuk, hogy a levél eljutott-e az – egyébként közelebbről nem ismert – címzetthez. Bél a bányavárosok leírását várta volna tőle, meglehetősen aprólékossággal:

Sciagraphia

[Describendarum montanarum series]²⁸⁰

Pars Generalis continebit:

Historiam, montanarum Civitatum, civilem, montanamque cum descriptione regiunculae chorographica. Addetur mappa geographica, Urbium et situum reliquorum, icones.

Pars specialis dabit:

Urbes singulas, cum suis fodinis, et harum originibus, incrementis, decrementis, instauratione, privilegiis, iuribus, immunitatibus. Sylvas item, etc.

Pars Specialissima

Membrum I. Fodinarum, iuxta metallorum ordinem, plenior et accuratior descriptio, cum indole minerarum etc.

II. Harum priscae, et recentes machinae, cum officinis, et horum necessariis iconismis etc.

III. Processus Liquationis, cum cautelis metallurgicis, circa singularum minerarum species. etc.

IV. Res monetaria, cum suis iuribus.

V. Magistratus montani, et horum seu relatio, seu subordinatio mutua.

VI. Leges Montanisticae in compendio exhibendae.

Mint látható, Bél az „általános részben” (*Pars Generalis*) a bányavárosok „polgári és bányászati” történetét, a terület pontos leírását, egy térképet és a városokról készült képeket szeretett volna elhelyezni. Már a struktúra is érdekes, hiszen a bányavárosok összességét állította témájául, amely egy „vármegyék feletti” tervezetre utal. Nem tartjuk kizártnak, hogy ez a kérdőív esetleg nem is a vármegyeleírások elkészítésére szolgált, hanem a *Notitia* „természetráji könyvének” bányászatról szóló fejezetéhez gyűjtött volna vele Bél anyagot – amely végül is nem készült el. Bars vármegye, pontosabban Körmöcbánya leírásában utal is rá, hogy a bányászatról szóló rész elkészítését komolyan tervezi, s a pénzverésről azért is nem beszél, mert azt majd ott fejtí ki.²⁸¹

A „különleges részben” (*Pars Specialis*) az egyes városokról szeretett volna írni Bél, s e városleírások tervezett tematikája szinte teljesen egyezik az 1718-as, illetve a Hont vármegyéhez készített kérdőív vonatkozó részével, vagyis ez a rész nem okoz meglepetést. Annál inkább újszerű a „fokozottan különleges rész” (*Pars Specialissima*), ahol már kifejezetten a bányák leírását szerette volna elhelyezni, benne az ásványok rajzával, az egykori és korabeli bányagépek, szerkezetek ismertetésével és ezek képével, illetve az olvasztás eljárásának bemutatásával. Ismeretes, hogy Bél Mátyást foglalkoztatták a bányáügyek, olyannyira, hogy még egy társaságnak is a tagja volt, amely egy Potter nevezetű angol által készített szivattyút üzemeltetett (a szivattyút 1722-től a vízzel előntött újbányai aknák lecsapolására használták).²⁸² Ezek után nem meglepő, hogy a

²⁷⁸ Radvánszky és Bél kapcsolatára még I. I. köt. 104.

²⁷⁹ Bél Mátyás Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1726. dec. 28. In: BÉL 1993 nr. 310. Az alább közölt kérdőív a levél része volt. L. uo.

²⁸⁰ Bél nevezi így levelében a kérdőívet.

²⁸¹ I. I. köt. 53.

²⁸² L. BÉL 1735–(1749?) IV. 224–225. (*Bars vármegye E*).

bányászat technikai módszereit is részlezni kívánta. De itt kívánt írni a „pénzügyekről”, azaz a pénzverésről (!), valamint a bányatisztviselőkről és az ún. bányatörvényekről is.

A fennmaradt kérdőívek áttekintése után megállapítható, hogy azok nagyon sokat elárulnak egyrészt a vármegyeleírások szerkezetéről, másrészt Bél rendkívül széles látóköréről, tudói képességeiről, merőben új témafelvetéseiről. Egyben azt is mutatják, hogy bizonyos elképzelései nem valósulhattak meg. Habár szerette volna az ország egyes vidékein beszélt nyelvjárásokat összegyűjteni, a vármegyeleírásokban erre nagyon kevés példa akad.²⁸³ Mint láttuk, néphagyományok, népszokások is csak elvétve fordulnak elő a *Notitia* vármegyeleírásaiban. Ezek megfigyelése, rögzítése akkor még annyira új és meghökkentő kezdeményezés volt, hogy a Kancellária több esetben törölte Béllel az ilyen részeket, mondván, ezek a badarságok nem tartoznak ide.²⁸⁴

Sok kezdeményezése azonban „szárba szökkent” a *Notitia* lapjain. Ami talán a legfontosabb: művével a modern helytörténeti kutatás alapjait vetette meg Magyarországon. A városokról, különösen a szabad királyi városokról készített gondos leírások, történetük összeállítása, korabeli állapotuk bemutatása rendkívül előremutató vállalkozás volt. A bevezetőben rámutattunk: Wagner Károly, a Szepesség kiváló monográfusa, illetve Vályi András, Magyarország településeinek gondos leírója példaként tekintett Bélre, és használta munkáit. Számos történeti segédtudomány kezdetei köthetők szintén hozzá: a genealógia, heraldika, illetve az archontológia (ezen belül sajátos módon az egyháztörténet) eszközeivel egyaránt élt. Komolyan vette a diplomatikát – még ha nem is állt rendelkezésére a Hevenesi-gyűjtemény –, és mindig szigorú forráskritikával élt. Alá kell húznunk, hogy mindezeket ő nem esetlegesen, hanem nagyon tudatosan használta, mert tisztában volt azzal – és ezt gyakran le is írta –, hogy a rendszerezett segédtudományokból fog összeállni, ezekkel valósulhat meg a modern magyar történettudomány.

Nem feledkezhetünk meg emellett természettudományos érdeklődéséről, s a *Notitia* ilyen jellegű részeiről sem. Az ország hegy- és vízrajzának topográfiai ismertetése már a földrajzi nevek megörökítése miatt is nagyon értékes részei művének. Különlegesen fontosak emellett gazdaságföldrajzi megfigyelései is. Fokozottan érdeklődött a geológia és a bányászat iránt: ennek bizonyítékát láthatjuk a 4. kérdőívben – avagy vázlatban –, amely a bányavárosokkal foglalkozik, s amelynek tartalmát Bél feltehetőleg a *Notitia Hungariae novae* „természetrajzi könyvébe” szánta volna.

Bél tehát a kérdőívek segítségével szerzett információkat a vármegyéről. Kevés ilyen kérdőív maradt fenn, de ennek az a magyarázata, hogy Bél kérdőpontjai az adatgyűjtőkhöz kerültek, és valószínűleg elkallódtak. Így annak is örülhetünk, hogy legalább ennyi megmaradt Bél kéziratos hagyatékában. Bár a Bélnek küldött adatgyűjtéseken kivétel nélkül érezhető a pozsonyi tudós által megszabott irányelv, nagyon sok múlott azon, hogy ki kapja meg a kérdőívet. Volt, aki csak hevenyészett, elnagyolt, néhány levélből álló adatgyűjtést küldött, s volt, aki egy valóságos kis „monográfiát”.²⁸⁵ A legnagyobb számban fennmaradt adatgyűjtések azonban a Matolai

²⁸³ Torna vármegye leírásában szó esik az ottani magyarok – szerinte hibás – nyelvjárásáról, s egy „példamondatot” is hoz, amelyet aztán leír helyesen. L. *Torna vármegye* **D** p. 21. Hont vármegye (ezen belül a Kishonti járás) leírásában igen alaposan részletezi az ottani szlovákok nyelvjárását, még nyelvjárasi csoportokat is meghatároz. L. BÉL 1735–(1749?) IV. 748. (*Hont vármegye* **K**). Egyébként csak általános megjegyzéseket tesz az egyes vármegyékben, vagy településen élő nemzetiség nyelvére (tiszta, romlott, a szlovák esetében: közel áll a ruténhez, lengyelhez, csehhez stb.).

²⁸⁴ L. *Liptó vármegye* **C**, *Turóc vármegye* **C**.

²⁸⁵ A hevenyészett adatgyűjtésre számos példa van (l. pl. *Zala vármegye* **[R]**), a szinte „monografikus” összeállításokra kevesebb (l. pl. *Nógrád vármegye* **[Coll]**).

János által készített vármegyeleírások, amelyek tematikájuk szerint pontosan követték a Bél-féle szerkezetet, és adatoltságukban is jónak bizonyultak. Az alábbiakban az ő személyét és Bélnek végzett óriási munkáját vizsgáljuk meg.

2. A *Notitia* adatgyűjtésének kulcsfigurája: Matolai János

1. A kutatás eddigi eredményei

Matolai János személyére – akit Bél Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában a „legszorgalmasabb munkatársának” nevez²⁸⁶ – már a korábbi szakirodalom is felfigyelt. A Bél Mátyás-kutatás úttörője, Haan Lajos kiemeli Bél 1729. január 26-án írt, a kérdésben valóban perdöntő levelét a Kancelláriához. Ebben a pozsonyi tudós a „segédjéről” ír, aki az ő, vagyis Bél költségén járta be Magyarország azon területeit, pontosabban vármegyéit, amelyeknek a leírásait leveléhez mellékelve küldte a hivatalnak (Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, Csanád).²⁸⁷ Haan ennek kapcsán megemlíti, hogy Komárom vármegye közgyűlése szól Matolai Jánosról, aki Bél megbízásából a vármegyébe érkezett és adatokat gyűjtött; ezzel Haan mintegy azt sejteti, hogy Matolai lehet a meg nem nevezett segítőtárs, legalábbis az egyik.²⁸⁸

Újabb fontos megállapításokat tett Hrenkó Pál méltatlanul mellőzött tanulmányában,²⁸⁹ amelyben Matolai térképészeti munkásságán keresztül jut el Bél és Matolai kapcsolatához. Hrenkó ugyanis megtalálta Matolai egy kéziratos térképét, amely Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Csongrád vármegyéket, illetve a Jászságot és a Kunságot ábrázolja, és amely területeket a térkép címe szerint Matolai 1730-ban bejárta. Ebből kiindulva, s a felfedezett mappát egy-két példán keresztül a *Notitia* vonatkozó részeivel összevetve azt a megállapítást teszi, hogy ezt az 1730-as „bejárást” Matolai Bél szolgálatában tette.²⁹⁰ Egyben megkísérli felvázolni Matolai életrajzát, továbbá megemlíti Bél és Matolai együttműködésének egyik első és nyilvánvaló bizonyítékát, vagyis a soproni borról szóló Matolai-értekezést, amely a *Prodromus*-ban jelent meg.²⁹¹

Wellmann Imre 1984-ben rámutatott ennek az együttműködésnek újabb fontos láncszemeire, vagyis olyan kéziratos művekre, amelyeket Matolai készített Bél megbízásából. A következőket sorolja fel: *De re rustica Hungarorum; De vineis et vino Hungarico generatim; Vinicultura Tokaiensis; De vino Kőszögiensi; Tractatio sive caput de re vestiari et moribus Hungarorum*.²⁹² Wellmann emellett idézi Bél Mátyás Deccard János Kristófhhoz írt, 1738. jún. 16-án kelt levelét a *De re rustica*-val kapcsolatban, ahol Bél elküldi ellenőrzésre soproni tudóstársának Matolai eme értekezésének kézirátát, s egyben nyilvánvaló jelét adja annak, hogy nem elégedett segítőtársa munkájával és stílusával²⁹³ – erre alább még visszatérünk. Ján Tibenský 1984-ben írt monográfiájában Pozsony és Komárom vármegye leírását tartja Matolai János munkájának, az előbbit az OSZK-ban őrzött kézirát címe,²⁹⁴ a másikat valószínűleg Haan Lajos alapján.²⁹⁵ Szelestei N. László 1989-es

²⁸⁶ L. BÉL 1735–(1749?) III. 183. Még l. *Pest-Pilis-Solt vármegye* 3. jegyzet.

²⁸⁷ A levelet l. BÉL 1993 nr. 369.

²⁸⁸ HAAN 1879 37. Komárom vármegye levelére l. alább.

²⁸⁹ HRENKÓ 1978.

²⁹⁰ Uo. 201–206.

²⁹¹ Uo. 197–201. A *Prodromus*-ra és benne Matolai értekezésére l. I. köt. 52.

²⁹² WELLMANN 1984 18–19. A kéziratokra bővebben l. BÉL 1984⁵ 35, 375, 449. Fordításukat l. uo. Valójában Matolai ennél jóval több kézirátot készített el Bélnek a tervezett természetföldrajzi könyvhöz. L. a II.3.2. szakaszt.

²⁹³ WELLMANN 1984 18–19. Bél levelét Deccardhoz l. BÉL 1993 nr. 721.

²⁹⁴ L. *Pozsony vármegye* Q.

²⁹⁵ TIBENSKÝ 1984⁴ 149, 169–171.

munkájában ugyancsak Pozsony és Komárom vármegye leírását tulajdonítja Matolainak; emellett megemlíti a *Prodromus*-ban lévő értekezését is.²⁹⁶ Bél Mátyás Sopron vármegyéről készített leírásához írt tanulmányunkban mi magunk következtettünk arra – Matolai sajátkezűleg írt levelei, valamint egyéb megfontolások alapján –, hogy a vármegyeleírás első változatát, vagyis az alapvető adatgyűjtést Matolai János végezte.²⁹⁷ Kincses Katalin erre támaszkodva vizsgálta meg Matolai személyét és Béllal való kooperációját.²⁹⁸

2. Matolai János személye – a rejtőzködő segítő

Ezek után indokoltnak tűnik, hogy magáról Matolai személyéről, és ezen belül Béllal való kapcsolatáról írjunk néhány sort. Ám ez korántsem könnyű feladat, mivel életrajzi adatok igen gyéren állnak rendelkezésre. Kézenfekvő lenne Bél kiterjedt levelezéséhez fordulni: ott azonban csupán két levelet találni, amelyet Matolai küldött Bélnak, és kettőt, amelyet Bél Matolainak; emellett mindössze 3 levelet, ahol Bél említést tesz róla!²⁹⁹ Mindenképpen többre számít a kutató a „legszorgalmasabb munkatárssal” kapcsolatban, ahogy Bél nevezte őt; s nyilván sűrűn is leveleztek, csak a pozsonyi tudós, úgy tűnik, nem őrizte meg ezeket a leveleket, de legalábbis nem maradtak ránk.

Matolai János nagyapja, Matula János 1692-ben nyert nemességet; apja András és Garay Margit voltak; testvérei András és Pál.³⁰⁰ Ő maga 1691–1692 körül születhetett. Wellmann Imre azt feltételezi, hogy Besztercebányán volt Bél tanítványa.³⁰¹ Ennek többé-kevésbé meg is felelne Bél ottani tartózkodása (1708–1714), ám más adat ezt nem erősíti meg. Egyetemi tanulmányairól két adatunk is van, bár ezek némileg ellentmondásosak. A wittenbergi egyetemre – annak matrikulája szerint – 1715. június 4-én iratkozott be, ahol a teológiai fakultást választotta; származási helyeként az *Ungarus, Veterosoliensis* áll az anyakönyvben, vagyis eszerint zólyomi származású.³⁰² 1717. április 16-án a tübingeni egyetemre iratkozott be, ahol viszont származására nézve azt írja, hogy *Ungarus, Sempr*, vagyis soproni illetőségű.³⁰³ Az ellentmondás a származási hely kétféle megjelölése között úgy oldható fel, hogy Matolai a soproni evangélikus líceumban tanult, s ezért írt Sopront a neve után, ami egyébként az anyakönyvekben nem szokatlan eljárás. Mindenesetre igen valószínű, hogy ugyanarról a Matolai Jánosról van szó mindkét esetben, már csak azért is, mert máshonnan tudható, hogy a Tübingenbe beiratkozott Matolai is teológiát tanult. Ottani tartózkodásának ugyanis van még egy nyoma: Jóny János 1717-ben megjelent egyetemi disszertációjának végén olvasható a többi között egy üdvözlő vers, amelyet Matolai János írt, s amelynek aláírásában tübingeni teológus hallgatónak nevezi magát.³⁰⁴ Arra viszont, hogy egyetemi tanulmányait megelőzően

²⁹⁶ SZELESTEI 1989 64, 70.

²⁹⁷ TÓTH 2001 243.

²⁹⁸ KINCSES 2001 212–217.

²⁹⁹ Matolai leveleit Bélnak l. BÉL 1993 nr. 164, 663; Bél leveleit Matolainak l. uo. 190 (tartalma ismeretlen), 668; a leveleket, amelyekben Bél Matolait említi, l. uo. 95, 193, 721.

³⁰⁰ HRENKÓ 1978 197–201. Még l. KEMPELEN 1911–1932 VII. 114–115.

³⁰¹ WELLMANN 1984 17.

³⁰² L. TAR 2004 nr. 3386.

³⁰³ Uo. nr. 2971.

³⁰⁴ Jóny János disszertációjának címe: *Dissertationem de usu et auctoritate iuris Romani in Hungaria... publice collimationum disquisitioni in Academia Salana subiicit auctor Ioannes Iony nobilis Hungarus die XXIV. Iulii MDCCXVII. Jenae [1756] Litteris Marggrafianis.* Matolai aláírása: „sransmisit [!] transmisit] Ioannes Matolay Theol. Stud. h. t. Tubingae, Hungar.” L. uo. 42. Az üdvözlő versek furcsa módon csak a disszertáció 1756-os, fent leírt újbóli kiadásában található meg; mindazonáltal hitelesnek véljük őket, mivel a többi között Jóny tanára, Kaspar Achat Beck vizsgálónak üdvözlő levele is olvasható köztük (l. uo. 39–40.).

Sopronban diákoskodott volna, nincsen adatunk, kivéve azt a közvetett, ám egyáltalán nem mellékes információt, hogy Wittenbergbe egy napon iratkozott be a korábban bizonyosan Sopronban tanult Haynóczi Dániellel,³⁰⁵ azaz minden bizonnyal együtt peregrináltak a német egyetemre.

A következő információink Matolairól, hogy 1720. ápr. 26-án Bél Haynóczi Dánielnek, ekkor már a soproni líceum tanárának írva kéri, hogy a nevében üdvözölje Matolait, s hozzáteszi: amennyiben Matolai haza akarna menni, erre bőven lesz alkalom (?).³⁰⁶ Ezek szerint ekkor Matolai Sopronban tartózkodott, de nem világos, milyen céllal. Talán már ekkor is a soproni borrhól írandó értekezéséhez gyűjtötte az anyagot, amelynek előrehaladásáról 1722. márc. 1-jén írt levelében beszámolt Bélnek.³⁰⁷ Franz Ernest Brückmann (1697–1753) wolfenbütteli orvos egyik útleírásában említi, hogy 1723. november 5-én (vagy e nap tájékán) találkozott a többi között Matolai Jánossal, az „igen tudós teológusjelölttel”.³⁰⁸ Ezek szerint Matolai még ekkor is Sopronban tartózkodott, noha ekkor a *Prodromus*, benne az értekezésével, már megjelent.

Béllel már az 1710-es évek végén kapcsolatba léphetett, és az általa végzett munka mennyiségéből ítélve a legfontosabb munkatárssá lépett elő. Korábban már szóltunk arról, hogy igen nagy részt vállalt a *Notitia Hungariae novae* egyes fejezeteinek kidolgozásában:³⁰⁹ ennek a része volt a soproni borrhól szóló, fent említett értekezés. A *Prodromus* megjelentetése után, amikor Bél figyelme teljesen a vármegyeleírások felé fordult, úgy tűnik, Matolainak szánta a fő adatgyűjtő szerepét. Amint azt az alábbiakban részletesen is kifejtjük, 1726-ban, 1730-ban és 1731-ben Matolai valóságos „országjáró” körutakat tett – 1726-ban a Dél-Dunántúlon keresztül a Bánságban és a Tisztántúlon, 1730-ban a Duna-Tisza-közén, 1731-ben pedig a Dunántúlon –, hogy adatokat gyűjtsön Bél Mátyás számára. Legalább 22 vármegyeleírás elkészítésében játszott döntő szerepet. Később, az 1730-as évek második felében mégis megromlott Béllel a kapcsolata. A pozsonyi tudóshoz írt, elég homályos értelmű levélben (1737. márc. 27.) kifejti, hogy Horvátországba ment békítés céljából (?), ahol a papság és a nép között voltak ellentétek, ám börtönbe csukták, majd Bécsbe kellett mennie, hogy az udvartól kérjen támogatást ügyében.³¹⁰ Feltehetően az evangélikus egyház számára végzett küldetését: ennek tisztázása azonban további kutatásokat igényel. Matolai ugyanebben a levélben pénzt is kért Bélből, amelyet az már korábban megígért – érezhetően igen szorult helyzetben volt, valósággal könyörgött a pozsonyi tudósnak. Bél válaszában kifejtette, hogy ő pénzt adni nem tud; de más úton segített Matolainak, hogy pénzhez jusson. A levél végén azonban erélyesen kéri egykori munkatársát, hogy őt és gyermekeit ne zaklassa többet ezzel.³¹¹ Több nyom nincs a kapcsolatukra, illetve csak annyi, hogy Bél Deccardnak írt, fentebb már említett levelében (1738. jún. 16.) meglehetősen negatívan nyilatkozik Matolai munkájáról.

Hrenkó Pál tanulmányából felsejlik Matolai életének egy másik aspektusa: a térképész, geográfusi pálya. Matolai több olyan térképet készített Magyarország egyes részeiről, amelyek fennmaradtak az őt megbízó Bél hagyatékában – e térképekről alább még bővebben fogunk írni. De emellett Hrenkó számos más bizonyítékot talál Matolai ez

³⁰⁵ Uo. nr. 3383. Haynóczira még I. I. köt. 99–100.

³⁰⁶ „P. S. Clarissimum Dominum, Rectorem, quin et Clarissimum Dominum Matolay, meis verbis, optime valere iube. Si animus est Clarissimo Matolayo lares adeundi suos, frequentes iam erunt occasiones, quae ad illas oras proficiscuntur.” (?) L. BÉL 1993 nr. 95.

³⁰⁷ Uo. nr. 164.

³⁰⁸ „Viros doctos Sempronenses, Dom. Pilgram... Dom. Joh. Matolay, Candidat. Theol. doctiss. frequentavimus...” L. Franz Ernest Brückmann: *Epistola itineraria XXXVI. sistens, memorabilia Sempronensia...* Wolfenb. 1734. 4. A találkozás időpontjára I. uo. 3, illetve Uő: *Epistola itineraria XXXV. sistens, memorabilia Sempronensia...* Wolfenb. 1734. 2. Vö. SZELESTEI 1989 14.

³⁰⁹ L. a II.3.2. szakaszt.

³¹⁰ L. Matolai János levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1737. márc. 27. In: BÉL 1993 nr. 663.

³¹¹ L. Bél Mátyás levelét Matolai Jánosnak. Pozsony, 1737. ápr. 2. In: BÉL 1993 nr. 668.

irányú munkásságára. Egyrészt Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiből kimutatja, hogy Matolai elkészítette a vármegye térképét és leírását, amiért fizetséget is kapott: a jegyzőkönyvben *geometrának* nevezik.³¹² Hrenkó emellett egy másik, 1733-ban készült határper-térképet is hoz, amelyen ott látható Matolai kézjegye, mint „a hradeki és murányi uradalom megbízott geográfusa”.³¹³ Hrenkó Pál további, egyelőre nem biztos lábakon álló következtetéseire – így Matolai Mikoviny Sámuel térképésszel való kapcsolatára – most nem térünk ki; annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy Matolai János elmélyült a geográfia és a térképkészítés tudományában. Ez, szembeállítva egyetemi teológiai tanulmányaival, első pillantásra legalábbis meglepőnek tűnik – de nem az, ha tekintetbe vesszük, hogy Bél országos adatgyűjtéssel bízta meg őt, és ezt ő komolyan is vette. Ebben az esetben már a Mikovinyvel való összeköttetés is logikusnak tetszik.³¹⁴ Mindenesetre, Matolai életpályájának eddig feltárt adataiban még sok a bizonytalanság és a fehér folt, ezért mindenképpen alapos feldolgozást igényel. Különösen azért, mert – amint azt már fentebb is többször érintettük – kutatásaink alapján sokkal nagyobb szerepet kapott a *Notitia* elkészítésében, mint azt eddig a Bélel foglalkozó kutatás vélte.

3. Matolai János által írt vármegyeleírások Bél kéziratos hagyatékában

Úgy véljük, hogy Matolai kézírásának beazonosítása a legfontosabb lépés annak eldöntésére, hogy mennyiben és konkrétan mely vármegyék esetében segítette Bél munkáját. Szerencsére Bél kézirati hagyatékában két olyan darabot is találunk, amelyről bizonyítható, hogy minden kétséget kizáróan Matolai munkája. Az egyik a Temesi Bánság ismertetése: itt a margón Bél jegyzi meg, hogy ezeket az adatokat az „erre kiküldött” Matolai gyűjtötte 1726-ban.³¹⁵ Ezzel a kéziratával azonos a duktusa annak a másik példánynak, amely Pest-Pilis-Solt vármegye ismertetését tartalmazza, s amelyből később Bél – a nyomtatott, végleges változatban – szó szerint idéz, mégpedig azzal a bevezetéssel, hogy ezt Matolai János írta, aki e vármegyékben (Pest-Pilis-Solt) a legszorgalmasabb adatgyűjtő volt.³¹⁶ Emellett Matolai az idézetben egyes szám első személyben ír, vagyis a mondott kézirat – amely írásképe alapján fogalmazvány – bizonyosan tőle származik. A két kézirat duktusa megegyezik Matolai általunk ismert levelével is.

Matolai kézírásának ismeretében, a vármegyeleírások fennmaradt kéziratos példányait megvizsgálva az tapasztalható, hogy igen sok vármegyeleírás „alapszövege”, vagyis az időben legkorábbi szövegváltozata tőle származik, vagy egyelőre fogalmazzunk úgy: az ő kézírásával lett rögzítve. Ezek a vármegyeleírások a következők: Borsod (**A**, **C**), Csongrád (**A**), Heves és Külső-Szolnok (**A**), Komárom (**A**), Pest-Pilis-Solt (**A**), Sáros (**A**), Sopron (**A**), Temes (**[Ma]**), Veszprém (**A**).³¹⁷ Bél vetette papírra vázlatosan „Kishont vármegye” (helyesebben Kishonti járás) leírásának alapjait (l. *Hont vármegye* **A**), de aztán valószínűleg Matolai volt az, aki ezt a vázlatot kidolgozta – mindenesetre kézírása ezt sejteti (uo. **C**). Fejér vármegye leírásához Matolai készített jegyzeteket a falvakról, majd ő is pótolta ezeket a leírás egyik példányában, csakúgy, mint Székesfehérvár korabeli leírását (l. *Fejér vármegye* **[V]**, **A**). Vagyis 9 vármegyeleírás esetében bizonyos, hogy Matolai írta le azokat, kettőnél (Hont, Fejér) pedig a leírás egy részének rögzítése köthető hozzá.

³¹² L. *Komárom vármegye* **A**.

³¹³ L. HRENKÓ 1978 200.

³¹⁴ Vö. HRENKÓ 1978 200–201.

³¹⁵ L. *Temes vármegye* **[Ma]**.

³¹⁶ Minderre l. *Pest-Pilis-Solt vármegye* **A**.

³¹⁷ A betűjelek értelemszerűen az adott vármegye leírásának kézirati hagyományában jelölik annak a példánynak a betűjelét, amelyet Matolai vetett papírra.

Önmagában ez még nem bizonyítja, hogy Matolai a szerzőjük is, elméletileg egyszerű „másoló” is lehetett – kivéve Pest-Pilis-Solt vármegye és a Temesi Bánság leírását, ahol szerzősége nyilvánvaló –, ám az alábbiakban megvizsgálunk néhány olyan egyéb tényezőt, amelyek alapján világossá válik, hogy mind a fenti darabokat, mind pedig jónéhány további leírást is Matolai készített el.

A másfajta, „külső érvék” közül elsőként említendő Pozsony vármegye leírásának kérdése. Itt a Matolai-szöveg elveszett, de fennmaradt egy 18. sz. végi másolata, amely címében tartalmazza egyrészt Matolainak, mint szerzőnek a nevét, másrészt az eredeti szöveg elkészítésének dátumát (1729).³¹⁸ A cím a következő: *Joannis Matolay commentatio in inchtum Comitatum Poseniensem facta Anno Dom. MDCCXXIX*. Nem vitás, hogy a címben Matolai szerzőként szerepel. Ha pedig megvizsgáljuk a fent említett, Matolai kezével írt szövegeket, négynek a címében is szerepel a jellegzetes *Commentatio* szó – így Csongrád, Hont (Kishont), Pest-Pilis-Solt és Sáros vármegye leírásának fentebb felsorolt, Matolai-féle példányain. Emellett a cím egyéb részei is hasonlítanak, így (Kishont kivételével) az *in inchtum Comitatum...* szerkezet, illetve (szintén Kishont kivételével) az év- és a hónapjelölés. Ebből arra következtethetünk, hogy a szóban forgó címsablon Matolai jellegzetes fordulata volt, aki *commentatió*nak, vagyis „jegyzet”-nek, „magyarázatnak” nevezte a saját maga által készített leírásokat. Nem minden esetben használta ezt a címet, ami a többi, fent említett leírásnál akár kérdésessé is tehetné a szerzőségét, de ezt a címvariánst nyilván nem kell nélkülözhetetlen „Matolai-védjegynek” tekinteni. A Temesi Bánságnál sem alkalmazta a címben e fordulatot, noha ott maga Bél nevezi meg őt, mint szerzőt (l. fent). A kört tovább szűkíti, hogy Heves és Külső-Szolnok, illetve Komárom vármegye Matolai-féle szövegének nincs meg a címlapja. Annyi bizonyos, hogy Bél saját kezűleg ezt a *Commentatió*val kezdődő címet soha nem adta egyetlen vármegyeleírásnak sem: ő kezdetben a *Historia Comitatus...* fordulatot szerette,³¹⁹ majd áttért az egyszerű *Comitatus...* címre.³²⁰

Fontosabb, bár indirekt külső érv, hogy Bél gyökeresen átírta, átstilizálta a Matolai-féle (vagyis Matolai által írt) szövegeket. Ha ugyanis azt feltételezzük, hogy Matolai csak „írnoka”, vagy „másolója” lett volna ezeknek a kéziratoknak, s valós szerzőjük Bél, akkor nehezen lenne magyarázható, hogy a pozsonyi tudós miért dolgozza át olyan könyörtelenül a saját maga által alkotott szövegeket. Érdemes tehát ilyen szempontból is szemügyre venni a Matolai-kéziratokat. Csongrád vármegye Matolai által készített leírásában Bél komoly javításokat eszközölt, fejezeteket húzott ki, illetve fogalmazott újra.³²¹ Hont vármegye leírásánál, ahol a Kishonti járás kidolgozása származik Matolai tollából, az erről készült másolatot írta át Bél igen nagy mértékben.³²² Komárom vármegyét is jelentősen átfogalmazta, de nem közvetlenül a Matolai-féle szöveget, hanem annak tisztázata.³²³ Pest-Pilis-Solt vármegye Matolai által lejegyzett ismertetését Bél a szó szoros értelmében „ízekre szedte”: egyes részeit áttemelte saját fogalmazványába, de ezeket a szövegrészeket is radikálisan átdolgozta.³²⁴ Ugyanez volt a sorsa Pozsony vármegye Matolai-féle leírásának, illetve az arról készült másolatnak: Bél bizonyos részeket teljesen újraírt (így Pozsony város leírását), ám a különleges rész egyéb fejezeteinél Matolai szövegét vette igénybe, de itt is tengernyi javítással, kiegészítéssel formálta át munkatársa által írtakat.³²⁵ Érdekességként megjegyzendő, hogy Bél egy helyen, ahol a Matolai-szövegről készült másolat Pozsony korabeli épületeiről, köztük

³¹⁸ L. *Pozsony vármegye* a, Q.

³¹⁹ L. *Bars vármegye* A, *Nógrád vármegye* A, *Nyitra vármegye* A, *Turóc vármegye* A, *Zólyom vármegye* A stb.

³²⁰ L. *Hont vármegye* G (Nagyhont) stb.

³²¹ L. *Csongrád vármegye* A.

³²² L. *Hont vármegye* D.

³²³ L. *Komárom vármegye* B.

³²⁴ L. *Pest-Pilis-Solt vármegye* A, B, E.

³²⁵ L. *Pozsony vármegye* C, D.

Esterházy Ferenc gróf házáról szól, amelyet a gróf nemrég vásárolt meg és újíttott fel, Bél ezt vedi oda a margóra: „mentiris”, vagyis „hazudsz”.³²⁶ Folytatva a sort: Sopron vármegye Matolai kezével írt leírásának másolatát Bél ugyancsak nagymértékben átfogalmazta,³²⁷ a Temesi Bánság (későbbi cím: Temes vármegye) leírását is átdolgozta, bár itt a közvetlen előzmény nem a fennmaradt Matolai-kezdemény, hanem egy – esetleg szintén Matolai által írt – elveszett szöveg volt, amely viszont a „kezdeményre” támaszkodik.³²⁸ Végül Veszprém vármegye leírásánál is igazolható Bél nagyarányú átfogalmazása, jóllehet ez sem az első Matolai-szövegben történt meg, hanem annak egy feltételezett tisztázatában.³²⁹ Bél Matolai stílusával szembeni eme elégedetlenségét igazolja Deccardnak írt, fent már többször érintett levele, amelyben kritizálja Matolai stílusát.

A Bél-féle átírás nem minden, Matolai által papírra vetett szövegnél bizonyítható. Egyrészt van olyan leírás, ahol nem maradt fenn a Matolai-példánynál későbbi szöveg (Borsod, Sáros) – lehet, nem is volt. Heves és Külső-Szolnok vármegye Matolai által lejegyzett ismertetését Bél átírás nélkül küldte el a Helytartótanácsnak, vagyis a Matolai-szöveg tisztázatát juttatta el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehetett Matolai a kérdéses szöveg szerzője, merthogy Bél csak olyan szöveget küldött volna a hivatalnak, amelyet ő már átdolgozott. Ennek ellenkezőjét sejteti, hogy Bél a Helytartótanácsnak írt levelében „kezdeti vázlatoknak” nevezi az elküldött leírásokat – így Heves és Külső-Szolnok leírását –, amelyeket „később tökéletesebben, nagyobb felkészültséggel és gondossággal kell kidolgozni”.³³⁰ Vagyis nyilván akkor akart komolyan foglalkozni az elküldött leíráskezdeményekkel, amikor azok a vármegyétől – Bél (hiú) reményei szerint gazdag kiegészítésekkel, iratmásolatokkal egyetemben – szerencsésen visszaérkeztek. Tehát előfordulhatott, hogy Bél egy Matolai-variánst küld a vármegyére átnézésre, hogy aztán maga dolgozza át a szöveget.

Összegezve az eddigieket: csak a kézírás alapján 9 vármegyeleírásról igazolható, hogy azok „első változatait” Matolai készítette el – mint szerző. Ezek: Borsod, Csongrád, Heves és Külső-Szolnok, Komárom, Pest-Pilis-Solt, Sáros, Sopron, Temes, Veszprém. Ide sorolható még Pozsony vármegye leírása, amelynek Matolai-féle szövegéről egy pontos, címében a szerzőt és a készítés időpontját is tartalmazó másolat készült. Emellett két olyan vármegyeleírás van – Hont és Fejér –, amelyeknek bizonyos részeit dolgozta ki személyesen Matolai.

4. További lehetséges Matolai-leírások. Matolai feltételezett adatgyűjtő útjai

Az eddigiek során Matolai duktusa alapján vizsgáltuk, mely vármegyeleírásokban vett részt. Ez azonban már csak azért sem elégséges vizsgálati szempont, mert sok vármegyeleírás eredeti fogalmazványa elveszett, s csak olyan változatok maradtak fenn, amelyek nyilvánvalóan tisztázatok (sőt, akadnak olyan leírások is, amelyeknek egykorú példánya nem is ismert). Vannak viszont más adatok is, amelyek Bél munkatársának közreműködéséről árulkodnak, s amelyeket részben már érintettünk is. A továbbiakban tehát ezeket az adatokat tekintjük át, s igyekszünk felmérni Matolai teljes adatgyűjtő tevékenységét, és megállapítani azt is, hogyan, milyen időpontban szerzett információkat.

³²⁶ L. *Pozsony vármegye* C p. 167.

³²⁷ L. *Sopron vármegye* B.

³²⁸ L. *Temes vármegye* [Ma], a, B.

³²⁹ L. *Veszprém vármegye* A, b.

³³⁰ „...primas istas lineas, plenius postea et maiori adparatu accurationeque elaborandas...” L. Bél levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1735. aug. 13. In: BÉL 1993 nr. 529.

Az első, eléggé nyilvánvaló ilyen adat Baranya vármegye leírásában található. Bél itt is – mint Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában – „elszólja magát”, és említi Matolait, aki elmondása szerint 1726. augusztus 21-én Siklóson járt, és leírta Siklós várát, amely leírást Bél szó szerint idézi. Emellett egy másik helyen is nagy valószínűséggel szó szerint Matolai szövegéből idéz egy személyes megfigyelést, csak éppen meghagyja munkatársa „elbeszélő énjét”, vagyis nem jelölte, hogy itt újból Matolait használta. Itt egyébként az adatközlő, vagyis Matolai arról ír, hogy a Csele-patak aszálykor akár teljesen ki is szárad, így ő maga 1726 augusztusában száraz lábbal kelt át rajta (l. *Baranya vármegye [M]*). Úgy véljük, joggal gyanakodhatunk arra, hogy Matolai itt is egy teljes leírást készített, csakúgy, mint Pest-Pilis-Solt vármegye esetében, ahol Bél szintén szó szerint idézett munkatársa szövegéből.

Haan Lajossal egyetértve mi is igen fontosnak tartjuk Bélnek a Kancelláriához címzett, 1729. január 26-án kelt levelét, amelyhez mellékelte Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad és Csanád vármegyék leírását, hogy azt a hivatal ellenőrizze. Ebben a pozsonyi tudós azt írja, hogy e vármegyeleírások elkészítésénél részben barátai segítségével élt, részben „segédjének, egy tudós embernek” (*mei ipsius amanuensis, hominis docti*) a munkáját használta fel, aki az ő, vagyis Bél költségén járta be Magyarország eme területeit.³³¹ E segéd kilétének kutatásakor a gyanú többszörösen is Matolaira terelődik. Egyrészt Bél, mint emlékezetes, egy Temesi Bánságról készített adatgyűjtés elején megjegyzi, hogy ezeket „az erre elküldött” avagy „odaküldött” „tudós férfi” (*per missum ad id virum doctum*), Matolai gyűjtötte 1726-ban.³³² Logikusnak tűnik, hogy a Temesi Bánságról való adatgyűjtés mellett a négy másik déli vármegyéről, vagyis Békés, Zaránd, Arad és Csanád vármegyéről is ő szerzett információkat Bélnek. Talán az sem véletlen, hogy Bél a kancelláriai levélben is „tudósnak”, „tanultnak” (*doctus*) nevezi segédjét, csakúgy, mint a Temes-kéziraton Matolait. Az északkeleti vármegyék, vagyis Máramaros, Ugocsa és Kraszna esetében viszont inkább a kancelláriai levélben szintén emlegetett „barátok” lehettek segítségére Bélnek; ugyanis mindhárom vármegyeleírásnál pontosan meg tudható a kézirati hagyományból, kik szolgáltattak adatokat a vármegyéről.³³³

Az 1726. évi adatgyűjtő út

A fentiek alapján kirajzolódni látszik egy 1726-os adatgyűjtő utazás, amelyet Matolai hajtott végre Bél megbízásából. Az egyik állomása ennek Baranya volt, ahol – mint láttuk – Matolai augusztusban járt. Baranya előtt Tolnában is adatot gyűjthetett, mivel Tolna vármegye leírásában kétszer is szó esik az ottani 1726. évi nagy szárazságról, egyszer annak kapcsán, hogy ebben az évben egyedül a kukorica termett jól, a második alkalommal pedig Bonyhád településnél, miszerint 1726-ban az ittenieknek alig volt gabonája.³³⁴ Ezek elég speciális adatoknak tűnnek ahhoz, hogy úgy véljük: aki ezeket szerezte, az adott évben a vármegyében járt.

Az adatgyűjtés útvonalában Tolna és Baranya után a Temesi Bánság a következő biztos pont: itt, mint utaltunk rá, maga Bél jegyzi meg, hogy 1726-ban Matolai ott volt és információkat szerzett a területről. Ezután az 1729-es levélben említett négy déli vármegye, Arad, Békés, Csanád és Zaránd leírását érdemes „vallatóra fogni”, amelyekben gyaníthatóan szintén Matolai járt, és ugyancsak gyaníthatóan 1726-ban. Arad vármegye leírásában szó esik arról, hogy Arad várának plébánosa 1726. október 4-én tartotta felszentelésének 50 éves jubileumát; emellett itt említés történik – két alkalommal is – az

³³¹ A pontos idézetre l. *Arad vármegye A* 3. jegyzet.

³³² L. *Temes vármegye [Ma]*.

³³³ L. a következő fejezetet.

³³⁴ L. *Tolna vármegye B*.

1726. évi nagy szárazságról.³³⁵ A pap jubileuma olyan egyedi, és végeredményben a leírás szempontjából érdektelen esemény, hogy valami nyomós indok kellett ennek feljegyzéséhez – például az, hogy az adatgyűjtő jelen volt az aranymiséén, de legalábbis frissen hallott róla. Ebben az esetben az októberi dátum beleillik az utazás „menetrendjébe”, ha Matolai augusztusban volt Baranyában, majd előbb a Temesi Bánságban járt, s azután ment októberben Arad vármegyébe. Emellett az 1726. évi szárazság többszöri hangsúlyozása is rokonítja Arad leírását Tolnáéval és Baranyáéval is (ha az aszály miatt kiszáradt Csele-patakra gondolunk). Talán nem felesleges megjegyezni, hogy Arad leírásában az egyik említés szintén személyes tapasztalatot takar: szövegében ugyanis az áll, hogy az igen nehéz 1726. évben, amikor máshol elfogyott a gabona, innen (vagyis Arad vármegyéből) számos szekérral lehetett szállítani máshová.³³⁶ Sajnos a másik három vármegye, Békés, Csanád és Zaránd leírásával már nincs ekkora szerencsénk, vagyis itt nincsenek árulkodó nyomok az 1726-os adatgyűjtésre. Megjegyzendő viszont, hogy ezekről az ekkor még alig éledező, elnéptelenedett vármegyékről igen rövidke leírások készültek, így eleve kisebb az esély, hogy találjunk ilyen adatokat.

Néhány adatból az derül ki, hogy Matolai a Bánságban és a négy déli vármegyében tett látogatása után észak felé vette az útját. Bihar és Szatmár vármegye leírásában ugyanis ismét több árulkodó jel van arra, hogy Bél adatgyűjtője 1726-ban járt ott, emellett az is bizonyos, hogy a két vármegyében ugyanazon személy fordult meg. Bihar leírásában szó esik arról, hogy a Rézbánya melletti hegyek közül a jelentősebbeket „most, 1726-ban” (! *nunc Anno 1726*) kezdik újra feltárni, és a bányákat helyreállítani a rézbányaiak; emellett több más helyen is említi ezt az esztendőt a szöveg.³³⁷ Az „elbeszélő én” emellett a leírásban azt is megjegyzi, hogy találkozott az idős Károlyi Sándor gróffal.³³⁸ Szatmár vármegyében mindez megismétlődik: az „elbeszélő én” háromszor is utal arra, hogy 1726 decemberében járt a vármegyében,³³⁹ továbbá szintén említi, hogy találkozott Károlyi Sándorral, aki segített is neki munkájában.³⁴⁰ De a legnyomósabb érv Matolai itteni 1726. évi adatgyűjtése mellett az a – Bél-hagyatékban fennmaradt – irat, amelyben Nagybánya városa válaszol a „tekintetes és nemes Matulanyi János” kérdéseire, 1726. november 30-án.³⁴¹ Ez az 1726. november végi-decemberi dátum szintén megfelel annak az elképzelt útvonalnak, amelyet Matolai bejárt, s a nyilvánvaló párhuzamosságok miatt nemcsak a szatmári, hanem a bihari adatgyűjtés is bizonyosnak tűnik. Ezenkívül az ő személye mellett szól az is, hogy Bihar és Szatmár vármegyében egyaránt sok szó esik a borról, márpedig tudjuk, hogy Matolai a *Prodromus*-ban terjedelmes tanulmányt írt a soproni szőlőkről, borokról.

Ezután viszont nem találni több nyomot Matolai ekkori adatgyűjtésére; lehetséges, hogy Szatmár vármegye jelentette az utolsó állomást. Annyi bizonyos, hogy a környező, északkeleti vármegyéknél Bélnek más segítői, adatközlői akadtak; ezek nagy részét név szerint ismerjük is. Ung vármegye leírásának kéziratos példányai egyikén még felbukkan Matolai neve, mint aki kiegészítéseket készített a leíráshoz; ez azonban már kései, 1730 utáni közreműködés lehet.³⁴²

Matolai útja tehát 1726-ban Tolnán és az augusztusban meglátogatott Baranyán keresztül vezetett a Temesi Bánságba, majd októberben Arad, Békés, Csanád és Zaránd vármegyékbe, onnan pedig Biharba és – november végén, illetve decemberben –

³³⁵ L. *Arad vármegye* **A**, 5. jegyz.

³³⁶ „Certe, Anno MDCCXXVI. recenti memoria, omnium difficillimo, tametsi alias ubivis frumentum defuit, tamen hinc potuit, plaustis etiam numerosioribus, aliorum evehí.” L. *Arad vármegye* **A** f. 4r.

³³⁷ L. *Bihar vármegye* **B** 1. jegyzet.

³³⁸ Uo. 2. jegyzet.

³³⁹ L. *Szatmár vármegye* **a**.

³⁴⁰ Uo.

³⁴¹ L. *Szatmár vármegye* [Re].

³⁴² L. *Ung vármegye* [Pb].

Szatmárba. Problémát okoz a „köztes” Bács vármegye leírása, amelyen Matolainak logikus módon keresztül kellett haladnia Temes felé menet – és az is logikusnak tűnne, hogy ekkor gyűjtött adatokat e vármegyéről is. A leírásban viszont olyan információval találkozunk, amely szerint 1727 telén rendkívül sok hó volt.³⁴³ Természetesen ez az adat bekerülhetett a szövegbe máshonnan, más kútfőből is: nem törvényszerű, hogy minden adat Matolaitól származott.

Az 1730. évi adatgyűjtő út

Matolai 1730-as adatgyűjtésére sokkal konkrétabb bizonyítékaink vannak, ami az általa rajzolt térképnek köszönhető. A mappa, amelyre – mint említettük – Hrenkó Pál hívta fel a figyelmet, szerencsére nagyon informatív címmel bír. Ez a következő: *Itinera quae Ioannes Matolai, aestate millesimi septingentesimi trigesimi per inchytos Comitatus, Pesth, Pilis, Solth, Heves item, et Exteriorem Szolnok, nec non Borsód, Congrad, et Districtus utriusq. Cumaniae, et Jazygum seu Philistaeorum peragravit.*³⁴⁴ Vagyis a térkép azokat az utakat ábrázolja, amelyeket Matolai 1730 nyarán, Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Csongrád vármegyéken, illetve a kun és jász kerületeken keresztül bejárt. Hrenkó – mint említettük – egy-két helyen összevetette a térkép adatait Bél vonatkozó leírásainak adataival, s egyezéseket talált, így felvetette, hogy Bél Matolai adatai alapján dolgozott e vármegyékben.³⁴⁵ Ezt a megállapítását további bizonyítékokkal is alá lehet támasztani.

A legfontosabb bizonyíték, hogy a térkép címében felsorolt vármegyék korai leírásait duktusuk alapján – amint azt fentebb már megállapítottuk – egyaránt Matolai készítette (Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Csongrád). A kivételt a jász és kun kerületek leírása képezi, de csak annyiban, hogy elveszett az eredeti kézirat, s csupán kései másolatok vannak a szövegről. Heves és Külső-Szolnok, illetve Csongrád leírása esetében pedig Matolainak nemcsak a letisztázott szövege, hanem az azt megelőző adatgyűjtései is fennmaradtak másolatban, amelyek személyes adataikkal további támpontokat adnak.³⁴⁶

E támpontok főként az adatgyűjtés idejét jelentik: erre – szerencsénkre – szinte mindegyik leírásban van utalás. Időbeli sorrendben haladva: a jászok és kunok kerületeinek a leírásában az „elbeszélő én” azt írja, hogy a Zagyva 1730 júliusában történt áradásának pusztításait maga is saját szemével megtapasztalta; Kunszentmárton és pusztája, Mesterszállás kapcsán pedig lejegyzí, hogy 1730 augusztusában látta a Körös áradását.³⁴⁷ Heves és Külső-Szolnok vármegye már említett korai változatában az elbeszélő azt írja, hogy megszemlélte a Zagyva áradását, amikor 1730 augusztusában Szolnokról Szentgyörgyre (Jászsós-szentgyörgy) igyekezett.³⁴⁸ Borsod vármegye leírásában az „elbeszélő én” szavaiból kiderül, hogy 1730 szeptemberében járt a tapolcai Szent György-forrásnál; mellékesen jegyezzük meg, hogy a tapolcai fürdőről egy alaprajz is található a kéziratban.³⁴⁹ Csongrád leírásának ugyancsak említett korai változatában pedig azt olvassuk, hogy annak írója 1730. október 21-én megszemlélte a zentai csatateret.³⁵⁰ Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában nincs ilyen jellegű árukkodó adat, de találni sok más bizonyítékot Matolai szerzőségére, és az 1730. évi adatgyűjtésre. Leírását Matolai 1732

³⁴³ L. *Bács-Bodrog vármegye* C p. 15.

³⁴⁴ A térképet l. MTA Kézirattár Tk. Mo. 20.

³⁴⁵ HRENKÓ 1978 204–206.

³⁴⁶ L. *Csongrád vármegye* α, *Heves és Külső-Szolnok vármegye* α.

³⁴⁷ L. *A kunok és jászok kerületei* a.

³⁴⁸ L. *Heves és Külső-Szolnok vármegye* E (α).

³⁴⁹ L. *Borsod vármegye* A.

³⁵⁰ L. *Csongrád vármegye* α.

januárjában készítette, amint arról címe árulkodik.³⁵¹ Emellett van a Csepel-szigetről is egy térkép a kéziratban, amely egyértelműen Bél munkatársának műve: ha összevetjük az 1730-as „gyűjtőutat” ábrázoló térképpel, kiválóan látszik a kézírás és a térképraizolói stílus egyezése. A Csepel-szigetet ábrázoló térkép a címe után 1731 decemberében készült, de Matolai vélhetően nem akkor járt a szigeten, hanem 1731–1732 fordulóján tisztázta le adatgyűjtését, s készítette el (vagy ugyancsak ekkor tisztázta le) a mappát.³⁵² Ezt támogatja egyébként, hogy Csongrád vármegye Matolai-féle leírása címe alapján 1732 februárjában íródott³⁵³ – vagyis Matolai feltehetően 1731–1732 telén fogott neki úti jegyzetei kidolgozásának, leírássá formálásának, a bél mátyási elvek szerint.

A fentiekből látható, hogy Matolai János 1730 nyarán végrehajtott adatgyűjtése gyakorlatilag biztosra vehető. Ezt igazolja a saját maga által elkészített térkép az utazásáról; s hogy eme utazását Bél megbízásából végezte, arra bizonyíték a vonatkozó vármegyék leírásában található számos utalás az 1730. évre, illetve az „elbeszélő én” 1730. évi ott tartózkodására. Nehezebb viszont megállapítani Matolai útirányát, mint az 1726. évi gyűjtőút esetében. Az bizonyos, hogy a Jászságban és a Kunságban július-augusztusban volt, Hevesben augusztusban, Borsodban szeptemberben, Csongrád vármegyében pedig októberben. Vélhetőleg előzőleg, vagyis júniusban járta be Pest-Pilis-Solt vármegyét.

Az 1731. évi adatgyűjtő út

Arra, hogy Matolai 1731-ben is adatgyűjtést végzett Bél számára, egy újabb térkép szolgál bizonyítékkal, s egyben kiindulópontként. Címe: *Fines Comitatum Veszprémiensis, Iauriensis, Comaromiensis, Albensis, Tolnensis, Simigiensis, Saladiensis, et Semproniensis*.³⁵⁴ A mappa elsősorban Veszprém vármegyét ábrázolja, de a Balaton teljes egészében rajta van, s készítője a tó déli partján is ábrázolt egy-két hegyet; emellett feltüntet néhány Fejér, Zala és Somogy vármegyei települést. A térképet láthatóan ugyanaz a kéz készítette, mint az előző fejezetben említett 1730. évi térképet, vagyis Matolai János. Továbbá a mappa egy olyan, Veszprém vármegye leírását tartalmazó kézirat előtt van, amelyet duktusa alapján szintén egyértelműen Matolai készített.³⁵⁵

Vagyis nagyon valószínű, hogy Veszprém vármegyét is Matolai János járta be. Mivel egy helyen elárulja, hogy Csesznek várából – Esterházy Ferenc engedélyével – 1731-ben élvezte a kilátást, ezt a „bejárást” feltehetően 1731-ben hajtotta végre. A leírás végén azt is említi, hogy Esterházy Ferenc birtokait az emberek gyanakvása miatt nem tudta részletesen leírni – úgy látszik, csak egy ideig volt jó viszonyban a gróffal –, de azt is megjegyzi, hogy hat hét alatt járta be a vármegyét.³⁵⁶

Duktusa alapján szintén Matolai a szerzője a szerényen *Observationes*-nek címzett leírásnak is, amely címe és tartalma alapján Somogy vármegye leírásához szolgáltat meglehetősen sok adalékot.³⁵⁷ Matolai szerzőségéről árulkodik – a kézíráson kívül – a szöveg végén található *Observationes in vinoculturam Legradiensem* című adalék is, amely egyrészt tematikája miatt sokatmondó, másrészt ehhez is csatlakozik – az előbbieekkel teljesen megegyező stílusú, bár hevenyészettebb – térkép, amely a légrádi szőlődombokat, illetve általában Dél-Somogyot és a Muraközt ábrázolja. Magát a vármegyét Matolai 1731

³⁵¹ L. *Pest-Pilis-Solt vármegye* **A**

³⁵² A térképre még l. TÓTH 2006² nr. 92.

³⁵³ L. *Csongrád vármegye* **A**.

³⁵⁴ L. OSZK Fol. Lat. 277. f. 35r.

³⁵⁵ L. *Veszprém vármegye* **A**.

³⁵⁶ Minderre l. uo. 2. és 3. jegyz.

³⁵⁷ L. *Somogy vármegye* **D**.

februárjában látogathatta meg, ugyanis kétszer is említi, hogy ekkor tartózkodott ott.³⁵⁸ Alapos bejárást végezhetett e vármegyében is, mert saját szavai szerint 121 várost, kastélyt és falut számlált össze a vármegyében.³⁵⁹

Lehetséges, hogy Matolai ekkor járt Fejér vármegyében is. Mint fentebb láttuk, duktusa alapján bizonyos, hogy az ottani falvakról ő gyűjtött adatokat, és egyik megjegyzéséből az is valószínűsíthető, hogy 1731-ben járt a vármegyében.³⁶⁰ Szintén elképzelhető, hogy Komárom vármegye leírását is ekkor, 1731-ben készítette el. Erre viszont elégséges bizonyítékunk nincsen: csak az szól e mellett, hogy az általa készített fogalmazvány bizonyosan 1730 júniusa után készült.³⁶¹

Összegezve a fentieket, Matolai 1731-ben Veszprém és Somogy vármegyében járt *biztosan*, és feltehetőleg ekkor gyűjtött adatot Fejér vármegyében is. Hogy Komárom vármegyében is ekkor járt-e, az kérdéses. Vagyis itt a térkép címe csalóka, azaz nem járta be az összes vármegyét, amelyet a címben feltüntet. Másfelől azonban a Matolai által készített mappa ebben az esetben is fontos bizonyíték tevékenységére.

Matolai más időben készült leírásai

A fentiekén kívül még hat olyan, Matolai közreműködésével készült leírás van, amelyek nem illeszthetők bele ezekbe az adatgyűjtő körutakba. Közülük többet már érintettünk, amikor a Matolai kézírásával készült leírásokat vizsgáltuk. Az alábbiakban valószínű keletkezési idejük szerint soroljuk fel őket, emellett néhány szóban – hasonlóan a fentiekhez – ismertetjük az adatgyűjtés és az elkészítés körülményeit is.

Sopron vármegye leírását készíthette el a legkorábban Matolai János: az általa írt (később Bél által átdolgozott) kéziratban az 1725. év a *terminus post quem*.³⁶² Ez logikusnak is tűnik, hiszen, mint láttuk, több jel arra mutat, hogy Sopronban (is) tanult, illetve az 1720-as évek elején ott is tartózkodott és gyűjtötte az anyagot a soproni borról készítendő értekezéséhez. Maga a leírás is személyes tapasztalatokról, helyszíni bejárásról árulkodik.

Szabolcs vármegye leírásának egyik példányába valamikor 1728 után írt megjegyzéseket. E megjegyzések ugyancsak azt tanúsítják, hogy Matolai volt a helyszínen, de nem ő készített teljes leírást a vármegyéről.³⁶³ Talán átutazott Szabolcson, amikor 1726-os adatgyűjtő körútja után hazafelé indult.

Pozsony vármegye leírásának első változatát, amint láttuk, Matolai János 1729-ben írta meg.³⁶⁴ Kissé furcsának tűnik, hogy Pozsony vármegyében is ő gyűjtött adatokat, de, ahogy arról fentebb írtunk, Bélt Pozsonyhoz kötötte lelkészi munkája, így ő falvak bejárására nem vállalkozhatott. Az elkészült szöveget, illetve annak másolatát Bél drasztikusan átírta, de csak a nagyobb városokét: a falvak leírásán már csak stílárius javításokat végzett.

“Kishont vármegye”, pontosabban Hont vármegye Kishonti járásának elkészítésében szintén részt vett Matolai János: 1732 márciusában ő dolgozta ki Bél kezdetleges fogalmazványát, és öntötte szabályos leírás-formába.³⁶⁵ Elég szokatlan eljárás, hogy Matolai „tisztázza le” Bél munkáját. De később ebbe a Matolai-féle letisztázott változatba Bél nagymértékben „belenyúlt”, vagyis végül a megszokott menetrend

³⁵⁸ L. uo. 5–6. jegyzet.

³⁵⁹ L. *Somogy vármegye* D.

³⁶⁰ L. *Fejér vármegye* [V]. Még l. uo. A.

³⁶¹ L. *Komárom vármegye* A.

³⁶² L. *Sopron vármegye* A.

³⁶³ L. *Szabolcs vármegye* D.

³⁶⁴ L. *Pozsony vármegye* A.

³⁶⁵ L. *Hont vármegye* C.

érvényesült itt is.³⁶⁶ Mindenesetre, ez is bizonyítja, hogy milyen fontos és sokoldalú munkatársa volt Bélnek Matolai János.

Sáros vármegye leírásának első változatát is Matolai készítette el, a cím szerint 1732 júniusában.³⁶⁷ Sajnos a szövegből nem derül ki, hogy mikor járt a vármegyében. Lehetséges, hogy 1730. évi körútja során jutott el Sárosba – ennek viszont ellentmond, hogy a térképen, amelyet a bejárt területről készített, nincs rajta a vármegye.

Végül meg kell említeni Ung vármegye leírását, ahol egyik kézírathoz fűzött jegyzetében maga Bél említi bizonyos „Matolai-féle pótlásokat” (*additamenta Matolaiana*).³⁶⁸ E jegyzetekről azonban közelebbit nem tudunk. Ami Matolai esetleges ott tartózkodásának, adatgyűjtésének valószínű időpontját illeti, szintén csak találgatni lehet: elképzelhető, hogy 1730-ban járt azon a vidéken is, de itt ugyanaz a probléma merül fel, mint Sáros leírása kapcsán.

5. Matolai közreműködésének mérlege

A fentiekben megvizsgáltuk, mely leírásokhoz nyújtott Matolai János segítséget Bél Mátyásnak. Az eredmény: 23 vármegyeleírás, illetve a jász és kun kerületek leírása. Habár ez merőben új állítás az eddigi kutatás eredményeihez képest, úgy véljük, a fentiekben elégséges bizonyítékot mutattunk fel ennek alátámasztására. Amint láttuk, Bél maga több alkalommal említi Matolai gyűjtőmunkáját az egyes leírások szövegében, vagy kézírataiban (Baranya, Pest-Pilis-Solt, Temes, Ung vármegyék leírása). Máshol a leírásoknak, illetve azok kézíratos példányainak a címei, vagy egyéb dokumentumok árulkodnak minden kétséget kizáróan Matolai szerzőségéről, közreműködéséről (Komárom, Pozsony, Szatmár vármegyék leírása). Ehhez járul Matolai kézírásának azonosítása, amely alapján a Matolai által készített leírások, adatközlések köre kiterjeszhető további példányokra (a már említett Komárom, Pest-Pilis-Solt, Temes vármegyék leírásán kívül: Borsod, Csongrád, részben Fejér, Heves és Külső-Szolnok, részben Hont, Sáros, Somogy, Sopron, részben Szabolcs, Veszprém vármegyék). Végül további adatok, így a Matolai által készített térképek, az adatgyűjtések időpontjára tett utalások, valamint mindezek alapján Matolai gyűjtőútjainak rekonstruálása révén más leírások esetében is valószínűsíthetjük segítségét (Arad, Békés, Bihar, Csanád, Tolna, Zaránd vármegyék, valamint a jászok és kunok kerületei).³⁶⁹

Matolai segítsége kapcsán két dolgot kell hangsúlyoznunk. Egyrészt látni kell, hogy az ő munkája nélkül nem sikerülhetett volna az egész országra kiterjedő adatgyűjtés. Az, hogy még a legtávolabbi vármegyéből is sikerült helyszíni tudósítás révén információkat gyűjtenie Bélnek, az elsősorban és mindenki más előtt Matolai Jánosnak köszönhető. Nélküle nem lett volna sokkal több Bél műve Parschitius Kristóf vagy Bonbardi munkájánál, legalábbis az ország legnagyobb része tekintetében ő is csak máshonnan összeszedett, könyvtár-ízű leírást tudott volna készíteni. Szintén Matolai e széleskörű közreműködéséből következik, hogy le kell számolnunk az országot járó Bél Mátyás mítoszával. Erre – Bél levelezése alapján – már Szelestei N. László is rámutatott,³⁷⁰ amit Matolai szerepének feltárása csak tovább erősít. Összefoglalva a fentieket: úgy véljük, ezek után nem lehet úgy beszélni a *Notitiáról*, hogy Matolai János nevét nem említjük.

³⁶⁶ Uo. D.

³⁶⁷ L. *Sáros vármegye* A.

³⁶⁸ L. *Ung vármegye* [Pb].

³⁶⁹ Minderer I. az előző fejezeteket. Még I. az egyes leírások ismertetéseit.

³⁷⁰ L. I. köt. 65.

A második megjegyzésünk éppen e szerep értékelésével kapcsolatos. Matolai, bármennyire is sokat segített Bélnek, nem nevezhető a *Notitia* társszerzőjének. Bél ugyanis – amint azt írtuk – egyrészt a saját stílusára alakította a Matolai által írt szövegeket, másrészt ő maga is nagyon sokat adott hozzá a kapott anyaghoz: más adatgyűjtéseket, további forrásokat, jelentős történeti irodalmat, illetve kiváló forráskritikai és történetész érzékével – és élvezetes, lendületes stílusával – azt a minőségi többletet, ami a nagy tudós és a *Notitia* sajátja. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy egyes leírásokat Bélnek nem volt ideje átdolgozni – vagy az átdolgozás elveszett –, így azokról csak a Matolai-féle változatot ismerjük. Ilyen például Borsod, Sáros vármegye leírása. Ezeket Matolai műveinek tekinthetjük, de hozzá kell tenni, hogy Bél Mátyás, ha lett volna rá ideje, átírta volna ezeket a szövegeket, vagyis e leírások a *Notitia* befejezetlen, kidolgozatlan részeit képezik.

3. További munkatársak, segítők, adatközlők. Az adatközlők kategóriái

A Bél Mátyásnak segítők körét bemutatni, illetve a munkásságukat értékelni nehéz feladat. Nagyon sokszor nem derül ki az adatközlő kiléte, noha vaskos adatgyűjtést küldött egy-egy vármegyéről a pozsonyi tudósnak. Más esetben pedig csak Bél levelezéséből ismeretes az adatközlő neve, az általa írt szöveget azonban hiába keressük a *Notitia* szerzőjének kéziratosa hagyatékában. Mégis elsőrendű fontosságú, hogy a segítők körét feltérképezzük, mivel egy-egy adatgyűjtés tartalma, illetve azok a súlypontok, amelyekre az adatgyűjtő figyelt, erősen meghatározták az abból alkotott Bél-féle leírást. Ott pedig, ahol Bél nem, vagy csak kevésbé dolgozta át a kapott anyagot, inkább az adatközlőt kell szerzőnek tekintenünk. De az eset fordítottja is megtörtént, vagyis, hogy Bél a neki küldött adatgyűjtést valamilyen okból nem dolgozta bele saját leírásába, noha az értékes adalékokkal szolgál. Ezért is fontos nemcsak az egyes leírásokra, hanem az egyes leírásokkal kapcsolatban összegyűlt anyagra is odafigyelnie a kutatásnak.

1. Állandó „munkatársak” és rendszeres segítők

Matolai János

L. az előző fejezetet!

Dobai Székely Sámuel

A másik segítő, akit szorgalma, lelkesedése miatt e kategóriába kell helyezni, Dobai Székely Sámuel. Nem hasonlítható Matolaihoz, aki, mint láttuk, munkájáért fizetséget kapott, emellett vélhetően közvetlenül Bél mellett is dolgozott. Ám 6 vármegye leírásában Dobai Székelynek komoly része volt, és terjedelmes, történelmi adatokban bővelkedő levelei is árulkodnak Bél iránti elkötelezettségéről.

Dobai Székely Sámuel 1704-ben született Hunfalván (Szepes vm.). Eperjesen, majd Sárospatakon tanult, az utóbbi városban jogi tanulmányokat végzett Tsétsi János alatt. Szinnyei József szerint jogi tanulmányai végeztével 3 évig volt Pesten, mint (jog)gyakornok.³⁷¹ 1729-ben, amint az Bél Mátyáshoz írt leveléből kiderül, a Károlyi család szolgálatában állt; elmondása szerint ugyanis néhány nappal korábban a Szatmár vármegyei erdői uradalmat vizsgálta meg, amelyet a Károlyiak vásároltak meg a kincstártól.³⁷² 1731-től már Eperjesről – illetve egy esetben a sárosmegyei Giráltról – küldi leveleit Bélnek, és Bél is oda címezi neki leveleit,³⁷³ vagyis innentől vélhetően huzamosabban itt tartózkodik. Szinnyei szerint 1741-ig a grammatikai osztályt tanította az eperjesi iskolában.³⁷⁴ 1741-ben katonának állt be, s Szirmay Tamás ezredében harcolt az osztrák örökösödési háborúban. A Sárospan birtokos Szirmay Tamással való kapcsolata jóval korábbra keltezhető. 1725-ben, mint egy későbbi, 1727-ben kelt levelében írja,

³⁷¹ L. SZINNYEI: *Dobai Székely Sámuel*.

³⁷² L. Dobai Székely Sámuel levelét Bél Mátyáshoz. Károly (Nagykároly), 1729. okt. 8. In: BÉL 1993 nr. 380.

³⁷³ L. BÉL 1993 nr. 419, 432, 435, 440?, 451. A Giráltról címzett levelet l. uo. nr. 456.

³⁷⁴ L. SZINNYEI: *Dobai Székely Sámuel*.

Szirmay Tamással együtt volt Pozsonyban.³⁷⁵ Bél Szirmay Tamáson keresztül tervezte neki visszaküldeni bizonyos iratokat.³⁷⁶ Girált, ahonnan 1732. júl. 9-én kelt levelét írta,³⁷⁷ Szirmay Tamás birtoka és székhelye. Végül Szirmay Tamáshoz köthető egyetlen nyomtatásban megjelent önálló munkája, ugyanis Szirmay 1743-ban bekövetkezett halála után gyászverset írt emlékére.³⁷⁸

Béllel való kapcsolatának kezdete 1725-re tehető. A már fentebb említett, 1727. október 3-án kelt levelében felelegeti, hogy amikor Pozsonyban volt „két évvel ezelőtt” Szirmayval, az a megtiszteltetés érte, hogy találkozhatott Béllel, aki megmutatta neki készülő művét, s arra kérte, hogy ha valamilyen különleges dologra bukkan, másolja át neki.³⁷⁹ E kérésnek eleget téve küldte el csatolva IV. László 1283-ban kelt oklevelének másolatát. Ez lehetett az első levél, amelyet Dobai Székely írt Bélnak. Sorainak hangvételéből úgy tűnik, rendkívül tisztelte Bél személyét és munkásságát, és őszintén örült, hogy segíthetett neki. Bél válaszáat nem ismerjük, de bizonyára pozitívan fogadta az ifjú jogász jelentkezését, mert ettől fogva rendszeressé válik levelezésük.

Dobai Székely önzetlenül és lelkesen gyűjtött adatokat a pozsonyi tudósnak. Sokat utazott az országban, s aktuális tartózkodási helyén mindig talált valamilyen történelmi emléket, felíratot, adatokat, amelyeket aztán elküldhetett Bélnak. 1728 szeptemberében a szabolcsi alispánok (töredékes) listáját állította össze Bélnak, illetve Mátyás király egyik oklevelének másolatát is lejegyezte – ekkor érdekes módon éppen Pozsonyban van.³⁸⁰ 1729. július 26-án a zólyommegyei Radványból írt, ahonnan zólyomi fő- és alispánok névsorát jegyezte le Bélnak. Adatai bekerültek Zólyom vármegye leírásába.³⁸¹ Ugyanezen év október 8-án viszont, amint említettük, már Nagykárolyból küldött levelet, amelyben Erdőd lerombolt váráról, Bélték (Krasznabélték) mezővárosról, valamint az ottani templomról számolt be, továbbá közölte Prépostváry Bálint és Zsigmond sírfeliratát, sírversét, amelyeket a béltéki evangélikus templomban talált.³⁸² Bél, tudomást szerezve fiatal híve tartózkodási helyéről, elküldte neki Szatmár leírásának egy példányát, hogy azt javítsa és bővítse. Nem tudni, hogy ez megtörtént-e, de ismerve Dobai Székely szorgalmát és „rajongását” Bél iránt, biztosak lehetünk benne.³⁸³ Bél 1730-ban a többi között Naldus Naldius humanista Mátyás királyhoz írt versének ügyében üzen neki, és kéri annak pontos lemásolását³⁸⁴ – ez a vers jelent meg aztán a *Notitia* III. kötetében.³⁸⁵ Eszerint Dobai Székelynek része volt Pest-Pilis-Solt vármegye leírásának elkészítésében is, habár csak kis részben. Bél hálája nem maradt el fáradhatatlan segítőtársa iránt. 1731. ápr. 19-én írt levelében meleg szavakkal köszöni meg Dobai Székelynek az eddig nyújtott sokrétű segítséget.³⁸⁶ Nem sokkal később, május 10-én már

³⁷⁵ L. Dobai Székely Sámuel levelét Bél Mátyáshoz. Eperjes, 1727. okt. 3. In: BÉL 1993 nr. 339.

³⁷⁶ L. Bél Mátyás levelét Dobai Székely Sámuelhez. Pozsony, 1731. dec. 30. In: BÉL 1993 nr. 433.

³⁷⁷ L. az 373. jegyzetet.

³⁷⁸ L. SZINNYEI: *Dobai Székely Sámuel*. Vö. *Sáros vármegye* 3. fej.

³⁷⁹ „Ante biennium cum Spectabili Domino Thoma Szirmay Posonij existenti, diu desideratus Plurimum Reverendam Claritatem Vestram venerandi dum mihi contigisset honos; praecipue ubi Plurimum Reverenda Claritas Vestra Insigne Opus illud Descriptionem puta Regni Hungariae... mihi ostendere dignata esset, mandareque placuisset, si casu quo in Speciale quid incidere contingeret praetitulatae Claritati Vestrae transcribere non intermitterem...” L. BÉL 1993 nr. 339. 185.

³⁸⁰ L. *Szabolcs vármegye* [N].

³⁸¹ L. *Zólyom vármegye* [Do].

³⁸² A levelet l. BÉL 1993 nr. 380.

³⁸³ L. *Szatmár vármegye* c. Nem kizárt, hogy Dobai Székely gyűjtött adatokat a Nagybányai járásról. L. *Szatmár vármegye* [Co].

³⁸⁴ L. Bél Mátyás levelét Dobai Székely Sámuelhez. Pozsony, nov. 26. In: BÉL 1993 nr. 397.

³⁸⁵ L. *Pest-Pilis-Solt vármegye* 5. fej.

³⁸⁶ „Nunc sanctissime tibi adfirmo symbola tua quae liberaliter ad exornandum opus meum contulisti, tam mihi fuisse grata quam quae gratissima; visne ut fatear quo apud me sis loco? quo praeter dominos Hungaros nemo.” Bél levelét l. BÉL 1993 nr. 406.

Temes vármegyével kapcsolatos okleveleket kér ifjú barátjától.³⁸⁷ Ebben az esetben sem ismert, hogy ezt Dobai Székely elküldte-e neki. 1731. december 13-án Eperjesről ír; előtte részt vett Zemplén vármegye közgyűlésén októberben, Töketerében – nem világos, milyen minőségben –, s leírja Bélnek az ottani elpusztult várat, annak romjait, és egy feliratot is Perényi Gáborról, amelyet a romok közt talált; ennek kapcsán a Perényi családról hosszabb kitérőt tesz. Csatol bizonyos régi magyar nyelvű iratokat leveléhez, illetve Ung vármegyei fő- és alispánokat, valamint sárosi, zempléni, szepesi, gömöri és temesi alispánokat is mellékel – évszámokkal együtt – Bélnek.³⁸⁸

Dobai Székely három vármegye, Ung, Zemplén és Sáros leírásában segített különösen sokat Bélnek. 1731. júl. 8-án azt írja, hogy reményei szerint Bél megkapta az ő, tehát Dobai Székely rokonától, Pálóczi Horváth Adámtól Ung leírását. Nem kétséges, hogy Dobai Székely kérte fel rokonát a segítségre. Emellett ő is gyűjtött Ungról adatokat, oklevélmásolatokat. Később, decemberben az Ung vármegyei alispánokról és ispánokról is listát készített Bélnek. Bél felhasználta mind a küldött leírást, mind Dobai Székely oklevélmásolatait, adatait.³⁸⁹ 1731. aug. 12-én írt levelében arra is felkérte ifjú segítőtársát, hogy keressen valakit Zemplén leírására. Nyilvánvaló, hogy Dobai Székely sárospataki tanulmányai miatt gondolt Bél arra, hogy a fiatal régiségbúvár ebben is tud neki segíteni. Úgy tűnik, hogy Dobai Székely maga vállalkozott a munkára, mert a következő év derekán, 1732. júl. 9-én azt írja Bélnek, hogy már „12 árkust” írt a vármegyéről, de kellene neki egy minta, amit követhet. Valószínű, hogy az egyetlen fennmaradt leírás Dobai Székely munkáján alapszik – erre utal, hogy a szövegben Patak leírása kidolgozott, s szó esik benne Tsétsi Jánosról, Dobai Székely tanáráról is –, sőt, az is lehet, hogy a kézirat a fáradhatatlan munkatárs jegyzeteinek kései másolata.³⁹⁰ Sáros vármegye leírásához nyújtott segítségét nehezebb bizonyítani, de a pártfogójáról, Szirmay Tamásról és a Szirmay családról szóló rengeteg adat, küldemény, amely a leírás kéziratosa példányába bekötve található, valamint a Dobai Székely „specialitásának” számító fő- és alispán-lista, amely szintén fennmaradt, arra enged következtetni, hogy az ifjú régiségbúvár nagy segítséget nyújtott Sáros leírásához is.³⁹¹

Bél és Dobai Székely levelezésére 1732 után egészen 1741-ig nincs nyom: talán azért, mert ekkor Bél a már elkészült leírások kinyomtatása kötötte le. 1741-ben pedig Dobai Székely közölte Béllal azt a fentebb már említett döntését, hogy katonának áll régi pártfogója, Szirmay Tamás ezredében.³⁹² Bél válaszlevelében megdöbbenését fejezte ki, s egyben – nem túl ízléses módon – kérte segítőtársát, hogy ebben az esetben okiratgyűjteményét bocsássa rendelkezésére.³⁹³ Ennek megtörténetére azonban nincs adat. Dobai Székely közreműködésére azonban egyszer még igen: 1744-ben IV. Béla egyik oklevelének másolatát küldte régi mesterének.³⁹⁴

A későbbi régiséggyűjteményével elhíresült és a magyarországi tudósok érintkezésében, információ-cseréjében központi szerepet betöltő Dobai Székely Sámuel³⁹⁵ kiváló segítséget jelentett Bélnek. Dobai Székely figyelme ugyanis általában oklevelekre, felíratokra, régi kéziratosa és tárgyi emlékekre terjedt ki, vagyis csupa olyan történelmi dokumentumra, amelyre a Pozsonyban dolgozó Bélnek égető szüksége volt. A tudós polihisztor ugyanis mindig hangsúlyozta, hogy csak ezekből a hiteles emlékekből, ezek

³⁸⁷ Uo. nr. 410.

³⁸⁸ Uo. nr. 432.

³⁸⁹ L. *Ung vármegye* [Pa].

³⁹⁰ L. *Zemplén vármegye* [Do].

³⁹¹ L. *Sáros vármegye* [Proc], illetve uo. III.2.

³⁹² Dobai Székely levelének tényéről Bél válaszleveléből tudunk. L. BÉL 1993 nr. 823.

³⁹³ L. Bél Mátyás levelét Dobai Székely Sámuelnek. Pozsony, 1741. dec. 31. In: BÉL 1993 nr. 824.

³⁹⁴ Uo. nr. 847.

³⁹⁵ Életére, későbbi munkásságára még I. SZINNYEI: *Dobai Székely Sámuel*; SZELESTEI 1989 passim, különösen 86–87.

tanulmányozásából és feldolgozásából indulhat ki a történetírás, és leírásaiban is nagy gondot fordított minél több ilyen emlék gyűjtésére, bemutatására, hogy ezáltal egy-egy település, család történetét jobban megvilágítsa. Ehhez kapott egy buzgó és „örökmozgó” fiatalembert, aki értette Bél törekvését, és ezt igyekezett minél jobban előmozdítani.

Ifj. Buchholtz György

Buchholtz György (ifj, 1688–1737), aki 1713–1723 között a Liptóban lévő nagypalugyai, majd 1723-tól a késmárki evangélikus iskola igazgatója volt,³⁹⁶ eddigi ismereteink szerint négy vármegye leírásában segített Bélnek. Emellett a természettudományos érdeklődésű Buchholtz számos olyan információt küldött pozsonyi kollégájának, ami vármegyéhez nem köthető szorosán, de Bél fel tudta használni azokat. Ilyenek: barlangokról készült rajzok, hegyek rajzai, kőzetek, állatcsontok. Ezeket Bél, mint látni fogjuk, részben a *Prodromus*-ban használta fel. Igen sűrűn leveleztek egymással, de sajnos e levelezésnek nagy részét csak az említés szintjén ismerjük. Buchholtz ugyanis feljegyezte naplójába, ha levelet küldött Bélnek vagy ha kapott tőle, de azok tartalmát nem, vagy csak egy-két szóban jelölte meg. A napló alapján 42 levelet kapott a pozsonyi tudóstól, és 67-et írt neki; ennek ellenére levelezésükből csupán két darab (!) maradt fenn, amelyből az egyiket (Buchholtz levele Bélnek)³⁹⁷ nem is említi Buchholtz naplója.³⁹⁸

Szerencsére az egyik fennmaradt levél, amelyet 1719. febr. 14-én írt Bélnek,³⁹⁹ Buchholtz közreműködésének több fontos mozzanatát is megvilágítja. Ebben a levélben az ekkor még nagypalugyai rektor közli kollégájával, hogy készíti „vármegyéje” leírását – amely értelemszerűen Liptó vármegye lehet, ahol Nagypalugya is volt,⁴⁰⁰ emellett, mint írja, Árva vármegye leírását már eljuttatta neki, Szepes vármegyéhez pedig hozzáfogott, de kellene segítség; továbbá elküldi a szilicei barlang rajzát Bélnek, amelynek leírását is adja (a barlangot saját maga járta be).

Érdemes a levél tartalmán, az abban foglalt állításokon egyenként végigmenni. Ami Liptó vármegyét illeti, nem maradt fenn a Buchholtz által készített leírás, erről semmilyen további információnk nincsen.⁴⁰¹ Az viszont egyik naplóbejegyzéséből kiderül, hogy elküldte Bélnek Liptóújjár leírását (rajzát?),⁴⁰² illetve később, 1721-ben Liptó és Árva térképét.⁴⁰³ Emellett számos olyan, fentebb már említett leírást, rajzot küldött Bélnek, amelyet a pozsonyi tudós részben Liptó leírásában, részben még korábban, a *Prodromus*-ban fel tudott használni.⁴⁰⁴ Az egyik ilyen adalék az a térképkülönlegesség, amely a deményfalvi barlangot ábrázolja tudós részletességgel, aprólékos jelmagyarázattal ellátva, s amelyet Bél rézbe metszve közölt a *Prodromus*-ban.⁴⁰⁵ Liptó leírásában pedig a természetföldrajzi tagozatban, a hegységek, barlangok leírásakor többször is hivatkozik Buchholtzra, s általában megjegyzi, hogy sokat köszönhet neki.⁴⁰⁶

Árva vármegye Buchholtz által készített leírása – csakúgy, mint Liptóé – nem maradt fenn, Bél nem utal rá.⁴⁰⁷ Azt viszont fentebb említettük, hogy Buchholtz elküldte

³⁹⁶ Személyére, munkásságára még l. SZINNYEI: *Buchholtz György, ifj.*

³⁹⁷ L. BÉL 1993 nr. 49.

³⁹⁸ SZELESTEI 1993 7.

³⁹⁹ L. BÉL 1993 nr. 49.

⁴⁰⁰ Ennek bizonyítására még l. *Liptó vármegye [Bu]^a.*

⁴⁰¹ L. uo.

⁴⁰² Uo. [Bu]^b.

⁴⁰³ Uo. [Bu]^c.

⁴⁰⁴ Uo. Még l. *Liptó vármegye d. L. uo. III/1.*

⁴⁰⁵ L. *Liptó vármegye 2. jegyz.*

⁴⁰⁶ L. *Liptó vármegye III/1.*

⁴⁰⁷ L. *Árva vármegye [Bu].*

neki Liptóéval együtt Árva vármegye térképét.⁴⁰⁸ Szepes vármegyével már egy kicsit szerencsésebbek vagyunk, itt ugyanis felfedezhető Buchholtz részvétele a munkában, bár elég sajátos módon: a Bohus György által készített leírás egy részlete – a Kárpátok leírása – tulajdonítható neki,⁴⁰⁹ amelyet Bohus aztán vélhetőleg beleszerkesztett a saját szövegébe.⁴¹⁰ Ami pedig a szilicei barlang leírását, s a róla készült rajzot illeti, Bél a rajzot átvette Torna vármegye leírásában, ahol a barlang található.⁴¹¹

Buchholtz György tehát Árva, Liptó, Szepes és Torna vármegye leírásának elkészítéséhez járult hozzá bizonyosan; emellett küldeményeit Bél hasznosította a *Prodromus*-ban is. Nagyon kár, hogy nem ismert előttünk – kis hányadában pedig csak minimálisan, Buchholtz rövid megjegyzéseiből ismeretes – az a másik 66 levél, amelyet Bélnek küldött; és természetesen Bél 42 válaszlevele sem lenne érdektelen. Így csak sejthetjük, hogy Buchholtz, aki láthatóan lelkesen és önzetlenül postázott Bél számára különféle információkat, még sok hasznos szolgálatot tett a pozsonyi tudósnak a *Notitia* elkészítése terén.

Reviczky János Ferenc

Szintén Bél hűséges és szorgalmas segítőtársának számított Reviczky János Ferenc császári-királyi hivatalnok, élete utolsó éveiben királyi tanácsos. Négy vármegye leírásához (Abaúj, Árva, Máramaros, Temes) nyújtott bizonyosan segítséget, egy esetében (Trencsén) pedig valószínű, hogy közreműködött, de legalábbis szándékában állt. Ezért jogosnak tűnik, hogy őt is a rendszeres segítők között tárgyaljuk, bár Matolaihoz és Dobai Székelyhez képest sokkal magasabb rangja volt, ezért Bél is nagyobb tisztelettel kezelte személyét.

Reviczky János Ferenc tősgyökeres Árva vármegyei családból származott. A Reviczkyek őseinek IV. (Kun) László adta Revisnyét; a család aztán számos vármegyébe áttért. Az 1730-as összeírás hatvannál is több fiági Reviczky sarjat talált. Szűkebb páttriájukban, Árva vármegyében a család tagjai alaposan kivették a részüket a közigazgatásban: volt, amikor egyszerre öt-hat Reviczky töltött be valamilyen hivatalt. Minderről maga János Ferenc számol be az Árva vármegye leírásához fűzött megjegyzéseiben.⁴¹² Születési ideje nem ismert, de életrajzi adatai alapján 1685–1690 körül látta meg a napvilágot. Apja, Sándor Árva vármegye szolgabírája volt; testvére, Imre a tiszántúli kerületi tábla ülnöke.⁴¹³ Nagy Iván genealógus tud arról, hogy 1723-ban mint kancelláriai előadó (*referendarius*) családfát készített saját familiájáról⁴¹⁴ – ami azonban ekkori rangját illeti, alighanem téved, ezt Reviczky csak később, 1737-ben nyerte el (l. alább). Szintén Nagy Iván közli, hogy Barthodeiszky Anna-Máriát vette feleségül.⁴¹⁵ 1725–1726-ban részt vett abban a bizottságban, amelyet a Magyar Udvari Kamara állított fel a máramarosi sóbányák működésének vizsgálatára. Ezt Máramaros vármegye leírásához írt jegyzetéből lehet megtudni, ahol a bizottságban betöltött szerepét tekintve „jogi megbízottnak” (*in iudicis commissarius*) nevezi magát.⁴¹⁶ Nem sokkal ezután

⁴⁰⁸ L. a 403. jegyzetet.

⁴⁰⁹ Tudunk arról, hogy a Kárpátok leírását elküldte Bélnek. L. BÉL 1993 nr. 78.

⁴¹⁰ L. *Szepes vármegye* [De]^a.

⁴¹¹ L. *Torna vármegye* [Bu].

⁴¹² L. *Árva vármegye* [Re] pp. 190–191.

⁴¹³ L. NAGY 1857–1865 IX. Reviczky család (Revisnyei) II. tábla.

⁴¹⁴ Uo. 734. Még l. uo. II. tábla.

⁴¹⁵ L. uo. II. tábla.

⁴¹⁶ „Quem ad modum Anno 1725. Caesareo-Regia ut vocatur Commissione, praeside memorato Domino Barone Ioanne Baptista Marco a Zuana (?) Excelsae Camerae Aulicae Consiliario, ac Generosis Ioanne Reviczky, de Revisnye, et Ioanne Sembery, de Fölső Szud, in Iudicis Commissariis, accidit...” L. *Máramaros vármegye* [Re] f. 20r.

gyarapította birtokait: 1727-ben megvásárolta a szalánci uradalmat.⁴¹⁷ Bél Temes vármegye 1729–1730 körül készített leírásában megjegyzi, hogy Reviczky a Szent Korona ügyésze és a (királyi) ügyek aligazgatója (*S. R. H. Coronae fiscus, et Caussarum Vicedirector*). Vagyis a királyi (jogi) ügyek aligazgatója volt (*caussarum regalium v. regiarum vicedirector*), és ebben a minőségben Pesten is huzamosabban tartózkodhatott, mivel felettesének, az igazgatónak – s mint helyettesnek, gyakran nyilván neki is – hivatalból részt kellett vennie a királyi tábla ülésein.⁴¹⁸ Bél 1736. február 2-án kelt levelében azt írja Prónay Gábornak, hogy amennyiben Reviczky Pesten van, a nevében üdvözlje őt.⁴¹⁹ Lehetséges ez alapján, hogy Bél Prónayn keresztül ismerte Reviczkyt. 1737. március 6-án Reviczky azt írja Bélnek, hogy a király áthelyezte a királyi ügyek igazgatóságáról egy udvari állásba.⁴²⁰ Ez az állás a magyar udvari tanácsosi és előadói hivatal volt; lánya, Anna-Mária 1755. aug. 4-én kelt végrendeletében ez a rang szerepel atyja neve mellett.⁴²¹ Maga Reviczky János Ferenc 1739. február 12-én hunyt el Bécsben, valamilyen lázas betegségben: ezt Bél említi Árva vármegye leírásában, amelyben kis nekrológot helyezett el barátja emlékére.⁴²²

Elsőként, és egyben a legtöbbet Máramaros vármegye leírásában segített Reviczky Bélnek. Mint említettük, az állami hivatalnok 1725–1726-ban a kamara megbízásából vett részt egy bizottság munkájában, amely a máramarosi sóbányászat irányítását vizsgálta felül. Reviczky eme időszak tapasztalait osztotta meg bőkezűen Bélel.⁴²³ Nemcsak a só kibányászásának módszeréről, feldolgozásáról, elosztásáról, illetve a sóügy közelmúltbeli történetéről nyújtott érdekes beszámolót, hanem az egész természetföldrajzi tagozatot újraírta, benne a vármegye aprólékos domborzati és vízrajzi ismertetésével. Emellett ír az állattenyésztésről, földművelésről is, pontos számadatokat mellékelve például a birkatenyésztés kapcsán. Bél nagyra tartotta Reviczky munkáját, adatait jelentős részben átvette. Egyik levelében megvallja neki: csak az ő jegyzeteire támaszkodott, amikor Máramaros leírását készítette.⁴²⁴

Abaúj vármegye leírásához Reviczky azért tudott hozzászólni, mert, mint láttuk, egy vásárlás révén ő is birtokos lett a vármegyében. Csak a füzéri járást írta le, ahol a szalánci uradalmat vásárolta, de azt alaposan, 23 fólión.⁴²⁵ Valóban lelkiismeretesen, és Bél Mátyás irányelvei szerint dolgozott, pontos leírást adva a falvakról is, különösen azok birtokosairól. Uradalmak szerint haladt, ami Bélnél kevésbé jellemző – igaz, a falvaknál ő is sokszor ezt a felosztást követi. Árva vármegye leírásához viszont Reviczky csak megjegyzéseket írt, 10 lapon. Több jegyzete a vármegyei nemesség történetéről, így az ő családjáról szól, de sok megjegyzést fűz a falvakhoz is.⁴²⁶ Bél ezeket is jórészt felhasználta, és 1738. szeptember 17-én levélben köszönte meg neki a segítséget.⁴²⁷ Ugyanebben a levélben kérte, hogy Trencsén vármegye leírását is nézze át: ebben rövidesen bekövetkező halála akadályozhatta meg Reviczkyt. Végül megemlítendő még egy kicsinek tűnő, de annál fontosabb adatközlés, amelyet az árvai származású hivatalnok küldött Bél számára. Ez a budai káptalan 1442-ben kelt oklevele volt, amelynek adatai alapján Bélnek

⁴¹⁷ Erről szintén maga számol be. L. *Abaúj vármegye* [F] f. 33v.

⁴¹⁸ MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1686–1790 I. 496.

⁴¹⁹ L. BÉL 1993 nr. 583. Bél „Reviczkyus noster”-nek nevezi benne a hivatalnokot.

⁴²⁰ „Cum mihi a Directura Caussarum Regiarum, optimi Regis nostri, Eiusdemque Romanorum Imperatoris Augusti, clementi voluntate, in Aulicam hanc, quam teneo, stationem novissime translato...” L. Reviczky János Ferenc levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1737. márc. 6. In: BÉL 1993 nr. 660.

⁴²¹ „...Generosa ac Magnifica, Maria Anna, Egregii quondam Ioannis Reviczky de Revisnye Consilarii Regii Hungarico Aulici & Referendarii filia...” L. KIRÁLYI KÖNYVEK 43.237.

⁴²² L. *Árva vármegye* D p. 145.

⁴²³ L. *Máramaros vármegye* [Re].

⁴²⁴ L. *Máramaros vármegye* B.

⁴²⁵ L. *Abaúj vármegye* [F].

⁴²⁶ L. *Árva vármegye* [Re].

⁴²⁷ L. *Árva vármegye* c.

sikerült lokalizálni a török hódoltság alatt „eltűnt” Torontál vármegyét.⁴²⁸ Bél őszinte hálával és megbecsüléssel írt Reviczkyról ennek kapcsán a leírás vonatkozó helyén: azt írja, nemcsak ő maga (Reviczky) a művelt, hanem a tudós embereknek is nagy pártfogója.⁴²⁹ Ezt a dicséretet Reviczky egyébként el is várta. Bél 1737. ápr. 17-én azt írja neki, hogy Kuntz Jakabon, bécsi ágensén keresztül megtudta: barátja méltatlankodik, amiért ő (Bél) hallgatott érdemeiről.⁴³⁰ Szelestei N. László alighanem helyesen utal itt arra a kis segítségre, amelyet Reviczky nyújtott Bélnek azáltal, hogy átnézte Naldius itáliai humanista – fentebb már említett – költeményét Mátyás király könyvtáráról. Ezt ugyanis Bél nem említette meg a vershez írt bevezetőjében, a *Notitia* III. kötetében.⁴³¹ Bél kijelenti: a megfelelő helyeken, így Abaúj és Máramaros vármegye leírásában nem felejtette el méltatni Reviczky segítségét.⁴³²

Reviczky tehát két vármegye, Abaúj és Máramaros leírásában nyújtott nagyobb segítséget, két másik vármegye – Árva és Temes – esetében pedig kisebb mértékben működött közre. A Máramarosról szóló Reviczky-kézirat kincset ért Bél számára, mert más adatközlője nem akadt ebből a vármegyéből, és az Abaújban lévő Füzéri járás Reviczky-féle leírásának adatait is örömmel átvette. De nemcsak ezért lehetett Bél számára fontos Reviczky barátsága. Egyrészt Reviczky Dobai Székelyhez hasonlóan küldött Bélnek okleveleket, okiratokat, amint azt láttuk Temes leírásánál. Ez, ahogy már kifejtettük Dobai Székelynél, igen fontos volt Bél számára. Megjegyzendő, hogy Reviczky, amint utaltunk rá, maga is végzett családtörténeti kutatásokat – 1723-ban családfát készített –, vagyis nem lehetett tőle idegen a forráskutatás, illetve a diplomatika. Másrészt nyilván azért is fontos volt Bél számára Reviczky személye, mert mint magas rangú tisztviselő, pártfogást és presztízst is jelentett számára.

Bél Károly András

Bél Mátyás fiának, Bél Károly Andrásnak (1717–1782), a későbbi jeles történésznek és lipcsei egyetemi tanárnak⁴³³ a *Notitia* munkálataiban való részvételére tulajdonképpen csak egy biztos adatunk van. Ő készítette el ugyanis a *Notitia* tartalmának rövidített változatát, a *Compendium Geographiae Hungaricae* c. munkát. Kézírtos másolata megtalálható a Ráday Gyűjteményben. Címe: *Caroli Andreae Bel, Philosoph. et Artium Magistri, Soc. Lat. Ien. Soc. Compendium Geographiae Hungaricae; praeunte Parentis Sui Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica, concinnatum. Pisonii. MDCCXXI.*⁴³⁴ Magát a címet esetleg maga Bél Károly András írta, a szöveg viszont másolat. Ezt a megállapítást látszólag megkérdőjelezi a szöveg elején lévő, a munka megkezdésére utaló dátum (*1. Dec. incepti. A. 1734.*),⁴³⁵ de valószínűleg az történt, hogy a másoló ezt is átvette az eredeti szövegből. A kézirat egyébként több kéz munkája, ezért is kizárható, hogy autográf lenne.⁴³⁶

A kézirat eredetijét tehát Bél Károly András 1734-ben, 17 évesen kezdte el. A címben szereplő 1741-es dátum magyarázatra szorul. Ehhez tudnunk kell, hogy Bél legidősebb fia 1735-ben megkezdte peregrinációját. Előbb az altdorfi, majd 1736–1739

⁴²⁸ L. *Temes vármegye* c.

⁴²⁹ L. uo. 9. jegyz.

⁴³⁰ L. BÉL 1993 nr. 674.

⁴³¹ L. Reviczky János Ferenc levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1737. márc. 6. In: BÉL 1993 nr. 660. Szelestei észrevételére l. uo. 1. jegyz.

⁴³² L. a 430. jegyzetet.

⁴³³ Bél Károly Andrásra l. SZINNYEI: *Bél Károly András*; műveire, további irodalomra l. TAMÁS Zsuzsanna: Bél Károly András. In: MAMŰL I. 327.

⁴³⁴ BÉL 1741. (Nem Bél művei között!) A kéziratra REISZ T. Csaba hívta fel a figyelmet, s ő mutatott rá arra, hogy az 1753-as *Compendium* közvetlen előzményének tekinthető. L. REISZ T. 2003 301–302.

⁴³⁵ BÉL 1741 p. 3.

⁴³⁶ Uo. pp. 44–45. Az új másoló a 45. oldalon válthatta az addigit.

között a jénai egyetemen tanult,⁴³⁷ ezt követően valamikor 1739 őszen Strassburgba ment.⁴³⁸ 1740-ben itt járt egyetemre, a következő év elején pedig meglátogatta Párizst.⁴³⁹ Vagyis 1735–1741 között nem volt Pozsonyban, s nyilván nem tudott – forrása, a *Notitia* kéziratái nélkül – dolgozni a *Compendiumon*. Párizsi útja után viszont hazarért, s 1741 nyarat itthon (véltetőleg Pozsonyban) töltötte, mint Festetics Pál tanítója. Nem sokáig maradt viszont Magyarországon, mert az év végén Festeticssel együtt – annak oktatójaként – Lipcsébe ment.⁴⁴⁰ Vagyis véleményünk szerint az történhetett, hogy Bél Károly András már 1734–1735-ben elkészítette a *Compendiumot*,⁴⁴¹ majd hat év külföldi távollét után, rövid 1741. évi pozsonyi tartózkodása alatt letisztáztatta a kéziratát, a címet pedig maga írta rá, az 1741-es dátummal együtt.

Mint a *Compendium* címéből kiderül, Bél Károly András az atyja művét, a készülő *Notitiát* vette alapul (*praeunte Parentis Sui Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica*). Ezt a szöveg tartalma is igazolja: Bél Károly András a *Notitiából* merített, annak vármegyeleírásait közölte kivonatos formában.⁴⁴² A szerkezetet is megtartotta, az általános földrajzi leírást követi a politikai, majd a városok, várak, mezővárosok következnek. Eltérést jelent viszont, hogy a fürdők, savanyúvizek, majd az aktuális főispán neve az ismertetés végére kerülnek. A mű készítésének célja nem ismert, de valószínű, hogy maga Bél Mátyás kérte meg a fiát egy ilyen „bizalmi” munkára. A pozsonyi tudós vélhetőleg tankönyvnek szánta ezt az összefoglalást, ami aztán meg is valósult, bár csak halála után: a szöveg *Compendium Hungariae Geographicum* címmel 1753-ban, majd utána tankönyvként még többször megjelent.⁴⁴³

Problémákat vet fel az a másik, szintén a Ráday Gyűjteményben található, fentebb már tárgyalt dokumentum, amely címében szintén Bél Károly András nevét viseli. Ez így hangzik: *Adparatus ad Historiam Criticam Ducum et Regum Hungariae ex scriptoribus praecipuis congestus a Carolo Andrea Belio P. P.*⁴⁴⁴ Az általunk ritkított betűkkel szedett részt más kéz írta, minden bizonnyal maga Bél Károly András. Az azonban már kérdéses, hogy valóban ő-e a szöveg szerzője, vagy csak azokat a későbbi bejegyzéseket írta, amelyek ductusa megegyezik a cím végén is látható kézírással. Az utóbbit bizonyítja, hogy a megjegyzések készítője – feltehetően Bél Károly András – egy helyen kétségbe vonja és javítja a kéziratban szereplő kijelentést, miszerint a magyar Salamon királynak nem maradtak fenn kiváltságlevellei.⁴⁴⁵ Az is látható, hogy Bél Károly András elég későn juthatott hozzá e kézírathoz, egy jegyzetében ugyanis utal az 1746-os *Scriptores Rerum*

⁴³⁷ L. TAR 2004 nr. 26, 1902.

⁴³⁸ Johann Daniel Schöpflin, Bél strassburgi tudóstársa valamikor ősszel értesítette Béli fia megérkezéséről, amint az Bél válaszleveléből kiderül. L. Bél Mátyás levelét Johann Daniel Schöpflinnek. Pozsony, 1739. dec. 23. In: BÉL 1993 nr. 796.

⁴³⁹ Erről Bél számol be egyik barátjának 1741 áprilisában, de ekkor azt írja, hogy már mindennap várja őt haza. L. Bél Mátyás levelét Hockh Dánielnek. Pozsony, 1741. ápr. 30. In: BÉL 1993 nr. 819.

⁴⁴⁰ Erről Bél ír Dobai Székely Sámuelnek 1741. dec. 31-én. L. BÉL 1993 nr. 824. Bél Károly András 1741. dec. 29-én iratkozott be a lipcsei egyetemre. L. TAR 2004 nr. 2651.

⁴⁴¹ Bél Károly András első egyetemére, az altdorfira csak 1735. szept. 19-én iratkozott be (TAR 2004 nr. 26.), így elvileg fél éve volt a mű megírására.

⁴⁴² Egy sajátos, de beszédes példa erre az a történet, amelyet Bél Károly András Közép-Szolnok vármegye ismertetésében említ: „Accidit hic, Anno 1722. ut venantibus aliquibus, femina silvestris, eaque nuda occurrerit, tantae deformitatis, ut venatorum alter, sub illius conspectum, de mente deiiceretur.” L. BÉL 1741 p. 247. Az eset elbeszélése megtalálható atyja Közép-Szolnokot bemutató leírásában is, aki Dobai Pál alispántól szerzett tudomást az esetről. L. *Közép-Szolnok vármegye* F pp. 9–10. Bél Mátyás így zárja a történetet: „...qui primus feminam conspicatus fuerat, terrifico eius obtutu, ita consternatus est, ut numquam postea ad se penitus rediret.” Uo. p. 10. Nyilvánvaló, hogy Bél Károly András apjától vette a történetet.

⁴⁴³ A *Compendium* kiadásaira l. REISZ T. 2003.

⁴⁴⁴ L. BÉL KÁROLY A. A kéziratra még l. a II.3.2. szakaszt (ill. uo. 2. tábl. nr. 1.).

⁴⁴⁵ „Privilegia eius non observantur.” Bél Károly András megjegyzése: „cur non? V. Réwa de Corona, Cent. I. p. 6.” L. uo. p. 31.

Hungaricarum-ban megjelent Anonymus-féle *Gesta Hungarorumra*.⁴⁴⁶ A szöveg egyébként történeti művek magyar fejedelmekről illetve királyokról szóló szöveghelyeit tartalmazza, kronologikus sorrendben.

Szelestei N. László emellett még több kéziratban felfedezni véli Bél Károly Andrásnak – mint javítónak – a keze nyomát. E kéziratok a *Notitia* meg nem valósult részeinek egyes munkapéldányai: a *De re rustica*, a *De re vestiaria*, a *Hungariae Antiquae Periodus Hunniaca*, valamint a *Hungariae Antiquae Periodus Scythica* című fejezetek egy-egy kézírata.⁴⁴⁷ Bél Károly András közreműködése nem zárható ki, de kérdéses, hogy mikor segített volna apjának, amikor 18 éves korától gyakorlatilag nem tartózkodott Magyarországon. Mindenesetre megjegyzendő, hogy a *Hungariae Antiquae Periodus Hunniaca* című kéziratot bizonyosan Tomka Szászky János nézte át és javította (l. alább).

Bél Károly András tehát segített atyjának, de közreműködése véleményünk szerint csak a *Compendium* elkészítése esetében látszik igazolhatónak. A *Compendium* viszont, bár csak jóindulattal tekinthető a *Notitia* munkálatai részének, annak utóéletét, hatását tekintve igen fontos mozzanat. Látnunk kell, hogy a *Notitia* teljes országot felölelő adatgyűjtésének eredménye – jóllehet csak kivonatos formában – a *Compendium* révén jelenhetett meg nyomtatásban; enélkül a kéziratban maradt leírások (durván a *Notitia* jó harmada) végleg ismeretlenek maradtak volna, legalábbis a 18. században. Többszöri megjelenése, majd az 1777-es *Ratio Educationis*-ban tankönyvként való elfogadása⁴⁴⁸ jelzi, mennyire hasznos és célszerű volt a *Notitia* ilyen jellegű összefoglalása, másrészt azt is mutatja, hogy a *Notitiával* részben megvalósult hatalmas vállalkozásra, vagyis az ország ilyen jellegű felmérésére mekkora igény volt.

Írnokok

Bél legszűkebb műhelye nemcsak adatgyűjtőkből, hanem írnokokból, másolókból is állt. A *Notitia* kézíratos példányai között számos tisztázat, másolat van, ami természetesen a leírások többszöri ellenőrzítésének tudható be, illetve annak, hogy Bél gyakran elküldte olyanoknak a szövegeket, akiktől kiegészítéseket, szakszerű javítást remélt. Az írnokok száma – a tisztázatok duktusa alapján – 3–4 fő lehetett, de természetesen időben is változott: más dolgozott írnokként Bélnek az 1720-as évek végén, mint az 1740-es években. Sajnos név szerint egyik sem ismert előttünk. A másolatok alapján való pontos elkülönítésük, esetleg személyük kiderítése a további kutatás feladata lesz.

2. Egyházi és iskolai kapcsolatok

Egyházi és iskolai összeköttetéseit, ismeretségeit Bél igyekezett minél jobban kihasználni. Egyházi kapcsolat alatt természetesen az evangélikus egyházon belüli összeköttetéseket értjük, illetve egy esetben – Ráday Pál esetében – a református összeköttetéseket. Bél mint a pozsonyi német evangélikus gyülekezet lelkésze kapcsolatot tartott fenn más evangélikus lelkészekkel, s mint az a kézíratos hagyatékból, illetve levelezéséből kiderül, többjüket adatgyűjtésre kérte fel. Az iskolai kapcsolatok szintén az evangélikus egyházon belül értendők. Bél számos kollégáját, azaz evangélikus líceumi tanárt, illetve rektort megnyert magának, hogy segítsenek neki a *Notitia* elkészítésében. Emellett iskolai

⁴⁴⁶ „Anon. Belae Regis Notarius, de VII. ducib. Hung. in Scr. Rerum Hung. Lipsiae 1745. (! 1746) fol. p. 19. Cap. XXVIII. scribit...” L. uo. p. 5.

⁴⁴⁷ A kéziratokat (a fenti sorrendben) I. II.3.2. szakasz 2. tábl. nr. 18, 19, II.3.1. szakasz 1. tábl. nr. 17–18, 19.

⁴⁴⁸ REISZ T. 2003.

kapcsolatok alatt fogjuk tárgyalni Bél (volt) tanítványainak a közreműködését is. Bél ugyanis a tehetségesebb, kedveltebb tanítványait később megkereste, és szintén bevonta a munkába. Tanári pályafutásának egy másik fontos hozománya is volt e téren: kapcsolatba került tanítványainak – gyakran befolyásos – szüleivel is, akiket ugyancsak felkért, hogy segítsenek neki.

Evangélikus lelkészek

Bél az egyik legfontosabb evangélikus gyülekezet élén állt, és tudományos hírneve is tekintélyt adott neki. Mindazonáltal nem számíthatott az egyházaán belül teljes támogatásra, mivel tudták róla, hogy a pietizmus híve, ami az ortodox evangélikus lelkészek szemében szálka volt. Emlékezetes: az 1708. évi rózsahegy evangélikus zsinat elítélte a pietizmust és követőit. Bél egyházaán belüli igen vegyes megítélését kiválóan reprezentálja Mitsinsky Jánosnak, Bél barátjának a levele, amelyben egy egész listát állít össze a Bél ellen terjengő vádakkól – így például azt, hogy a wittenbergi akadémia gyűlöletét csepegteti bele pozsonyi diákjaiba, s gyülekezeténél hátráltatja a Wittenbergben tanulni akarók ügyét (mint ismert, Wittenberg az evangélikus ortodoxia fellegetvárának számított).⁴⁴⁹ Ennek ellenére egyelőre nem világos, hogy az adatközlőként közreműködő lelkészek viszonylag kis száma (5 fő) ennek a Bél körüli gyanakvásnak, és az egyházaán belüli törésvonalaknak köszönhető, vagy más oka van.

Czemanka András életéről keveset tudni. Szinnyei szerint – aki Horányi Elektől vette adatait⁴⁵⁰ – Czemanka körmöcbányai evangélikus lelkész volt 1724-ben, aki „minden tudományban, különösen pedig a történeti irodalomban jártas lévén, a hazai történetre vonatkozó könyveket és kéziratokat nagy költséggel vásárolta össze”, továbbá, hogy „nevezetes könyvtára a tűz martaléka lett.”⁴⁵¹ A forrásul szolgáló Horányi Elek azt is állítja, hogy Czemanka írta meg „Turóc történelmi és földrajzi leírását”, amelyet Bél kis változtatással elhelyezett a *Notitiában*.⁴⁵² Szinnyei – bár nyilván itt is elődjére támaszkodott – némileg máshogy tálalja ezt. Czemanka művei között említi Turóc leírását – „eredeti”, szerintünk inkább saját maga által kitalált latin címmel –, amelyet „Bél gyarapított és javított”, s aztán a *Notitiában* megjelentetett.⁴⁵³ Végeredményben azonban mindketten azt állítják, hogy Bél Turócnál Czemanka leírását vette alapul, majd adta ki javított formában. Ez azonban bizonyosan téves megállapítás: Turóc vármegye leírásának fennmaradt a Bél által írt piszkozata, amely azután természetesen bővült új információkkal, de ez volt a leírás „törzse”, nem pedig valamilyen másik szöveg.⁴⁵⁴ Maga a piszkozat pedig hamisítatlan Bél-féle alkotás, szóba sem jöhet más személy a szerzőségénél (egyébként is látszik a piszkozat-jelleg, a „menet közbeni” javítás, átfogalmazások stb.). Természetesen e piszkozat elkészítéséhez Bél felhasznált kisebb-nagyobb gyűjtéseket,⁴⁵⁵ de egyrészt ezek között tudunkkal nincs olyan, amit Czemanka csinált volna (bár az egyiket javította – l. alább), másrészt, mint már írtuk, a piszkozat valódi Bél-féle vármegyeleírás, jellegzetes stílussal és beosztással, így kizárt, hogy Bél csak

⁴⁴⁹ L. Mitsinsky János levelét Bél Mátyásnak. Rahó, 1724. febr. 15. In: BÉL 1993 nr. 212.

⁴⁵⁰ L. HORÁNYI 1775–1777 I. 454.

⁴⁵¹ L. SZINNYEI: *Czemanka (Tzemanka) András (tarnói)*.

⁴⁵² „Czemanka de Tarno Andreas ... hic magno adjumento fuit Matthiae Belio, ad consummandum opus de Hungaria. Historico-Geographicum Comitatus Thurociensem [!] ipse descripsit, quem paucis mutatis laudatus Belius praeclarissimo suo inseruit operi.” L. HORÁNYI I. 454.

⁴⁵³ „Munkái: 1. Historica et geographica comitatus Thurociensis descriptio, aucta et emendata a Belio. Viennae, 1736. (Belii Notitia Hung. Tom. II. 291–366. l.)” L. SZINNYEI: *Czemanka (Tzemanka) András (tarnói)*.

⁴⁵⁴ A piszkozatot l. *Turóc vármegye A*.

⁴⁵⁵ L. *Turóc vármegye* [Del]°, [CtTh]?, [Des], [Cat], [Ad], [Dom].

átvett volna egy másik szöveget, s azon toldozott egy kicsit (ez egyébként sem szokása, mindig átformálja a kapott anyagot).

Az viszont igaz, hogy Czemanka sokat segített Bélnek Turóc leírásában. Egy pár oldalas „leíráskezdeményt”, amelyet Bél vélhetőleg elküldött neki, néhány helyen javított, kiegészített.⁴⁵⁶ Saját maga összeállította – a vármegyei jegyzőkönyvek alapján! – a Turóci alispánok archontológiáját a pozsonyi tudósnak.⁴⁵⁷ A már Bél által készített leírás tisztázataát is átnézte, kiegészítette, javította.⁴⁵⁸ Végül egy igen terjedelmes oklevélgyűjteményt állított össze Bél Mátyás részére, amelyet saját kezűleg másolt, elmondása szerint a vármegyei levéltárból (!).⁴⁵⁹ Czemanka láthatóan nagyra becsülte Bél. Ezt a nagyrabecsülést – az igen sokrétű és önzetlen segítség mellett – egy Bélt dicsőítő epigramma is bizonyítja, amelyet Czemanka Turóc leírásának hozzá elküldött példányába írt bele.⁴⁶⁰

Czemanka emellett segítette Bél könyvekkel, kéziratokkal is, amelyet a pozsonyi tudós felhasznált és közölt az *Adparatus*-ban. Maga Bél írja a *Ritus explorandae veritatis*⁴⁶¹ előszavában, hogy a váradi regesztrumot, vagyis annak a Fráter György által kiadott nyomtatott változatát a „Turóci nemes és hazánkban kimagaslóan nagy tudású” Czemanka osztotta meg vele, aki – mint írja – nemcsak a *Notitiát* gazdagította „jóindulatúan és készségesen” több alkalommal, hanem „egyéb előkészületeit”, vagyis az *Adparatus*-t is, elsősorban ezzel a könyvvel.⁴⁶² Hasonló hálával emlékezik meg Bél Czemankáról Listi (Liszt, Listhi) János főkancellár II. Miksa koronázását elbeszélő *Commentariolus*-ához⁴⁶³ – illetve az azt megelőző *Cuspinianus*-féle *Diarium*-hoz⁴⁶⁴ – írt előszavában. A turóci lelkész volt ugyanis, aki Bélnek odaadta a *Commentariolus* egykorú kéziratát.⁴⁶⁵

Mitsinsky János nyustyai (Hont vármegye, Kishonti járás) evangélikus lelkész két vármegye leírásában is segített Bélnek. Egyrészt Szepes vármegyéről gyűjtött neki adatokat 1719-ben, követve az előzőleg Bél által küldött kérdőívet.⁴⁶⁶ Emellett valószínű, hogy Kishont vármegyéről (Kishonti járásról) is küldött adatokat Bélnek – Bél legalábbis megkérte erre.⁴⁶⁷ Szelestei N. László emellett úgy tudja, hogy Mitsinsky segített Bélnek Gömör vármegye leírásában is.⁴⁶⁸

Rotarides Sámuel kapolcsi lelkész Zala vármegye leírásához küldött néhány adatot Bél számára.⁴⁶⁹ Keveset írt (két lapot), és részletesebben csak a tapolcai járást mutatta be, amelyet jobban ismert. Sajnos kapcsolatukra más adat nem lelhető fel, így az sem ismert, hogy Bél hogyan „talált rá”.

⁴⁵⁶ Uo. [Del]^a.

⁴⁵⁷ Uo. [Cat].

⁴⁵⁸ Uo. B.

⁴⁵⁹ Uo. [Cze]

⁴⁶⁰ „Matthia Belí, vir candide, sorte vocaris, /historiam patriae scribere: vive diu!” L. *Turóc vármegye* B p. II.

⁴⁶¹ L. BÉL 1735(–1746) I. 191–278.

⁴⁶² „Quod ideo monendum putavi, ut eo insignius reddam, Andreae Czemanka de Tarnócz, viri, apud Thurócienses, nobilis, & praeter morem nostrorum, praeclare docti, beneficium: quippe qui, cum ipsam Hungariae Notitiam, non una accessione, tum hoc in primis libello, reliquos adparatus meos, liberaliter non minus, quam promte, locupletavit.” L. BÉL 1735(–1746) I. *Ritus explorandae veritatis, Ad lectorem* [ü]. Vö. HORÁNYI 1775–1777 I. 192; SZINNYEI: *Czemanka (Tzemanka) András (tarnói)*.

⁴⁶³ BÉL 1735(–1746) I. 303–315. (közvetlenül Cuspinianus *Diarium* után).

⁴⁶⁴ Uo. 280–302.

⁴⁶⁵ „Prodit autem, ex coaevis schedis, quas, laudatus, ad monumentum V. Andreas Czemanka, vir doctus, ante haec tria lustra, locupletandis notitiis, atque adparatibus nostris, mecum, & lubenter communicavit, & liberaliter.” BÉL 1735(–1746) I. *Diarium Ioannis Cuspiniani... accessit Iohannis Listhii... commentariolus, Ad lectorem*. Vö. HORÁNYI 1775–1777 I. 193; SZINNYEI: *Czemanka (Tzemanka) András (tarnói)*.

⁴⁶⁶ L. *Szepes vármegye* [Mi].

⁴⁶⁷ L. *Hont vármegye* III.1.

⁴⁶⁸ SZELESTEI 1989 70.

⁴⁶⁹ L. *Zala vármegye* [R].

Záborszky Jakab evangélikus lelkész, majd püspök Turóc vármegye leírásában segített. Záborszky családja a vármegyében törzsökös familiának számított, így a lelkész otthonosan mozgott Turóc földrajzában, történelmében. Egy terjedelmes kéziratot bizonyosan ő küldött Bélnek,⁴⁷⁰ ahol gazdag leírást adott a vármegye településeiről. Emellett egy másik kézirat elkészítése is részben neki tulajdonítható.⁴⁷¹

Zbiskó József Károly diószegi lelkész (Pozsony vm.) Hont vármegyéhez, pontosabban az ott található Bát mezővároshoz küldött adatokat Bélnek.⁴⁷² A városban a Zbiskó család is birtokolt, ezért tudott a városról írni.⁴⁷³ Mint Bélhez címzett leveléből kiderül,⁴⁷⁴ szeretett volna többet is gyűjteni a vármegyéről, ezért leveleket írt barátainak és rokonainak, sőt el is ment hozzájuk, hogy „fösvény levelesládáikat” (*avara scrinia*) – a kifejezést Bélről idézte – nyissák meg neki, de, jegyzi meg keserűen, mintha süketeknek beszélne: kérését ugyanis az érintettek elutasították, arra hivatkozva, hogy az okiratok nyilvánosságra hozatalával vagyoniuk végső veszélybe kerülne. Zbiskó fenti szavaiból kiderül: értette és tisztelte Bél munkásságát, és őszintén sajnálta, hogy nem sikerült neki nagyobb eredményt felmutatnia. A pozsonyi tudós elküldte neki az *Adparatus* egyik darabját, Calanus *Attila* c. művét is, amit hálásan megköszönt neki levelében.⁴⁷⁵ Bél később, 1738. márc. 16-án is küldött neki könyveket.⁴⁷⁶ Sajnos egyéb adatot nem találtunk kapcsolatukra, noha Zbiskó lelkesedéséből az sejthető, hogy máskor is igyekezett segíteni Bélnek.

Tanárok, iskolaigazgatók

Bél Mátyásnak, aki öt évig (1714–1719) a pozsonyi evangélikus líceum vezetője volt, fontos segítséget jelentett az evangélikus líceumok tanáraival, rektoraival való ismeretsége. Tőlük, mint jól képzett, tudós személyektől jó minőségű adatgyűjtést remélhetett; emellett saját célkitűzései is nagyobb megértésre találhattak ebben a körben. Habár csak négy személyről tudjuk biztosan, hogy tanárként, rektorként segítettek Bélnek, az általuk nyújtott segítség egy-egy vármegye leírásában igen jelentős volt.

Bohus György (1687–1722) a késmárki evangélikus líceum rektoraként⁴⁷⁷ segített Bélnek. Bohus jó viszonyban volt Béllal, jól együttműködtek iskolaigazgatókként is. A pozsonyi rektor 1717. dec. 5-én kelt levelében azt írja Bohusnak, hogy megérkeztek a Bohus által Késmárkról Pozsonyba küldött diákok, akiket szeretettel fogadott.⁴⁷⁸ Bohus érdeklődött a Bél által készített tankönyvek iránt is: kérésére Bél 20-20 példányt küldött neki a Cellarius-féle latin nyelvtan általa kibővített változatából (*Latinitatis probatae et exercitatae liber memorialis... Noribergae, 1719*), valamint az általa írt *Grammatica Latinából* és a *Rhetorices veteris et novae praeceptából*.⁴⁷⁹ További együttműködésüknek Bohus korai halála vetett véget.

Bohus György Szepes vármegye leírásának elkészítésében vállalt szerepet. Bél 1719. dec. 7-én levélben köszönte meg neki az általa küldött anyagot a vármegyéről, ám ezek még csak elszórt adatok, forrásközlések lehettek.⁴⁸⁰ 1720. jan. 11-én újból köszönetet

⁴⁷⁰ L. *Turóc vármegye* [Ad].

⁴⁷¹ Uo. [Des].

⁴⁷² L. *Hont vármegye* [Zbi].

⁴⁷³ L. Zbiskó József Károly levelét Bél Mátyásnak. Diószeg, 1737. jan. 26. In: TÓTH 2006² Füg. VI.

⁴⁷⁴ L. az előző jegyzetet.

⁴⁷⁵ L. a 473. jegyzetet.

⁴⁷⁶ L. BÉL 1993 nr. 704.

⁴⁷⁷ Személyére még l. SZINNYEI: *Bohus György*.

⁴⁷⁸ L. BÉL 1993 nr. 29.

⁴⁷⁹ L. Bél Mátyás levelét Bohus Györgynek. Pozsony, 1720. jún. 20. In: BÉL 1993 nr. 107.

⁴⁸⁰ Uo. nr. 75.

mond neki a segítségért, de arra kéri, hogy teljes leírást készítsen.⁴⁸¹ Bohus ezt a jelek szerint meg is tette, de ambíciózusabbnak bizonyult annál, mint hogy munkáját egyszerűen átengedje Bélnek. Amint az Bél hozzá írt válaszeleveléből kiderül, Bohus szerette volna németre lefordíttatni és kinyomtatni Szepes általa írt ismertetését, amelyet Bél elképzelhetőnek tartott, de csak a *Prodromus* megjelenése után (ebben helyezte el Szepes leírását).⁴⁸² Végül is Bohus elküldte neki az általa készített ismertetést, az ugyanis fennmaradt Bél kéziratos hagyatékában (a címlap szerint már 1719-ben elkészült, de legalábbis ekkor kezdte el írni).⁴⁸³ A kézirat igen talányos, mivel úgy tűnik, Bohus a szövegben felhasználta a fentebb említett Mitsinsky János, illetve Buchholtz György anyaggyűjtését is. Mindenesetre a címlapon lévő, a szerzőséget jelző rövidítés – G. B. R. K. – az adott időpontban, vagyis 1719-ben csak Bohus Györgyre utalhat (*Georgii Bobusch Rectoris Kesmarkiensis*). Bohus György szerzőségét támasztja alá az is, hogy Bél a *Prodromus* előszavában őt és a térképet készítő Kray Pált említi meg a Szepes megírásában segédkezők közül.⁴⁸⁴

Ifj. Buchholtz Györgyöt, a nagypalugyai, majd a késmárki evangélikus iskola igazgatóját, mivel Bélnek több vármegye leírásában is segítséget nyújtott, az előző fejezetben, a rendszeres adatközlők között tárgyaltuk.

Haynóczi Dániel⁴⁸⁵ (1690–1747) a soproni líceum *prorectora*, majd 1741-től rektora szintén segített Bélnek. Haynóczi, noha 1715–1718-ban Wittenbergbe járt,⁴⁸⁶ már korán Bél odaadó hívének mutatkozott. Kapcsolatuk – levelezésük alapján – 1718-tól datálható, vagyis Haynóczinak az egyetemről való hazajövele utánól már leveleztek. Sűrű korrespondenciájuknak egyik fő témája Bél könyveinek soproni terjesztése volt: Bél Haynóczin keresztül juttatta el tankönyveit, nyelvkönyveit a soproni diákoknak, így német nyelvűt, az *Institutionest*,⁴⁸⁷ vagy a már említett *Liber memorialist*.⁴⁸⁸ Bél emellett egyházi műveit is Haynóczin keresztül „forgalmazta” Sopronban.⁴⁸⁹ Ezek után nem meglepő, hogy a *Notitia* előfizetési felhívásában Sopron város esetében Haynóczit jelölte meg, akinél a *Notitia* első kötetére elő lehet fizetni.⁴⁹⁰

Haynóczi egy ideig csak mint közvetítő vett részt a *Notitia*, konkrétan Sopron vármegye leírásának munkálataiban. Így Bél két alkalommal is rajta keresztül sürgette Ruisz János Kristófot a leírás ügyében (l. alább). 1743-ban azonban aktív segítőtvé lépett elő, ugyanis *Observationes ad historiam civitatis Sopron* címen terjedelmes kiegészítéseket is írt a Bél-féle Sopron-leíráshoz, amely a pozsonyi tudóst a városleírás újrafogalmazására ösztönözte.⁴⁹¹ Haynóczi már korábban is foglalkozott Sopron múltjával: kéziratban maradt, *Iter Neosoliense* c. munkájában (1739) az egyik fő tematika a város történelme, illetve korabeli állapota volt. Ennek köszönhetően Bélnek már felkészülten tudott segíteni: az *Iter Neosoliense* sokszor visszaköszön a Bélnek írt megjegyzésekben. Haynóczi sokrétű forrásanyaggal dolgozott: az okleveles emlékek mellett a soproni helyi irodalmi emlékeket, így krónikákat, gyászbeszédeket, ünnepi beszédeket, illetve Lackner Kristóf soproni polgármester életrajzát is felhasználta jegyzetei írásakor (ezek nagy részét el is

⁴⁸¹ Uo. nr. 79.

⁴⁸² L. Bél Máttyás levelét Bohus Györgynek. Pozsony, 1720. júl. 18. In: BÉL 1993 nr. 113.

⁴⁸³ L. *Szepes vármegye* [De]^a.

⁴⁸⁴ L. *Szepes vármegye* 19. jegyzet.

⁴⁸⁵ Életére, műveire jó összefoglalást nyújt NÉMETH 1941. Személyére még l. HÁZI 1982 nr. 6042.

⁴⁸⁶ TAR 2004 nr. 3383.

⁴⁸⁷ L. BÉL 1993 nr. 46.

⁴⁸⁸ Uo. nr. 59, 64.

⁴⁸⁹ Uo. nr. 71, 193, 312?, 391, 423.

⁴⁹⁰ L. Bél Máttyás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1733. febr. 16. In: BÉL 1993 nr. 476. Bél a levélben a Kancelláriától kéri az előfizetési felhívás engedélyezését.

⁴⁹¹ L. *Sopron vármegye* [Ha], K.

küldhette Bélnek; az önéletrajzot bizonyosan). Vagyis Bél számára kiváló munkatársnak bizonyult, aki értő, történész szemmel nyúlt Sopron múltjának dokumentumaihoz.⁴⁹²

Ruisz János Kristóf (1678–1750), mint említettük, szintén részt vett Sopron vármegye leírásának ellenőrzésében. Életéről viszonylag keveset tudunk. 1699-ben a lipcsei egyetemre iratkozott be, és ott jogot tanult.⁴⁹³ 1703-ban a pozsonyi evangélikus iskolánál *adjunctus* (segédtanító?) volt. 1734-ben belső tanácsos, 1742–1743-ban városbíró, 1744–1745-ben polgármester Sopronban.⁴⁹⁴ Sajnos közreműködése jellegéről csak annyit tudunk, amit Bél leír két, Haynóczihoz intézett levelében. 1730 augusztusában a Sopron vármegyei várak leírását kérte Ruisztól vissza Haynóczin keresztül, amelyet revízió céljából adott neki oda; 1731 júniusában a várak mellett már Sopron leírását is rajta kereste.⁴⁹⁵ Nem tudjuk, hogy Ruisz végül is visszajuttatta-e Bélnek az iratokat.

Tomka Szászky János⁴⁹⁶ (1692–1762) két csoportba is besorolható. Egyrészt Bél kedves tanítványa volt a pozsonyi evangélikus líceumban, s valószínűleg Bélnek köszönhető, hogy a pozsonyi evangélikus egyház Tomka Szászkyt 1717-ben ösztöndíjjal a jénai egyetemre küldte.⁴⁹⁷ Másrészt pedig jénai tanulmányai után, 1724-ben a győri evangélikus líceum rektorává választották, majd pályafutását 1732-től a pozsonyi líceumban folytatta konrektorként, 1746–1760 között rektorként. Vagyis Bél joggal számíthatott segítségére a *Notitia* munkálataiban.

Tomka Szászky első, előttünk ismert segítségnyújtása a kéziratban maradt *Notitia Hungariae antiquae* egyik fejezetének, a *Hungariae Antiquae Periodus Hunniaca* két kötetes kéziratának⁴⁹⁸ átnézése és javítása volt 1729-ben.⁴⁹⁹ Ezt követte Győr vármegye leírásának elkészítése: Bél tehetséges tanítványa a cím szerint 1730. április 5-én küldte el Pozsonyba Bélnek az általa készített kéziratot.⁵⁰⁰ A 70 főlioni, akkurátusan kidolgozott vármegyeleírás pontosan követte a Bél-féle leírások szerkezetét. Bél nagy hasznát vette Tomka Szászky művének: habár nem vette át feltétel nélkül a szöveget, hanem saját maga írta meg a vármegye ismertetését, nagyban támaszkodott a győri rektor küldeményére.⁵⁰¹ Nem tudunk arról, hogy Tomka Szászky más vármegyeleírások elkészítésében segédkezett volna, viszont Bél forrásgyűjteményének, az *Adparatus*nak az elkészítéséből kivette a részét. Ő látta el jegyzetekkel a Várad Regestrum szövegét,⁵⁰² valamint Priszkosz rétor *Attila* c. művéhez⁵⁰³ ő készített útmutatót,⁵⁰⁴ és a szöveg után egy időrendi táblázatot.⁵⁰⁵ 1748-ban nagyszabású földrajztankönyvét Bél előszavával jelentette meg.⁵⁰⁶

Tomka Szászky János tehát eddigi ismereteink szerint két esetben működött

⁴⁹² Haynóczi Bélnek küldött jegyzeteire bővebben l. TÓTH 2006 242–245. A Lackner-önéletrajzra l. uo. 245–249.

⁴⁹³ TAR 2004 nr. 2524.

⁴⁹⁴ HÁZI 1982 nr. 9128.

⁴⁹⁵ L. *Sopron vármegye* II. fej.

⁴⁹⁶ Életére, munkásságára l. TÖRÖK 2004; TÓTH 2004.

⁴⁹⁷ Bél ezt a megjegyzést írja a neve mellé a líceum anyakönyvében: „diligens piusque iuvenis, Radvanskyorum praeceptor, stipe Ecclesiae Anno 1719. d. 15. Sept. Jenam missus. Feliciter!” L. MATRICULA nr. 89.

⁴⁹⁸ L. II.3.1. szakasz, 1. tábl. nr. 17–18.

⁴⁹⁹ Az első kötetben a 4. fejezet végén ez áll: „Soli Deo Gloria. Finitum Iaurini 1729. Mense Martio. Lecta et correcta. mp.” L. uo. nr. 17. p. 92. Vagyis a kézirat átnézése Győrött történt, 1729-ben, ahol ekkor Tomka Szászky volt a rektor. Másrészt a bejegyzés duktusa nagy valószínűséggel megegyezik Tomka Szászky János kézírásával. L. Tomka Szászky János levelét pártfogóinak (fogalmazvány, több személynek kívánta elküldeni). Győr, 1727. április 29. LK 254. kg. 12. sz.

⁵⁰⁰ L. *Győr vármegye* [T].

⁵⁰¹ L. uo. A.

⁵⁰² *Ritus explorandae veritatis...* In: BÉL 1735(–1746) I/5. 191–278.

⁵⁰³ L. BÉL 1735(–1746) II/1. [12], 1–83, [5]

⁵⁰⁴ *Hodegus ad Prisci Rhetoris eclogas...* In: BÉL 1735(–1746) II/1. [12].

⁵⁰⁵ *Chronotaxis...* In: uo. [1–5]

⁵⁰⁶ *Introductio in orbis hodierni geographiam...* Pozsony, 1748.

közre a *Notitia* elkészítésénél. A *Periodus Hunniaca* javítása nem bír jelentőséggel, de Győr vármegye leírása Tomka Szászky munkájának köszönhetően készülhetett el. Mivel Tomka Szászky, mint láttuk, Pozsonyba kerülése (1732) után szorosán együttműködött Béllel, elképzelhető, hogy más esetben is segített Bélnek nagy műve elkészítésében – erre azonban egyelőre nem találtunk bizonyítékot.

Egykori tanítványok, tanítványok szülei

Bél feltáratlan besztercebányai évei

Bél Mátyás a besztercebányai líceum *conrectora* (1708–1710), majd Pilárik János rektor halála után rektora volt (1710–1714).⁵⁰⁷ Sajnos besztercebányai időszaka kevésbé ismert előttünk, noha hosszú időt töltött el ott. Reméljük, hogy a jövőben adódik valamilyen lehetőség ottani működésének kutatására. Nem kizárt, hogy ott is voltak olyan tanítványai, akik később segítettek adatgyűjtő munkájában – ahogy ez pozsonyi diákjai esetében számos alkalommal bebizonyosodott (l. alább). Az pedig egészen bizonyos, hogy volt olyan besztercebányai diákja Bélnek, aki „követte” őt Pozsonyba is: a pozsonyi matrikulában van ilyenre példa.⁵⁰⁸

Diákok adatgyűjtése Bél pozsonyi rektorsága idején?

Horányi Elektől származik az a kijelentés, amely szerint Bél, amikor pozsonyi rektorként (1714–1719) látta, milyen hatalmas lyukak vannak a honi földrajz és történelem területén, „szüntelenül biztatta, kérlelte hallgatóit, hogy az őszi szünetre hazatérve kérjék szüleik segítségét, szerezzenek segédanyagot és olyan jellegű könyvkészletet, amelyből Magyarország történeti-földrajzi ismertetése válogatott és változatos tartalomtól ékesen megszülethet.” Horányi hozzáteszi, hogy a vállalkozás teljes sikerrel járt, mert nemsokára a „a hazai dolgok oly bőséges leírásához jutott hozzá”, hogy nagy lendülettel hozzá is fogott a munkához.⁵⁰⁹ Haan Lajos, aki hivatkozás nélkül szinte az egész Horányi-féle életrajzot hasznosította, ezt is átvette elődjétől, de a fenti állítást kiegészítette azzal, hogy Bél az általa készített kérdőpontokkal bocsátotta el a diákokat.⁵¹⁰ Az bizonyos, hogy a pozsonyi tudós kérdőívek alapján kért anyagot azoktól, akik hajlandók voltak egy-egy vármegyéről, városról információkat gyűjteni neki,⁵¹¹ ám Bél monográfusa nem mondott semmi további konkrétumot a dologról. Ennek ellenére Haan szavait minden szakmunka kritika nélkül átvette,⁵¹² anélkül, hogy valaki is vette volna a fáradságot, hogy egy ilyen, diákok által végzett adatgyűjtést felmutasson. Szelestei N. László érzékelt a helyzet fonákságát, s túlzásnak nevezte azt a feltételezést, hogy „Bél diákjai kérdőívekkel jártak be szülőföldjük vidékét”; úgy vélte, hogy esetleg néhány eszesebb diák részt vehetett az adatgyűjtésben, „de a többség szerepe nem terjedhetett túl a postási feladatokon.”

⁵⁰⁷ HAAN 1879 21–25.

⁵⁰⁸ Ilyen volt Sartor János (*Joannes Sartor*). L. MATRICULA nr. 33.

⁵⁰⁹ „At cum in Historia & Geographia Patria ingentes hiatus reprehendi, multaque de Hungaria reticere, aut levissime adtingi animadverteret, continuo Auditores suos ille hortari, obsecrare, ut pro auctummalibus feriis natale solum repetentes Parentum operam requirerent, subsidium, & eius generis librariam supellectilem compararent, ex qua notitia Hungariae historico-geographica rerum delectu & varietate insignis enasceretur. Praeclaris conatibus laetus respondit effectus. Etenim brevi tempore tam copiosam rerum Patriarum nactus est descriptionem, ut maxima animi alacritate incumberet in opus, quo exantlato de Patria, atque universa Hungaria praeclare mereretur.” HORÁNYI 1775–1777 I. 173.

⁵¹⁰ HAAN 1879 29–30.

⁵¹¹ A kérdőívekre bővebben l. az 1. alfejezetet.

⁵¹² A fontosabbakat említve: LUKÁCS 1943 158, WELLMANN 1984 14, ZOMBORI 1984 136.

Emellett láthatóan ő is hiányolja a kézzelfogható bizonyítékokat, így a diákok adatgyűjtéseit.⁵¹³

Mi magunk is némileg szkeptikusak vagyunk a diákok „szünidei” adatgyűjtését illetően, különösen azután, hogy Bél Mátyás kiadott levelezésében sem találni erre nyomot. Ennek ellenére nem zárjuk ki ennek lehetőségét, mivel Bél kéziratos hagyatékában vannak olyan, szerkezetük alapján Bél korai elképzeléseit tükröző adatgyűjtések egyes vármegyékről, amelyek íráskéjük, színvonaluk alapján akár Bél diákjaitól is származhattak.⁵¹⁴ Ezt a lehetőséget erősíti az a tény is, hogy az ilyen típusú – egyébként felépítésükben, tematikájukban is hasonló kaptafára készült – leírások főleg az alsó-magyarországi vármegyékről, vagyis a pozsonyi iskola vonzáskörzetéből maradtak fenn.⁵¹⁵

“Öregdiákok” részvétele a *Notitia* elkészítésében

Míg a „szünidei” adatgyűjtés feltételezése elég gyenge lábakon áll, addig arra nagyon is sok bizonyítékunk van, hogy Bél segítői, munkatársai között sok *egykori* diákja található. Ezt igazolja egy, a kérdés szempontjából igen fontos dokumentum, a pozsonyi líceum anyakönyve (l. MATRICULA).⁵¹⁶ Ebben nemcsak a tanítványok pusztá nevei vannak felsorolva, hanem Bél megjegyzéseket is fűzött az egyes tanulók, pontosabban az általa vezetett legmagasabb osztály, a *classis prima* tagjai mellé. Ebből kiviláglik a tanulók jelleme, a tanulmányokban való előmenetelük, illetve Bél rokonszenve vagy ellenszenve irántuk. Ez azért fontos, mert több, később Bélnek szívesen segítő személyről kiderült számunkra: korábban Bél osztályába járt, és a rektor jó véleménnyel volt róla.

Kuntz Jakab, aki később igen fontos, bár nem „alkotó” szerepet töltött be a *Notitia* készítésében, az anyakönyv szerint Bél tanítványa volt, vélhetőleg 1714–1715-ben. Aláírásában „mátéfalvinak” (*Matthaeivillensis*) mondja magát, amely vélhetően a Szepes vármegyei Mateócnak (Mátéfalva, Matthaei villa) felel meg. Bél megjegyzése szerint Kuntz „engedéllyel elment a magyarokhoz” (nyilván a nyelvet tanulni); majd hozzáteszi, hogy visszatért, de aztán 1718-ban megint elment Sopronba.⁵¹⁷ Kuntz később a nyitrai püspök, Erdődy László kancellistája, majd az evangélikusok bécsi ügynöke (ágense) lett Bécsben, amint arról Bél egy Ráday Pálnak írt levelében beszámol.⁵¹⁸ De személyesen Bélnek is nagy szolgálatot tett, ugyanis ő volt a közvetítő Bél Mátyás és a Magyar Udvari Kancellária között a vármegyeleírásoknak a hivatal által végzett ellenőrzése ügyében. A Kancellária leveleiből kiderül: az a gyakorlat alakult ki, hogy a hivatal a már átnézett példányokat megjegyzéseivel együtt Kuntzknak adta át, aki továbbította azokat Bélnek.⁵¹⁹

⁵¹³ SZELESTEI 1989 65. Még l. uo. a 244. jegyzetet.

⁵¹⁴ Bél korai elképzelései alatt főleg az általa 1718-ban készített, a későbbi vármegyeleírás-szerkezetnél még jóval egyszerűbb tematikát megjelenítő kérdőívét értjük. Minderre bővebben l. a IV.1.1. szakaszt.

⁵¹⁵ A kéziratok: *Bars vármegye* [ComB], [De]; *Nógrád vármegye* [DeN]; *Nyitra vármegye* [ICN], [CN]; *Sáros vármegye* [E]; *Turóc vármegye* [Del]^a; *Zólyom vármegye* [CZol].

⁵¹⁶ A teljes címet l. a rövidítésjegyzékben.

⁵¹⁷ „Jacobus Kuntz Matthaeivillensis.” Bél bejegyzése: „Abit bona venia ad Hung. Inde redux Anno 1718. iterum Sempronium discedit.” L. MATRICULA nr. 70.

⁵¹⁸ „Generosus Dominus Cseytey, si agentis munus acceptaverit, necessariis monitis instruendus erit, ne sumtus non necessarios, pro more, faciat. Ex nostra parte [sc. ex parte Evangelicorum], Viennae, *Dominus Iacobus Kuntz, hucusque Comitis et Episcopi Nitriensis Cancellista*, procul dubio ei adiungetur.” Cseytei Zsigmond a reformátusok ágense. L. Bél Mátyás levelét Ráday Pálnak. Pozsony, 1724. ápr. 27. In: BÉL 1993 nr. 222.

⁵¹⁹ Így az első ilyen kancelláriai levélnek a fogalmazványán (amelyben a Sopron, Moson és Tolna leírásával kapcsolatos kifogások szerepelnek) ez olvasható: „27. Aprilis assignatum Domino Kunst una cum Libro.” Könyv alatt itt a kéziratos kötetet érthették. L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1731. ápr. 17. In: BÉL 1993 nr. 405. További kancelláriai levelek, amelyeket Kuntzknak adtak át: nr. 471, 490, 504, 507, 584, 585, 594, 618, 622. Az 1733. dec. 14-én kelt kancelláriai levél (nr. 507.) külzetén: „18. Xbris consignavi Domino Kunczt [!] pro transmissione.”

Kuntz azonban ennél összetettebb feladatokat is ellátott. 1729. április 20-án kelt levelében közölte Béllél Sigray Ferenc kancelláriai előadó (*referendarius*) „magánjellegű” kifogásait Nógrád vármegyével kapcsolatban, amelyeknek Bél végül is helyt adott.⁵²⁰ 1732. augusztus 4-én pedig azt a rossz hírt közli Béllél, hogy Mattyasovszky tanácsos, akinek Bél valamely vármegyeleírásait kellett volna átnéznie, elutazott Bécsből, így azok visszaküldése késedelmet szenved.⁵²¹ Fennmaradt Bél egyik levele is, amelyben Somogy, Fejér és Bács-Bodrog vármegyék leírásáról, illetve azok ellenőrzésének előrehaladásáról érdeklődik Kuntz nál. Ugyanebben a levélben utal rá, hogy elégedett Kuntz közvetítői munkájával.⁵²²

Mikoviny Sámuel (1698–1750),⁵²³ a későbbi jeles térképész, a *Notitia* kinyomtatott kötetiben lévő mappák készítője körülbelül 1 évig tanult Bél keze alatt. A *Matricula* bejegyzése szerint 1718. május 12-én iratkozott be az iskolába.⁵²⁴ Miután Bél 1719 szeptemberében távozott a rektori székből,⁵²⁵ az új igazgató, Matthias Marth⁵²⁶ egy listát készített azokról, akiket a rektorsága kezdetén az egyes osztályokban, így a Bél által vezetett első osztályban (*classis prima*) talált. Itt is megtaláljuk Mikoviny nevét,⁵²⁷ vagyis Bél egészen távozásáig tanította őt. Nyilvánvaló, hogy ez az ismeretség szerepet játszott abban, hogy Bél őt kérte fel a *Notitia*-térképek készítésére, s abban is, hogy Mikoviny 1732-ben nyomtatásban is megjelent levelében (*Epistola*) elfogadta egykori tanára ajánlatát, akinek, mint írja, „szándékait mindig nagyra becsülte”.⁵²⁸

Prónay Gábor (?–1758) szintén Bél Mátyás tanítványa volt. Az anyakönyv tanúsága szerint a Turóci származású Prónay valamikor 1714–1715-ben a *classis prima* tanulója volt; Bél a neve mellé azt írta, hogy testvérének, Pálnak (l. alább) méltó társa szorgalomban és jó erkölcsben, továbbá, hogy 1716 márciusában elment magyarul tanulni.⁵²⁹ Prónay ezután jogi pályára lépett, és egyben átköltözött Pest-Pilis-Solt vármegyébe, ahol 1733-ban és 1746-ban táblabíróvá választották,⁵³⁰ 1741-ben id. Révay Pál báró követe az országgyűlésen, 1751-ben Pest-Pilis-Solt vármegye követe.⁵³¹ Bélnek e vármegye leírásának vármegyei ellenőrzésében volt nagy segítségére: sürgette az alispánt, és maga is javított a kéziratban.⁵³²

Prónay Pál Gábor testvérével együtt tanult a líceumban. Bél az anyakönyvbe írt bejegyzésében egyszerűen „kiváló ifjúnak” titulálta, és láthatóan sajnálta, hogy az patrónusa, Okolicsányi Pál akaratából Sopronba távozott 1715 áprilisában.⁵³³ Ismeretes még róla, hogy 1722–1723-ban gr. Forgách Ferenc képviselőjében, 1741-ben pedig

⁵²⁰ L. *Nógrád vármegye* [Ku].

⁵²¹ L. BÉL 1993 nr. 460.

⁵²² „Quem ad Excelsam Cancellariam, cum litteris, Comiti Battyanio inscriptis, fasciculum, nuper dedi, eo minus dubito te rite curavisse; quo pluribus documentis cognitum habeo pridem, quam Tu res meas adtente semper administraveris.” L. Bél Mátyás levelét Kuntz Jakabnak. Pozsony, 1735. dec. 22. In: BÉL 1993 nr. 552.

⁵²³ Születési évére l. MATRICULA nr. 5. Még l. TÓTH 2007.

⁵²⁴ L. MATRICULA nr. 124.

⁵²⁵ Bélt 1719. szeptember 4-én kérte fel hivatalosan is a pozsonyi evangélikus konvent a német gyülekezet lelkészi hivatalára. BÉL 1993 nr. 60.

⁵²⁶ L. HAAN 1879 30. Még l. MATRICULA p. 409.

⁵²⁷ MATRICULA nr. 124.

⁵²⁸ „Nosti, Clarissime Béli! quanti Tuas destinationes fecerim semper...” L. Mikoviny levelét Bél Mátyásnak. Pozsony, 1732. jan. 13. In: BÉL 1993 nr. 437. Mikoviny és Bél együttműködésére még l. a IV.4.1. szakaszt.

⁵²⁹ „Gabriel Pronay Thuroc.” „Bél bejegyzése: „Superioris [sc. Paulli Prónay] Frater, et diligentiae bonique moris aemulus. Abiit 1716. m. Martio ad excolendum Hungar.” L. MATRICULA nr. 14.

⁵³⁰ BOROVSZKY: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I. 475.

⁵³¹ L. DIAETA nr. 5044, 5050.

⁵³² L. *Pest-Pilis-Solt vármegye* C, G. Még l. uo. III/3.

⁵³³ „Paullus Prónay Thurocziens.” Bél bejegyzése: „Non tam sua, quam Patroni voluntate, P. Dn. Paulli Okolitsáni, cum discipulis Sandoriis abiit Sempronium 1715. m. Apr. Iuvenis optimus.” L. MATRICULA nr. 13.

Nógrád vármegye követeként volt jelen az országgyűlésen.⁵³⁴ Bélnek a Prónay család szűkebb pátriája, Turóc vármegye leírásánál segédkezett: egykori tanára elküldte neki a leírás egy korai változatát, amelyhez ő megjegyzéseket írt.⁵³⁵

Radvánszky László (?–1758) ikertestvérével, Györggyel együtt tanult Bél osztályában. Bél jó diáknak tartotta mindkettőjüket, és helytelenítette, hogy másfél év tanulás után, 1718 májusában atyjuk akaratából távoztak az iskolából; mint írja, alkalmatlan időben (*intempestive*) mentek el.⁵³⁶ László később az 1722–1723-as országgyűlésen gr. Zichy János képviselőjében tűnik fel;⁵³⁷ Nagy Iván szerint 1744-ben is országgyűlési követ, illetve királyi tanácsosnak is kinevezik.⁵³⁸ Bél többször is közreműködésre kérte fel őt. Valamikor 1720-ban kérte, hogy Bars vármegye két leírását, amelyet küldött neki, adja át Nagy Boldizsár körmöcbányai jegyzőnek, aki segítséget ígért Bélnek; ugyanitt kéri egykori tanítványát, hogy ossza meg vele, amit a „vármegyéjéről” (feltehetően Zólyomról) gyűjtött.⁵³⁹ Később vele, azaz Radvánszky Lászlóval továbbította Bél a bányavárosok leírásának tervezetét a beszercebányai (?) bányabíró részére, segítség reményében.⁵⁴⁰ Végül Bél – már az 1740-es években – némi anyagi segítséget is remélt egykori diákjától az *Adparatus* soron következő darabjai kinyomtatásához.⁵⁴¹

Ruttkay Dániel ugyancsak turóci származású volt, Bél megjegyzésében „jeles tanulónak” nevezi, aki 1716. márciusában elment magyarul tanulni, miután „tanításunk egy évét” (vagyis az első osztályt) befejezte.⁵⁴² Valószínűleg közreműködött Turóc vármegye leírásának elkészítésében, bár ez a közreműködés nem tisztázott. Bél egy neki küldött (valószínűleg a már fentebb tárgyalt Záborszky Jakab által készített) adatgyűjtés verzójára írta rá Ruttkay nevét, még hozzá címzés formájában, így elképzelhető, hogy elpostázta neki az iratot átnézésre.⁵⁴³ A címzésben egyébként Ruttkay mint „Zemplén vármegye ügyésze, a Magyar Királyság ügyvédje” szerepel, és a levél Eperjesre ment, tehát feltehető, hogy a Szepesi Kamarában volt tisztviselő.

Tomka Szászky Jánosról, aki szintén Bél-tanítvány volt, a tanároknál ejtettünk szót.

Mint említettük, Bélnek nem csupán azért volt hasznos a *Notitia* készítésekor korábbi pozsonyi rektorsága, mert egykori tanítványait együttműködésre tudta bírni, hanem azért is, mert kapcsolatba került egyes diákok szüleivel is.

Ráday Pál (1677–1733), II. Rákóczi Ferenc egyik legközelebb munkatársa, később a református egyház főgondnoka⁵⁴⁴ több szálon is kapcsolatban volt Bél Mátyással. Egyrészt Ráday gyermeke, Gedeon a pozsonyi líceumban tanult, és Bél Mátyásnál lakott, így Bél sűrűn levelezett atyjával a diák magaviseletéről, tanulmányairól.⁵⁴⁵ (Megjegyzendő,

⁵³⁴ L. DIAETA nr. 5048, 5049.

⁵³⁵ L. *Turóc vármegye [Del]*^a. Még l. uo. III/1.

⁵³⁶ „87. Georgius de Radvany.” alatta: „88. Ladislaus de Radvany.” Bél bejegyzése: „Frater uterque, annum et semestre cum laude studiis superatus, voluntate P. Domini Parentis, intempestive valedicunt. Anno 1718. m. Maio.” L. MATRICULA nr. 87–88

⁵³⁷ L. DIAETA nr. 5111.

⁵³⁸ L. NAGY 1857–1865 IX. p. 570.

⁵³⁹ L. *Bars vármegye [CBarsiens]*.

⁵⁴⁰ L. Bél Mátyás levelét Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1726. dec. 28. In: BÉL 1993 nr. 310.

⁵⁴¹ L. Bél Mátyás levelét Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1744. dec. 10. In: BÉL 1993 nr. 874.

⁵⁴² „Daniel Ruttkay Thurocz.” Bél megjegyzése: „Juvenis bonae notae, abiit 1716. m. Mar. ad ediscendam Linguam Hungaricam, cum annum satisfecisset disciplinae nostrae.” L. MATRICULA nr. 16.

⁵⁴³ L. *Turóc vármegye [Des]*.

⁵⁴⁴ Életrajzi adatait legújabbban l. HECKENAST–MÉSZÁROS 2005 351–352.

⁵⁴⁵ Bél 1723. júl. 29-én beszámol Ráday Pálnak arról, hogy Gedeon már jól eszik, de nem akar németül beszélni, mondván, hogy nem tudja jól a nyelvet (nyilván a német megtanulása miatt is küldte az apja Bélhez). A levelet l. BÉL 1993 nr. 191.

hogy Gedeon pozsonyi tanulmányai alatt – 1720-as évek első fele – Bél már nem volt a líceum rektora, de mint a gyülekezet lelkészének döntő befolyása volt továbbra is a líceumban.) Másrészt Bél az evangélikus egyház egyik vezető személyiségeként gyakran konzultált vallási, politikai ügyekben is Rádayval, s igyekeztek a két egyház fellépését összehangolni a bécsi udvarban.⁵⁴⁶ E sokoldalú, intenzív kapcsolat folytán Ráday szívesen segített Bélnek a *Notitia* készítésében, jelesül Nógrád vármegye leírásában, ugyanis a hozzá küldött példányhoz igen sok jegyzetet, pótlást írt.⁵⁴⁷

A két Radvánszky fiú, György és László tanítása révén Bél atyjukkal, a Rákóczi-szabadságharcban fontos szerepet játszó **Radvánszky Jánossal**⁵⁴⁸ (1666–1738) is felvette a kapcsolatot. 1717. aug. 8-án beszámolt neki gyermekei tanulmányokban való előrehaladásáról; egyben megnyugtatta Radvánszkyt, hogy a fiúk a német nyelvet is buzgón gyakorolják.⁵⁴⁹ A két diák 1718. évi távozása után is megmaradt a jó kapcsolat. Radvánszky segített is Bélnek azzal, hogy 1727-ben átnézte és véleményezte Zólyom vármegye leírását.⁵⁵⁰

Szulyovszky Gáspár pozsonyi tanácsstag Thurzó György Szulyovszky (*Sirmiensis*) Teodózhoz címzett két levelét bocsátotta Bél rendelkezésére,⁵⁵¹ valamint vélhetően Rohács váráról is közölt vele – szintén a saját családjával kapcsolatos – információkat.⁵⁵² Valószínűleg azonosítható azzal a Szulyovszky Gáspárral, aki Nagy Iván szerint 1685–1769 között élt.⁵⁵³ Elképzelhető továbbá, hogy az ő gyermeke volt az a Szulyovszky (*Sirmiensis*) András, aki Bél alatt a pozsonyi líceum diákja volt,⁵⁵⁴ bár ez kronológiai megfontolások miatt kérdéses. Amennyiben azonban valóban az ő gyermeke a mondott András, akkor nyilvánvalóan ez szerepet játszott abban, hogy segített Bélnek.

3. Segítség a római katolikus egyháztól

Habár csak két olyan római katolikus egyházfőt, illetve intézményt ismerünk, amelyek segítettek Bélnek, mégis érdemesnek tartottuk, hogy ezt a két esetet külön kategóriában közöljük. Mindkét esetben pozsonyi, legalábbis székhelyét Pozsonyban tartó katolikus egyházi intézményről van szó, vagyis Bél mint a pozsonyi evangélikus gyülekezet lelkésze személyesen ismerhette, esetleg győzhetette meg az egyébként általa is „pápistának” nevezett⁵⁵⁵ római egyház tagjait.

Esterházy Imre⁵⁵⁶ gróf (1664–1746) 1725–1746 között, vagyis a *Notitia* készítésének idején esztergomi érsek volt. Láthatóan kedvezően viszonyult Bél Mátyáshoz és munkájához. Ez abban nyilvánult meg, hogy Bél hozzáférhetett a Pozsonyban lévő esztergomi érseki levéltár irataihoz, és másolatokat kérhetett belőlük. Ez történt Pozsony vármegye leírásánál, amikor két IV. László korabeli oklevél másolatát kapta meg a levéltárból, Esterházy Imre „különleges jóindulata révén, melyet kutatásaink iránt tanúsít”.⁵⁵⁷ Bél Nógrád vármegye leírásában kétszer is hivatkozik az érseki levéltárban

⁵⁴⁶ Bél és Ráday ezirányú levelezésére l. BÉL 1993 passim.

⁵⁴⁷ L. *Nógrád vármegye* [Ra].

⁵⁴⁸ Életpályájára legújabbban HECKENAST–MÉSZÁROS 2005 353.

⁵⁴⁹ L. BÉL 1993 nr. 28.

⁵⁵⁰ L. *Zólyom vármegye* [Ra].

⁵⁵¹ Uo. p. 75.

⁵⁵² Uo. 111–112.

⁵⁵³ L. NAGY 1857–1865 X. 228, 230.

⁵⁵⁴ L. MATRICULA nr. 104. Még l. az előző jegyzetet.

⁵⁵⁵ Pl. az evangélikus líceum anyakönyvében következetesen *pontificius*-nak („pápista”) nevezi a római katolikusokat. L. MATRICULA nr. 22, 47.

⁵⁵⁶ Életére legújabbban l. KOLTAI András: Esterházy II. Imre. In: ESZTERGOMI ÉRSEKEK 331–338.

⁵⁵⁷ L. *Pozsony vármegye* Di.

lévő egyik oklevélre.⁵⁵⁸ Hont vármegye leírásában szintén kétszer említi a levéltár okleveleit, amelyek alapján fontos megállapításokat tett.⁵⁵⁹ Gömör vármegye leírásában pedig egy sor olyan oklevelet felsorol, amelyeket szintén az érseki levéltárban talált.⁵⁶⁰ Vagyis úgy tűnik, Bélnek volt bejárása az archívumba, és ott szabadon kutathatott. Ez pedig, mint tudjuk, kincset ért a pozsonyi tudós számára.

A **pozsonyi ferencesek** ugyancsak segítettek Bélnek. Ők is egy oklevelet bocsátottak a rendelkezésére levéltárukból, amely a ferences templom 1297. évi felszenteléséről szól. Bél rendkívül hálás volt ezért, a ferencesek „kiváló jóindulatát” dicsérte ezért, de egyben némi keserűséggel azt is megjegyzi, hogy ezt a jó példát más szerzetesrendek is követhetnék.⁵⁶¹ Vagyis ez a fajta segítségnyújtás nem lehetett gyakori.

Bármennyire is kevés ez a két segítő, azt látnunk kell, hogy ezek közül az egyik Magyarország hercegprímása volt, aki az egyik legjelentősebb római katolikus levéltárat nyitotta meg Bél előtt. Ez nyilván Bélnek már a kortársak előtt is megnyilatkozó tudósi nagyságának, és nem utolsósorban jó diplomáciai érzékének volt köszönhető. A példa mindenestre, ahogy a ferenceseknél is említettük, nem volt „ragadós”, mivel más római katolikus intézmények adatközlésére, segítségére nincs nyom, nyilvánvalóan az evangélikus lelkész iránti bizalmatlanság miatt. Jóllehet erre a bizalmatlanságra Bél nem szolgált rá, hiszen a római katolikus egyház intézményeit, azok történetét a *Notitia*ban mindig a történész alaposágával és tárgyilagosságával, de bármiféle kritika nélkül tárgyalta.

4. Főúri pártfogók és adatközlők

Bélnek több szempontból is nagy szüksége volt magas rangú, előkelő pártfogókra. Egyrészt támogatásuk legitimálta a *Notitiát*, ami fontos is volt, ha tekintetbe vesszük, hogy a munkának jócskán akadtak ellenzői is. Másrészt úgy is számított rájuk, mint adatközlő „alanyokra”, hiszen Bél mindig nagy súlyt helyezett a genealógiai kutatásokra, nagy történelmi családok históriájának a megírására. Végül az általuk betöltött hivatal miatt is kereste a jóindulatukat.

Batthyány Lajos (1696–1765) gróf előbb alkancellár, majd 1733-tól kancellár volt, s ebben a minőségben kulcsszerepet játszott a *Notitia* ellenőrzésében. Emellett 1723–1733 között Zala vármegye főispáni adminisztrátori tisztét, 1728-tól pedig Vas vármegye főispáni tisztét is betöltötte.⁵⁶² Bél és Batthyány kapcsolata 1728 körül kezdődhetett. Mint Bélnek egy 1732-ben a Helytartótanácsához írt leveléből kiderül: „4 évvel ezelőtt” odaadta Vas és Zala vármegyék leírását Batthyáynak, de azok még mindig revízió vannak. 1733-ban a Kancellária mindkét iratot visszaküldte javítva és kiegészítve; Vas vármegye hiányos leírásához a „kijelölt revizorok” nagy mennyiségű pótlást írtak. Bél egyébként már az 1732-es levélben megjegyezte: a főispán, azaz Batthyány sok gondot fordított Vas leírásának kidolgozására.⁵⁶³ Batthyány tehát nem hanyagolta el Bél munkájának ellenőrzését. Érdekes adat viszont, hogy amikor Bél 1734. márc. 26-án 12 évre privilégiumot kért a *Notitia* megjelenő köteteinek kiadására, a kérést a Kancellária Batthyány elnökletével csak 10 évre javasolta megadni.⁵⁶⁴ E döntés hátterének megítéléséhez további kutatások lennének szükségesek, de valószínű, hogy Batthyány és a

⁵⁵⁸ BÉL 1735–(1749?) IV. 131, 145.

⁵⁵⁹ Uo. 715, 730.

⁵⁶⁰ L. *Gömör vármegye* 2. jegyz.

⁵⁶¹ L. *Pozsony vármegye* 1. jegyz.

⁵⁶² FALLENBÜCHL 1994 107, 111.

⁵⁶³ L. *Vas vármegye* b, *Zala vármegye* a.

⁵⁶⁴ L. BÉL 1993 nr. 510. L. a levélhez tartozó jegyzetet.

Kancellária nem a Bél iránti ellenszenvből, hanem valamilyen más okból (talán 10 év volt a bevett gyakorlat stb.) javasolta a 10 évet.

Bél személyesen is levelezett Batthyányval. 1735. november 29-én írt levelében kérte a kancellárt, hogy Nyitra vármegye általa nemsokára elküldendő leírását minél hamarabb ellenőrizték; emellett sürgette Bars, Somogy és Fejér vármegyék ellenőrzését is.⁵⁶⁵ Hozzátette azt is: mivel az ősi Batthyány család dicső emlékei a *Notitia* tervezett – Bél ekkori elképzelései szerint a dunántúli vármegyéket tartalmazó – negyedik kötetét fogják leginkább ékesíteni (minthogy a Batthyány-birtokok ott fekszenek), kéri őt, hogy ezeket a dicső emlékeket ismertesse vele.⁵⁶⁶ Batthyány válaszleve nem maradt fenn, de Bél arra írt válasza igen.⁵⁶⁷ Ebből kiderül: a kancellár azt írhatta Bélnek, hogy Somogy és Fejér leírását nem találja, Bél ugyanis válaszában azt írja, hogy pótolja a hiányt és újból küld egy-egy példányt a Kancelláriára a két műről.⁵⁶⁸ Bél ugyanitt megjegyzi, hogy Batthyány neki írt levele „tele volt jóindulattal” (*plena benevolentiae epistola*). Fennmaradt Bélnek az a levele is, amelyben a *Notitia* II. kötetét küldi Batthyánynak.⁵⁶⁹ Végül már csak egy kései, keserű hangvételű levél tanúskodik kapcsolatukról: Bél 1743. szeptember 26-án elpanaszolja Batthyánynak, hogy megakadt a *Notitia* megjelentetése, és a folytatáshoz kéri a segítségét.⁵⁷⁰

Esterházy Ferenc gróf, Veszprém vármegyei birtokos csak kismértékben segítette – közvetetten – Bél munkáját. Amikor ugyanis Matolai János, Bél adatgyűjtője 1731-ben Veszprémben járt, a gróf engedélyével Csesznek várából megtekinthette a kilátást.⁵⁷¹ Minthogy tehát vélhetően segítette Matolait az adatok gyűjtésében, felvettük őt is a pártfogók közé.

Forgách család. A familiából többen is segítségére voltak Bélnek az adatgyűjtésben. **Forgách János Ádám** (1690–1736), Nógrád vármegye főispánja azt az oklevelet bocsátotta Bél rendelkezésére, amelyet a család őseinek, Ivánkának a fia, András számára állított ki IV. Béla király; emellett a Forgáchok családfáját is elküldte Bélnek, ahogy azt maga a tudós említi.⁵⁷² A pozsonyi tudós az oklevelet Turóc vármegye leírásában közli (mivel Znió várához kapcsolódik),⁵⁷³ míg a Forgáchok családfáját Nyitra vármegye leírásában mutatja be egy külön levélen.⁵⁷⁴ Ugyanitt Ghymes (Gimes) váránál idézi IV. Bélának a már említett András, a Forgáchok őse számára kiállított oklevelét az erősség felépítésére: ezt elmondása szerint a Forgáchok családtörténeti irataiból vette, amelyeket korábban Forgách János Ádám gróf, majd halála után **id. Forgách László** gróf⁵⁷⁵ bocsátottak a rendelkezésére.⁵⁷⁶ De Bél kapott a később váradi, majd váci püspökké emelt gr. **Forgách Pál** (1696–1759) pozsonyi nagypréposttól is egy genealógiát a Forgách családról, amelyet saját kezűleg másolt le 1742-ben.⁵⁷⁷ Voltak kéziratmásolatai emellett Bélnek Forgách Zsigmond nádor (1565–1621) levelezéséből is, ezek eredete azonban nem ismert.⁵⁷⁸

⁵⁶⁵ L. BÉL 1993 nr. 543.

⁵⁶⁶ „Maxime autem omnium, ad ornamenta eiusdem Tomi IVti inclutae et pervetustae gentis Battyanianae decora pertinebunt. Quae ut Excellentia Tua communicare mecum, benigne velit ac iubeat; tam rogo demisse, quam qui demississime.” L. uo. p. 346.

⁵⁶⁷ L. BÉL 1993 nr. 559.

⁵⁶⁸ L. *Fejér vármegye* c, *Somogy vármegye* f.

⁵⁶⁹ L. Bél Mátyás levelét Batthyány Lajosnak. Pozsony, 1736. márc. 6. In: BÉL 1993 nr. 587.

⁵⁷⁰ Uo. nr. 841.

⁵⁷¹ L. *Veszprém vármegye* A 6. pont.

⁵⁷² L. BÉL 1735–(1749?) II. 350.

⁵⁷³ Uo.

⁵⁷⁴ BÉL 1735–(1749?) IV. 382–383. között.

⁵⁷⁵ Vlsz. a ghymeszi ágból származó IX. Lászlónak (1699–1778) felel meg. L. NAGY 1857–1865 IV. 214.

⁵⁷⁶ Uo. 383.

⁵⁷⁷ MOL I 7, 46–47. köt. p. 41. Bél autográf megjegyzését idézi SZELESTEI 1984 nr. 618. p. 170.

⁵⁷⁸ L. EFK Adm. IV. f, Adm. IV. h. 2–4. Még l. SZELESTEI 1984 nr. 108, 110.

Károlyi Sándor⁵⁷⁹ gróf (1669–1743), az egykori kuruc generális az adatgyűjtő Matolai Jánosnak nyújtott segítséget. Bizonyosra vehető, hogy Matolai személyesen is találkozott vele, aki szívesen beszélt neki a környékről. Az általa mondottakat Matolai részben a Szatmár, részben a Bihar vármegyéről írt jegyzeteiben használta fel, s aztán ezek az adatok átkerültek a „hivatalos” leírásokba is.⁵⁸⁰ Fia, **Károlyi Ferenc** viszont négy év elteltével, javítás nélkül küldte vissza Bélnek Szatmár leírását.⁵⁸¹

Teleki Mihály gróf (?–1745), az egykori nagyhatalmú erdélyi kancellár unokája ugyancsak segített Bélnek. Ráadásul úgy tűnik, hogy Bél személyesen találkozott vele Pozsonyban, s felkérte rá, hogy a Kővári kerületről (Kővár vidéke) írjon neki egy rövid ismertetést. Bél ugyanis az elkészült szövegre azt jegyezte fel, hogy ezt Teleki Mihály gróf írta Pozsonyban, 1720-ban.⁵⁸² A teológia és történetírás iránt érdeklődő, később egy rövid erdélyi krónikát is készítő Teleki 1726-ban újból segített Bélnek azzal, hogy a már elkészült és letisztázott leírást átnézte és javította.⁵⁸³

Wesselényi István gróf, Közép-Szolnok vármegye főispánja (1711–1734)⁵⁸⁴ saját vármegyéjének leírásához küldött Bélnek néhány információt valamikor 1726–1728-ban. Jegyzeteit személyesen írta le. Bél felhasználta az adatait.⁵⁸⁵

Zichy Károly gróf (?–1741), mosoni főispán, helytartósági tanácsos és koronaőr részben főispáni tisztsége okán segített Bélnek. Bél ugyanis elküldte a vármegyébe a leírást – ahogyan azt a Kancellária megkövetelte –, ahol maga a főispán végzett javításokat a szövegen.⁵⁸⁶ De Zichy még az oroszvári aranymosásból származó aranyat is eljuttatta Bélnek megvizsgálni,⁵⁸⁷ ami jó viszonyra utal (ezért is tárgyaljuk őt a főuri pártfogók, segítők között, nem pedig a vármegyei segítők között). Bél ezt meghálálta azzal, hogy Oroszvár kapcsán hosszan írt a Zichy családról, s magáról Zichy Károlyról is.⁵⁸⁸ Valószínű, hogy ehhez a főispán szolgáltatott adatokat Bélnek.

Bél természetesen az összes olyan főrangú családot, amelynek a tagjai segítettek neki, nagy terjedelemben tárgyalta a vonatkozó vármegyeleírásban. S igaz ez nemcsak a főrangúakra, hanem a köznemesi segítőkre is. Ez azonban nem hízelkedés volt, hiszen Bél a többi között éppen arra kérte őket, hogy családjukról küldjenek minél több információt számára. Bél nem győzte elégszer leírni a *Notitiában*, mennyire fontos a genealógia a történettudomány számára, és kárhoztatta azokat, akik ennek ellenére nem voltak hajlandók megosztani vele a családi iratokat, okmányokat.⁵⁸⁹ Talán nem tévedünk, ha kijelentjük: Bél, mint oly sok másban, ebben is első volt, vagyis elsőként állított össze és közölt magyar történelmi családokról családfákat, s igyekezett okleveles és elbeszélő források alapján megírni történetüket. Itt jegyezzük meg, hogy Bél egyéb familiák családfáját is közölte a *Notitiában*, amelyekhez bizonyára segítséget kapott tőlük, de erről nincs nyom. További családok, akiknek Bél részletes genealógiáját és családfáját közli:

⁵⁷⁹ Életére, további irodalomra legújabbban I. HECKENAST–MÉSZÁROS 2005 220–221.

⁵⁸⁰ L. *Bihar vármegye a, Szatmár vármegye a.*

⁵⁸¹ L. *Szatmár vármegye b.*

⁵⁸² L. *Kővári kerület [Te].*

⁵⁸³ Uo. **D.**

⁵⁸⁴ L. FALLENBÜCHL 1994 150.

⁵⁸⁵ L. *Közép-Szolnok vármegye [We].*

⁵⁸⁶ L. *Moson vármegye B.*

⁵⁸⁷ „Antea, in agro Carloburgensi, id operae [sc. lotura aur] factitatum fuisse, ex supremo comite Carolo Zichy, accepimus, qui nobis, aurum huius, maiorum suorum procuratione elutum, quodque in cimeliis habebat, spectandum aestimandumque aliquando miserat.” L. BÉL 1735–(1749?) V. 10.

⁵⁸⁸ Uo. 28–39.

⁵⁸⁹ L. pl. Pozsony vármegye leírásában (BÉL 1735–(1749?) I. 73–74.).

Pálffy és Erdődy család (Pozsony vm.); Balassa család (Nógrád), Ujfalussy és Rajcsányi család (Nyitra), Koháry család (Hont).

4. Segítség a vármegyéből

Bélnek sok esetben sikerült a vármegyei nemesség egyes tagjait – sokszor a hivatalviselőket, így főispánokat, alispánokat, jegyzőket – bevonni az adatgyűjtés, illetve elkészült leírások esetében az ellenőrzés, kiegészítés munkájába. Természetesen ez alatt nem a már hivatali úton – a Helytartótanácsn keresztül – történő vármegyei ellenőrzést értjük, hanem az olyan személyek segítségét, akiket Bél „informálisan”, barátok, ismerősök révén keresett meg és kért fel segíteni. Sokuknak nem ismeretes a neve. Számtalan irat, gyűjtés maradt ugyanis fenn Bél hagyatékában, amely bizonyosan a vármegyéből származott, de készítőjük neve nincs feltüntetve. Ezért az alábbi felsorolás nem is lehet teljes.

Aszalay Ferenc (1674–1729), II. Rákóczi Ferenc titkára, később Borsod vármegye helyettes alispánja és országgyűlési követe⁵⁹⁰ egy alkalommal bizonyosan segített Bélnek. 1719. nov. 14-én kelt levelében ugyanis elküldte számára Diósgyőr várának rajzát, valamint mellékelve a vár szöveges leírását is.⁵⁹¹ Nem tudni, hogy honnan ismerték egymást Béllal. A mondott levélben Aszalay azt írja, hogy sajnálja, amiért előbb közfeladatai, majd köszvénye miatt nem tudta felkeresni gyakrabban Bélt Pozsonyban.⁵⁹² Ezek szerint már korábban keltezhető ismeretségük. Talán Bél vármegyei tisztsége okán „találta meg” Aszalayt és kérte fel segítségre, de az is lehet, hogy Pozsonyban ismerkedtek meg 1718-ban, ugyanis Aszalay 1718–1719-ben vármegyeje követe volt a Pozsonyban tartott ún. nádori concursuson.⁵⁹³ Az egykori fejedelmi titkár egyébként a mondott levelében Borsod vármegye térképének elkészítését is ígérte Bélnek, s lehetséges, hogy ezt az ígéretét is beváltotta.⁵⁹⁴

Beniczky Tamás Turóci alispán valamilyen formában segített Bélnek Turóc leírásának elkészítésében, ám e segítség mikéntjéről nincs tudomásunk. Csak Záborszky Jakab említi őt a levelében, mint olyan személyt, aki hajlandó segíteni.⁵⁹⁵ Sajnos szinte semmit nem tudunk róla, a jelzett tisztségen kívül.

Buday Zsigmond Bihar vármegye alispánja 1725–1730 között, illetve 1728-ban Bihar vármegye országgyűlési követe. Valószínű, hogy Bél személyesen kérdezte ki őt és jegyezte le az alispán szavait a diéta alatt: erre utal a Bél által készített kézirat, amely a Buday által közölt információkat tartalmazza.⁵⁹⁶

Dobai Pál közép-szolnoki alispán volt, aki Bél kérésére segített vármegyéjének leírását átnézni. Feladatát elég sajátos módon oldotta meg, mert úgy tűnik, hogy a Bél-féle leírást átmásolta, de a másolatba beillesztette saját kiegészítéseit, javításait is, így kimaradt falvakat, a főispánok listáját, a korabeli törvényszéki ülnökök névsorát.⁵⁹⁷ A szöveget testvérével, **Dobai Péter** országgyűlési követtel küldte el Bélnek Pozsonyba (1728-ban), ami egy kézenfekvő módszer volt.⁵⁹⁸

⁵⁹⁰ Személyére l. GYULAI 2003; HECKENAST–MÉSZÁROS 2005 29–30.

⁵⁹¹ L. *Borsod vármegye* [As].

⁵⁹² L. Aszalay Ferenc levelét Bél Mátyásnak. Pozsony, 1719. nov. 14. In: BÉL 1993 nr. 72.

⁵⁹³ HECKENAST–MÉSZÁROS 2005 30.

⁵⁹⁴ L. *Borsod vármegye* [As].

⁵⁹⁵ L. *Turóc vármegye* 12. jegyz, illetve uo. III/1. fejezet.

⁵⁹⁶ L. *Ugocsa vármegye* [N].

⁵⁹⁷ L. *Közép-Szolnok vármegye* D.

⁵⁹⁸ Vö. *Közép-Szolnok vármegye* c.

Halmágyi István Kraszna vármegye jegyzője volt. Bél említi, hogy 1723-ban állati csontokat hozott (küldött?) neki.⁵⁹⁹ Bél 1724-ben elküldte neki Kraszna vármegye leírását, amelyet csak 1728-ban küldött neki vissza; Bél ezért érezhetően neheztelt rá, de a Halmágyi által írt információkat felhasználta.⁶⁰⁰

Tordai Boldizsár vélhetően Kővár vidékének (a Kővári kerületnek) a jegyzője volt. Bél esetleg személyesen találkozott vele (1724-ben), s jegyezte le, amit az a területről elmondott neki.⁶⁰¹

Ezenkívül, mint írtuk, több példa is van arra, hogy valamely vármegyéből, vagyis vármegyei személytől kapott segítséget Bél, ám ezen személyek kiléte nem ismert. **Abaúj** vármegye leírásához két ilyen adatgyűjtés is készült, az egyik a csereháti járás igen részletes leírása (Bél nagyban felhasználta), és egy kevésbé részletes munka a szikszói járásról: egyértelműen helybeliek, helybeli nemesek munkái.⁶⁰² **Árva** vármegye ismertetéséhez az ottani nemes családokról gyűjtött valaki adatokat.⁶⁰³ **Közép-Szolnok** vármegye leírásához szintén egy vármegyei személy készíthetett megjegyzéseket.⁶⁰⁴ A **Nógrád** vármegye leírásához készült „gyűjtemény” (*Collectanea*) kirívó példa arra, milyen kincseket rejthet Bél kéziratosa: az ismeretlen készítő igen lelkiismeretesen, 157 oldalon írta le Nógrád vármegyét, amelyet aztán Bél fel is használt, bár nem teljes mértékben.⁶⁰⁵ **Turóc** vármegye esetében ismeretlen személy az ottani uradalmakról készített listát.⁶⁰⁶

5. Segítség a városokból

Külön tárgyalandók a városokból, pontosabban a szabad királyi városokból küldött adatgyűjtések – már csak azért is, mert Bél ezek leírásának érthető módon kiemelt figyelmet szentelt. Részben itt is a városi magisztrátus egy-egy tagja, vagy maga a tanács nyújtott segítséget Bélnek a város leírásában, részben pedig magánszemélyek, tudós polgárok, de még szerzetesrend is található a segítők sorában. Természetesen átfedések is tapasztalhatók, különösen ami az evangélikus egyházi kapcsolatokat illeti. Célunk e kategória felállításával az volt, hogy bemutassuk: Bél a jelentősebb városokról sok információt kapott eme városok polgárain keresztül, vagyis a polgárság eleve fogékonyabb volt műve (és nyilván személye) iránt. Egyben felhívjuk a figyelmet arra, hogy itt nem általában a segítséget nyújtó városiakat soroljuk fel, csak azokat, akik városukról nyújtottak Bélnek adatokat, gyűjtéseket.

Besztercebánya Bél életének fontos állomása volt, ahol lelkészi teendőket látott el, illetve az ottani evangélikus iskolát vezette 1707–1714-ben. Ottani működéséről mégis keveset tudunk.⁶⁰⁷ Mindenesetre Pozsonyba való távozása után is megmaradtak a kapcsolatai a várossal: ezt igazolja, hogy három küldeményt is kapott a városra vonatkozólag, nyilvánvalóan helybeliektől. Ezek: a város történetének kronológiája, vele együtt egy igazi unikum, a vártorony 1608-as felújításakor annak gombjába helyezett emlékirat szövege,⁶⁰⁸ egy másik, részletesebb kronológia a város történetéről,⁶⁰⁹ jegyzetek

⁵⁹⁹ Vö. *Kraszna vármegye a.*

⁶⁰⁰ L. *Kraszna vármegye a, b, C.*

⁶⁰¹ L. *Kővári kerület A.*

⁶⁰² L. *Abaúj vármegye [Cs], [Sz].*

⁶⁰³ L. *Árva vármegye [Fam].*

⁶⁰⁴ L. *Közép-Szolnok vármegye [Not].*

⁶⁰⁵ L. *Nógrád vármegye [Coll].*

⁶⁰⁶ L. *Turóc vármegye [Dom].*

⁶⁰⁷ Ottani működésére l. HAAN 1879 20–25, MARKUSOVSKY 1896 134–138.

⁶⁰⁸ L. *Zólyom vármegye [Co].*

Zólyom vármegyéhez, benne olyan részekkel, mint Besztercebánya történetéről szóló feljegyzések, illetve a besztercebányai anyakönyv egy részlete (!).⁶¹⁰

Körmöcbánya szabad királyi város leírásával kapcsolatban egy nagyon fontos kéziratot, pontosabban Bélnek szóló küldeményt kell megemlítenünk, amely bár teljes vármegyeleírás, aprólékos részleteket tartalmaz a körmöci magisztrátusról, illetve a bíróválasztásról; emellett a kamarai igazgatással kapcsolatban is igen jól értesült volt a szerzője. Elképzelhető, hogy Nagy Boldizsár városi jegyző készítette. Bél nagymértékben felhasználta adatait.⁶¹¹

Nagybánya szabad királyi város kissé kilóg a sorból, itt ugyanis *Matolai János* járt személyesen, s az általa feltett kérdésekre válaszolt írásban a városi magisztrátus. Ennek ellenére ebben a fejezetben való feltüntetése is jogosnak tűnik, hiszen a városi tanács önszántából segített Matolainak, s válaszokat a városi jegyző (nem pedig Matolai) jegyezte le.⁶¹²

Pozsony „lakói” közül természetesen többen segítettek Bélnek. Itt is meg kell említeni *Esterházy Imre* esztergomi érseket, aki a városban tartotta székhelyét (s akit még egy másik kategóriában, a hivatali segítők közt is meg fogunk említeni). Ő, mint azt már fentebb láttuk, megnyitotta Bél előtt a primási levéltárat, nagy szolgálatot téve ezzel a tudósnak.⁶¹³ Pozsonyról természetesen Bélnek nem volt szüksége nagyobb adatgyűjtésre, hiszen maga is nagyon sokat tudott a városról, másrészt Matolai is elég sok adatot összegyűjtött neki.⁶¹⁴

Selmecbánya leírásában *Richter József* selmeci bányászpolgár segített, még hozzá igazán önzetlen módon, ugyanis eljuttatta Bélnek a saját maga által készített várostörténetet (*Meletema Historicum...*). Richter a művében sokat foglalkozik a város nevének eredetével, keletkezésével, és későbbi eseménytörténetével, s ehhez sok oklevelet és egyéb dokumentumot idéz. Bél számára ideális kútfő volt, ezért sokat idézi is Selmecbánya leírásában – de ő is csodálkozott Richter nagylelkűségén.⁶¹⁵

Sopron esetében nem lehet mellőzni e felsorolásból a fentebb már tárgyalt *Haynóczai Dániel* nevét. Mint említettük, ő Sopron város Bél-féle leírásához írt megjegyzéseket, kiegészítéseket. Ő is készített korábban egy sajátos várostörténetet, miként Richter, így kiváló adatközlőnek bizonyult.⁶¹⁶

Mint látható, több városban is sikeres volt az adatgyűjtés, hiszen Bél tudott találni ezekben egy-egy, vagy akár több személyt is, aki hajlandónak bizonyult a segítségre. De ez jobbra csak „saját terepén”, vagyis az evangélikus többségű, főként alsó-magyarországi szabad királyi városokban sikerült, ahol ismerték, megbecsülték őt, s ahonnan diákok keresték fel a pozsonyi iskolát. Megjegyzendő még, hogy Bél e városokról készített leírásai nemcsak azért lettek jó minőségűek, mert Bél ezzel hangsúlyozottan foglalkozott, hanem azért is, mert ezekben a *civitas*okban erős volt a helyi történeti hagyomány és a történeti tudat, és egyáltalán az írásbeliség: szerencsés esetben az oklevelek, jegyzőkönyvek hosszú időre visszamenőleg megvoltak, így a helyi „régiségbúvároknak”, Haynóczinak, Richertnek és a többi ismeretlen adatközlőnek megvoltak a kútfőik a munkához.

⁶⁰⁹ Uo. [Consp].

⁶¹⁰ Uo. [Ob] 4, 5.

⁶¹¹ L. Bars vármegye [CBarsiens].

⁶¹² L. Szatmár vármegye [Re].

⁶¹³ L. a 3. fejezetet.

⁶¹⁴ L. Pozsony vármegye a.

⁶¹⁵ L. Hont vármegye [Me].

⁶¹⁶ L. a 2. fejezetet.

6. Hivatali ismeretségek

Célszerűnek láttuk felállítani a hivatali segítőik, adatközlők kategóriáját is. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy Bélnék sikerült néhány személyt megnyernie a segítségnyújtásra az elvileg őt ellenőrző hivatali szervek, így a Magyar Udvari Kancellária és a Magyar Királyi Helytartótanács tagjai közül. Természetesen a kategorizálás itt sem hibátlan: így van olyan eset, ahol nem lehetünk biztosak abban, hogy valóban a hivatali érintkezésen keresztül született az ismeretség.

Magyar Udvari Kancellária

Batthyány Lajos kancellárra l. a 3. fejezetet!

Reviczky János Ferenc kancelláriai előadót már korábbról, 1737. évi kinevezése előtt ismerte Bél. L. az 1. fejezetet!

Sigray József⁶¹⁷ kancelláriai tanácsost és előadót (*Cancellariae Regiae Hungaricae Aulicae Consiliarius et Referendarius*)⁶¹⁸ csak jóindulattal lehet segítőnek nevezni, de tény, hogy adatokat szolgáltatott Bélnék saját családjával kapcsolatban, így elég sajátosan bár, de hozzájárult a *Notitia* elkészüléséhez. Betekintése volt ugyanis Bél leírásaiba,⁶¹⁹ és Nógrád leírásában észrevette, hogy őseivel, Nadány Miklóssal kapcsolatban – szerinte – Bél valótlanságokat állított, illetve pontatlanul jelölte meg a Nadány család származási helyét, ezért Bél pozsonyi ágensén, Kuntz Jakabon keresztül korrekcióra utasította a tudóst. Bél eleget tett a tanácsos kérésének, bár érezhető nemtetszéssel.⁶²⁰

Szluha Ferenc (?–1729) bárót az uralkodó 1715. május 1-én nevezte ki magyar királyi udvari tanácsossá (*consiliarius regius Hungarico-aulicus*).⁶²¹ Tudjuk róla, hogy több esetben is ő ellenőrizte Bél Kancelláriára küldött vármegyeleírásait.⁶²² Jó viszonyban volt Béllel, egyik hozzá írt levelét „Jó uram és tisztelendő barátom” (*Bone Domine, et Amice, honorande*) megszólítással kezdi.⁶²³ Ugyanebben a levélben küldött neki ajándékba két, a tudós által a későbbiekben sokat használt történeti munkát. Bél válaszlevelében kérte Szluhát, hogy juttassa el neki a turóci apátság alapítólevelét; ennek az volt az oka, hogy Turóc vármegye leírásának a Szluha által készített kancelláriai véleményezésében⁶²⁴ az egyik pont éppen az volt, hogy figyelmeztette Bélt az apátság alapításának hibás datálására. Valószínűleg a tanácsos elküldte Bélnék a kért oklevél másolatát, mivel Bél kézirati hagyatékában megtalálható az alapítólevél másolata (amelyet aztán a vármegyeleírásba is beemelt).⁶²⁵ Bél Nyitra vármegye leírásában szeretettel és hálával emlékezik meg Szluháról, aki 1729-ben elhunyt: mint írja, életében az ő, vagyis Bél munkássága iránt igen nagy jóindulattal volt.⁶²⁶

⁶¹⁷ Bél tévesen nevezi Sigray Ferencnek. L. *Nógrád vármegye* A p. 806f.

⁶¹⁸ 1719. december 3-án már ezt a címet viseli. L. KIRÁLYI KÖNYVEK 33.167.

⁶¹⁹ Így pl. neki is átadták – vélhetőleg ellenőrzésre – azt az 1730. dec. 14-én kelt kancelláriai levelet, amely a hivatalnak Bél hét vármegyeleírásával kapcsolatos kifogásait tartalmazta. L. BÉL 1993 nr. 398.

⁶²⁰ L. *Nógrád vármegye* A, [Ku].

⁶²¹ L. KIRÁLYI KÖNYVEK 31.9.

⁶²² Amikor Bél 1727. okt. 1-jén Zólyom, Turóc, Szabolcs vármegyék, illetve a Kővári kerület leírását küldte a Kancelláriára, a leírásokhoz csatolt levélre valamelyik hivatalnok ezt írta rá: „Ad Notam, donec censura et Revisio per D. B. Szluha peracta fuerint.” L. BÉL 1993 nr. 337. Szluha el is végezte a feladatot, mivel a mondott leírásokkal kapcsolatos kifogásokat a Kancellária 1728. márc. 5-én megküldte Bélnék, s a levél mellékletén ez áll: „Hae observationes sunt mihi ex censura rationis habita per Dominum Baronem Consiliarium Szluha transmissae. E[mericus] W[égh] mp.” L. BÉL 1993 nr. 358. (Még l. a levélhez fűzött jegyzetet. Uo. p. 597.)

⁶²³ Szluha Ferenc levelét l. BÉL 1993 nr. 366.

⁶²⁴ L. a 622. jegyzetet.

⁶²⁵ L. *Turóc vármegye* C, App nr. 20, d.

⁶²⁶ „...studiorum nostrorum, dum viveret, longe amantissimus.” L. BÉL 1735–(1749?) IV. 510.

Magyar Királyi Helytartótanács

A Helytartótanács korabeli összetételét, tagjait Bélnek köszönhetően pontosan ismerjük. Pozsony várának ismertetésekor ugyanis szabatos listát készített a kormány szerv tagjairól, mégpedig két részre osztva: elsőként a Helytartótanács felállításakor (1723) kinevezett elnököt, illetve tanácsosokat és titkárokat (*Notitia* II. 155–157.), majd a később kinevezetteket (uo. 158–161.) sorolta fel, rangjukkal, kinevezésük idejével együtt. Nem kétséges, hogy ez a kitüntetett figyelem részben annak szolgált, hogy 1732-től már a Helytartótanács is részt vett a leírások ellenőrzésében; bár Bél mindig is szeretett hivatalnoklistákat összeállítani. Az alábbiakban azokat soroljuk fel – a fentiekhez hasonlóan –, akiket Bél helytartósági hivataluk révén ismert meg, legalábbis de legalábbis ebben a minőségben segítettek neki.

Gr. **Pálffy Miklós** nádornak (1657–1732), a Helytartótanács elnökének Béllel való kapcsolatát, továbbá a grófnak a *Notitia* engedélyeztetésében játszott szerepét az alábbiakban, a *Notitia* hivatali ellenőrzésének tárgyalásakor még részletesen tárgyalni fogjuk.⁶²⁷ Itt csupán azt kívánjuk jelezni, hogy a befolyásos főúr bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy *Jeszenák Pál*, a Pozsonyban élő és a Pálffy család „szolgálatában” ügyvédkedő jogtudós⁶²⁸ a Pálffy-família genealógiájához szolgáltatson Bélnek adatokat, mégpedig, amint a pozsonyi tudós megjegyzi, a család levéltárából.⁶²⁹

Paluska György (aranyosmaróti) helytartósági tanácsos⁶³⁰ segítségével talán a legjobb és legtisztább példa a „hivatali” segítségre. Bél átadta neki – vélhetően személyesen – a Bars vármegyében lévő Aranyosmarót mezőváros és uradalom leírását javításra és kiegészítésre (*ad emendandum augendumque*), minthogy az uradalomnak Paluska volt a földesura. Bél a szöveg elején, a címben „domino sibi multum gratio”-nak nevezi Paluskát, amely vélhetőleg úgy érthető, hogy „hozzá [Bélhez] igen szíves úrnak” titulálta. Paluska, vagy megbízottja nem okozott csalódást a tudósnak, ugyanis több faluval kiegészítette az uradalmi falvak listáját, azoknak leírását is adta, és más kiegészítéseket, javításokat is eszközölt.⁶³¹

Zichy Károlyt mosoni főispánt és helytartósági tanácsost⁶³² is meg kell említenünk ebben a sorban, noha őt már a főúri segítők között tárgyaltuk (l. a 4. fejezetet). Ezt az indokolja, hogy vélhetően Pozsonyban, hivatalviselés okán ismerte meg Bél, és így alakulhatott ki közöttük baráti viszony (l. fent).

Egyéb hivatal

Itt csak **Staudecker** kincstári prefektust tudjuk megemlíteni, aki tehát kamarai tisztviselő volt. Segítsége abban állt, hogy Matolaival, amikor az Csongrádban adatokat gyűjtött, személyesen közölte a kincstári birtokokat, vagyis azok neveit.⁶³³ Matolainak egyébként dicséretünk kell kapcsolatteremtő készségét, hiszen útjai – amint az utalásaiból kiderül – során számos nemes, főúr, tisztviselő közölt vele adatokat.

⁶²⁷ L. az V.1. alfejezetet.

⁶²⁸ Személyére l. SZINNYEI: *Jeszenák Pál (királyfi)*.

⁶²⁹ L. *Pozsony vármegye* II.1.

⁶³⁰ Nevét a Bél-féle helytartótanácsi listában l. BÉL 1735–(1749?) II. 157. (a nemesi tanácsosok, vagyis a „consiliarii e statu nobilium” alatt).

⁶³¹ L. *Bars vármegye* **Ar**.

⁶³² 1726. jún. 26-án lett tanácsos. L. BÉL 1735–(1749?) II. 158.

⁶³³ L. *Csongrád vármegye* **A**.

7. Térképészek

A térképészekre (**Kray Pál, Mikoviny Sámuel, Kováts János**) l. alább, a „Térképek készítése” c. szakaszban.

8. Egyéb segítők

A fenti kategóriákon kívül esik jónéhány személy, akik szintén segítettek Bél Mátyásnak a *Notitia* nagy adatgyűjtésében. Voltaképpen lehetne még kisebb „osztályokat” kialakítani eme segítők számára, de általában úgy láttuk, hogy ezek az osztályok vagy nagyon kis számúak, vagy nagyon képlékenyek, illetve a fenti főbb csoportokkal is erős átfedésben vannak. Így ezeket a kisebb csoportokat egy fejezet alatt tárgyaljuk.

Tudóstársak

Az első ilyen problémás csoport a *tudóstársak* csoportja. Itt természetesen az a probléma adódik, hogy a fenti kategóriákban is – különösen a rendszeres segítők és az egyházi kapcsolatok körében – számos „tudós” minősíthető személy található, akik maguk is kutattak, és történeti stb. munkákat jelentettek meg. Mégis kénytelenek voltunk egy ilyen csoportot is alkotni, mivel néhány ilyen „tudóstárs” a többi kategóriába nem esett bele.

Kolinovics Gábor (1698–1770), a Pozsonyban élő történétíró⁶³⁴ Bél Mátyás saját elmondása szerint segített a *Notitia* elkészítésében. Nagysenkvicről, a Kolinovics család származási helyéről osztott meg információkat a pozsonyi tudóssal – és Bél szavai szerint „még sok mást is.” Bél egyébként „rendkívül tudós embernek” és „feltétlenül jobb sorsra érdemesnek” mondja Kolinovicsot.⁶³⁵

Friedrich Wilhelm von Sommersberg (1698–1756), sziléziai történétíró és boroszlói tanácsstag baráti viszonyban volt Béllal, amiről levelezésük is árulkodik. E levelekben tájékoztatták egymást megjelenő műveikről, kutatásaik előrehaladásáról, és dokumentumokat, okleveleket küldtek egymásnak.⁶³⁶ Ennek az együttműködésnek a gyümölcse az is, hogy Sommersberg egy 1472. évi cseh nyelvű oklevelet küldött Bélnak V. László halálával kapcsolatban, amelyet Bél Buda város leírásában közölt.⁶³⁷ Sommersberggel kapcsolatban még megjegyzendő, hogy Bél könyvtárában volt egy példány a sziléziai történeti szöveggyűjteményéből,⁶³⁸ amelyet a pozsonyi tudós gyakran citált is.

Pozsonyi ismeretségek

Természetes, hogy Bélnak több pozsonyi polgárt, vagy Pozsonyban tartózkodó, illetve hivatalban lévő személyt sikerült megnyernie ügyének. Ez a kategória is problémás, hiszen ezen belül esik a fentebb tárgyalt „hivatali ismeretségek” csoportja, de más személyek is belül esnek ezen a körön, akiket máshol már említettünk. Bizonyos szempontból ebbe (is) tartozónak kell tekinteni Esterházy Imre hercegprímást és a

⁶³⁴ Személyére l. SZINNYEI: *Kolinovics Gábor (senkivici)*; illetve legújabban: KOLTAI András: Kolinovics Gábor. In: MAMÚL V. 470–472.

⁶³⁵ L. BÉL 1735–(1749?) II. 133. Bél és Kolinovics együttműködésére még l. DUBOVSKÝ 1987.

⁶³⁶ L. BÉL 1993 nr. 537, 646, 650, 661, 769, 772, 830.

⁶³⁷ L. BÉL 1735–(1749?) III. 213.

⁶³⁸ L. LIBRI LITTERARII nr. 20–21.

pozsonyi ferenceseket is, vagy éppen Kolinovics Gábort. Ám ezekben az esetekben fontosabbnak éreztük a másfajta aspektusokat, ezért ott helyeztük el őket. Ebből következik, hogy a most megjelölt csoportban azok „maradtak”, akiknél a közös lakóhely tűnt a legfontosabb kapcsolódási pontnak.

Jeszenák Pál pozsonyi jogász (1684–1762) nevét fentebb, Pálffy Miklós nádornál már említettük. Béllal jó barátságban volt, sőt, egyik gyermekének keresztapja lehetett, ugyanis Bél hozzá írott levelében „tekintetes komám uramnak” (*Perillustris Domine Compater*) szólítja.⁶³⁹ Jeszenák segített Bélnak Pozsony leírásában a Pálffyak családfáját és családtörténetét összeállítani (l. fent), valamint vélhetőleg a Szentgyörgyi és Bazini grófokról is szolgáltatott neki régi okiratokat, amelyeket Bél a szintén Pozsony vármegyei Vöröskő várának leírásához használt fel.⁶⁴⁰

Trencsén leírásában két pozsonyi polgár is felbukkan segítő szerepben. Az egyik **Engelbert Kempelin** pozsonyi harmincadvám-elöljáró, aki a Szunyogh család genealógiáját osztotta meg vele.⁶⁴¹ A másik ilyen személy **Szulyovszky Gáspár** volt, őt azonban fentebb, az iskolai kapcsolatoknál tárgyaltuk.

9. A segítőik földrajzi megoszlása. Az adatgyűjtés lehetőségei Magyarországon egyes részein

Eddig azt mutattuk be, hogy a Bélnak segítséget nyújtó személyek fontosságuk, illetve hivatásuk, társasalmi rangjuk szerint hogyan oszthatók – vagyis Bélnak milyen kapcsolatrendszeren keresztül sikerült információkat, adatokat gyűjtenie. Az alábbiakban a segítőik földrajzi „eloszlását” vizsgáljuk, vagyis arra keressük a választ, hogy Magyarország egyes területein milyen lehetőségei voltak az információszerzésre, az adott vármegyék leírásának megvalósítására. A földrajzi szempontokat már többé-kevésbé fentebb is érintettük. Egyrészt külön tárgyaltuk a városokból származó, Bélnak küldött adatgyűjtéseket. Bár alapvetően településtípusról van szó, földrajzilag is behatárolható a városok köre: többségében az alsó-magyarországi bányavárosokat, szabad királyi városokat lehet ide sorolni, amely, mint rámutattunk, Bél „terepe” volt. Másrészt a pozsonyi segítőket is vizsgáltuk, ami szintén földrajzi megközelítés. Most azonban ezt a megközelítést az egész országra kiterjesztjük, s ennek alapján vizsgáljuk az adatgyűjtőket.

Kiindulópontként táblázatot készítettünk, hogy az egyes vármegyeleírásokhoz Bél honnan, kiktől kapott segítséget. Ez egyrészt a fent ismertetett adatközlők másfajta, „vármegye-alapú” rendszerezése, másrészt új információkat is közöl. Magát a segítő személyét ugyanis sokszor nem, csak a segítség tényét – vagyis Bél Mátyás kézíratos hagyatékában fennmaradt, az adott vármegyéről szóló adatgyűjtés meglétét – lehet rögzíteni (ilyenkor az „ismeretlen” szóval jelöltük a segítő személyt). Ennek ellenére ez is fontos tudnivaló az adatgyűjtéssel kapcsolatban, tudniillik, hogy egy vármegyeleírással kapcsolatban mennyi információ gyűlt össze – függetlenül attól, hogy a gyűjtő személye ismert, vagy sem.

1. táblázat: segítők, adatközlők vármegyék szerint⁶⁴²

⁶³⁹ L. Bél Mátyás levelét Jeszenák Pálnak. Pozsony, 1731. máj. 11. Közölve: BÉL 1993 nr. 411.

⁶⁴⁰ L. BÉL 1735–(1749?) II. 171.

⁶⁴¹ L. *Trencsén vármegye* E p. 95.

⁶⁴² A leírásokat a kinyomtatott darabok esetében megjelenési, illetve kötetben belüli sorrendben mutatjuk be – ez a Dunán inneni kerület leírásaira, illetve a Dunán túli kerület első vármegyéjére (Moson) érvényes –, míg a többi kerületek szerint, azon belül pedig alfabetikus sorrendben. Ami az adatközlők felsorolását

Vármegyék	Munkatársak, segítők, adatközlők
1. Szepes (Prodromus 1723)	Bohus György késmárki ev. iskolaigazgató, Buchholtz György (íjf.) nagypalugyai majd késmárki ev. iskolaigazgató,* Mitsinsky János nyustyai ev. lelkész, ismeretlen
DUNÁN INNENI KERÜLET	
2. Pozsony (I–II. kötet)	Matolai János teol., Bél fő munkatársa Esterházy Imre esztergomi érsek pozsonyi ferencesek Farkas Gáspár korábbi alispán Jeszenák Pál jogtudós Kolinovics Gábor történész
3. Turóc (II. kötet)	Czemanka András körmöcbányai ev. lelkész Záborszky Jakab ev. lelkész, Prónay Pál Turóc vm.-i, Bél tanítv., Révay Pál br., <i>Beniczky Tamás*</i> Turóci alispán <i>Dávid Imre,*</i> <i>Ruttkay Dániel*</i> Turóc vm.-i, Bél tanítv., <i>Szűba Ferenc</i> kanc. tan.
4. Zólyom (II. kötet)	Ismeretlen, Radvánszky János alisp. ogy. köv., Radvánszky László Bél tan. Dobai Székely Sámuel kat., Bél munkatársa
5. Liptó (II. kötet)	Buchholtz György, Boca mezőváros
6. Pest-Pilis-Solt (III. kötet)	Matolai János, Prónay Gábor Bél tanítv. <i>Friedrich Wilhelm von Sommersberg</i> boroszlói tört. Bél barátja
7. Nógrád (IV. kötet)	Ismeretlen, Ráday Pál ogy. köv., ref. egyh. egy. főgond., <i>Sigray Ferenc</i> kanc. tan.
8. Bars (IV. kötet)	Ismeretlen, Paluska György helytart. tan., vm-i birt. körmöcbányai polgárok
9. Nyitra (IV. kötet)	Ismeretlen, Forgách Imre gr. nógrádi főispán,

illeti, a következőképpen jeleztük segítségük mértékét: **félkövér:** nagymértékben segített (teljes leírást készített, nagy mennyiségű adatgyűjtést küldött); **normál:** segített (adatokat gyűjtött, leírást nézett át); **kurzív:** kismértékben segített (egy-egy iratot, adatot közölt, szóban közölt valamit); *: közreműködése feltételezett, illetve közreműködésének mikéntje nem ismert. A jobb tájékozódás kedvéért röviden jelöltük az egyes nevek mögött az adott személy rangját, foglalkozását, Bélhez való kötődésének jellegét is.

	Forgách László gr. (id.), <i>Rajcsányi család,</i> <i>divékújfalusi Ujfalussy család</i>
10. Hont (IV. kötet)	Matolai János, Mitsinsky János,* Richter József selmeceb.-i polgár, Zbiskó József Károly diószegi ev. lelkész
11. Árva	Buchholtz György,* Kheberitsch Adám,* Buchholtz barátja Reviczky János Ferenc kanc. tan., Bél gyakori segítője
12. Trencsén	Jeszenák János* kir. tan., Szulyovszky Gáspár pozsonyi tan., Bél tanítv. apja (?) Engelbert Kempelin pozsonyi harmincados
13. Jász és kun kerületek	Matolai János
DUNÁNTÚLI KERÜLET	
14. Moson (V. kötet)	Zichy Károly főisp.
15. Baranya	Matolai János
16. Esztergom	Ismeretlen
17. Fejér	Matolai János, ismeretlen
18. Győr	Tomka Szászky János Bél tan., győri ev. isk. ig.
19. Komárom	Matolai János
20. Somogy	Festetich Kristóf <i>Dobner Egyed Ábrahám</i> vagy <i>Dobner Sebestyén Ferdinánd*</i>
21. Sopron	Matolai János, Haynóczi Dániel sopr. ev. isk. tan., majd ig. <i>Ruisz János Kristóf</i> <i>Esterházy család</i>
22. Tolna	Matolai János,* ismeretlen
23. Vas	A Kancellária által megbízott, vlsz. vármegyei „ellenőrök” (<i>deputati revisores</i>); ismeretlen
24. Veszprém	Matolai János; <i>Esterházy Ferenc gr.</i>
25. Zala	Rotarides Sámuel kapolcsi ev. lelk., Ismeretlen
TISZÁN INNENI KERÜLET	
26. Abaúj	Reviczky János Ferenc, Ismeretlen

27. Bács és Bodrog	Ismeretlen
28. Bereg	(elkészülte kérdéses)
29. Borsod	Matolai János
30. Gömör	Dobai Székely Sámuel
31. Heves és Külső-Szolnok	Matolai János
32. Sáros	Matolai János, Dobai Székely Sámuel
33. Szepes	(l. 1. pont)
34. Torna	Buchholtz György, ismeretlen
35. Ung	Pálóczi Horváth Ádám, Dobai Székely Sámuel ismerőse, Dobai Székely Sámuel, Matolai János*
36. Zemplén	Dobai Székely Sámuel, Pika László, Dobai Székely Sámuel ismerőse
TISZÁNTÚLI KERÜLET	
37. Arad	Matolai János*
38. Békés	Matolai János*, ismeretlen
39. Bihar	Matolai János*, <i>Károlyi Sándor gr.,</i> <i>Lubi Ferenc nagyváradi kanonok</i>
40. Csanád	Matolai János*
41. Csongrád	Matolai János, <i>Staudecke kincstári prefektus</i>
42. Kővár	Teleki Mihály gr., Tordai Boldizsár jegyző
43. Közép-Szolnok	Dobay Pál alispán, Wesselényi István főispán, ismeretlen
44. Kraszna	Halmágyi István jegyz.
45. Máramaros	Reviczky János Ferenc, ismeretlen
46. Szabolcs	Dobai Székely Sámuel, <i>Ráday Pál,</i> <i>Matolai János</i>
47. Szatmár	Matolai János Károlyi Sándor gróf, <i>Károlyi Ferenc főispán,</i> <i>Dobai Székely Sámuel,</i> <i>Bagossy László alispán</i>
48. Temes	Matolai János, Reviczky János Ferenc <i>Dobai Székely Sámuel*</i>
49. Ugocsa	Buday Zsigmond

Látható, hogy Bél szűkebb pátriájában, **Északnyugat-Magyarországon** tudott a legtöbb segítőt találni. Itt sokkal több személyes kapcsolata volt, illetve az evangélikus egyházon belüli összeköttetések is nagyon sokat számítottak. Liptó leírásában kollégája, a nagypalugyai (Liptó) evangélikus líceum rektora segített, és nemcsak néhány adattal, hanem tudós emberekhez méltóan gondosan megírt adalékokkal is. Evangélikus lelkészek is hozzájárultak munkájához Turóc és Hont leírásában. Emellett volt diákjait is bevonta a munkába, akik természetesen főként erről a vidékről származtak. Ketten is segítettek neki Turóc vármegye leírásában, egy volt diákja pedig feltehetően Zólyom leírásában. Ezen a vidéken Bélnek könnyebb volt megtalálni az utat a világi hatóságokhoz is. Turóc leírásánál alighanem az ottani evangélikus lelkész, Záborszky Jakab nyerte meg Beniczky Tamás alispánt a munkának. Radvánszky Jánost, Zólyom vármegye korábbi alispánját Bél onnan ismerte, hogy két fia is a tanítványa volt, így nem volt nehéz őt arra kérni, hogy Zólyom leírását ellenőrizze és egészítse ki. Ráday Pállal, Nógrád vármegye korábbi országgyűlési követével és református főgondnokkal részint szintén annak fiai révén volt kapcsolatban, részint vallásügyi okok miatt, ezért ő is hajlandó volt arra, hogy segítsen a munkában, így a Nógrád vármegyéhez való adatgyűjtésben. Trencsén leírásában pozsonyi hivatalnokok segítettek. Pozsony leírásánál, mint láttuk, még Esterházy Imre primás is támogatta Bél. S akkor még nem említettük azt a rengeteg küldeményt, összeállítás, amelyeket Bél kapott e vármegyékről, de szerzőségük nem ismert. Vagyis látható, hogy Bélnek – volt tanítványai, lelkész- és tanártársai révén – ezekben a vármegyékben hatványozottan jobbak voltak az esélyei arra, hogy elegendő anyagot gyűjtsön a leírásukhoz, mint akár a Dunántúl nagyobbik részén, akár a Tiszántúlon. Természetesen ennek köszönhető, hogy Bél jó minőségű leírásokat tudott készíteni e vármegyékről, s azokat még időben meg is tudta jelentetni.

A Dunántúlon már kevésbé volt könnyű helyzete. A **Dunántúl északi-északnyugati részén** az ottani evangélikus líceumok rektorai tudtak segíteni. Győr vármegye leírását a győri rektor, Tomka Szászky nagymértékben előmozdította (egy teljes Bél-féle leírást írt), Sopron város leírásában pedig Haynóczi Dániel írt tudós adalékokat Bél munkájához. Az utóbbi vármegye leírásához azonban Matolai János, Bél kulcsfigurája volt a fő adatgyűjtő. Moson leírásában a főispán, Zichy Károly segédkezett, de más adatközlő személye nem ismert (nem tartjuk kizártnak, hogy itt – is – Matolai gyűjtött).

A **Dunántúl egykori hódoltsági részén** Bél kapcsolati hálója már igen „esetleges” volt. Egyetlen evangélikus lelkésztől tudunk, aki segített neki – Rotarides Sámuel Zalában. Egyébként éppen Zala leírása az egyik leggengébb az összes vármegyeleírás közül – a falvakról alig sikerült adatot gyűjtenie Bélnek, amit úgy kell érteni, hogy leírásában nincsenek benne a falvak – a Muraköz kivételével. Ezen a területen már *Matolai János* vette át a főszerepet. Ő gyűjtött Bélnek adatokat Komárom, Veszprém, Somogy, Fejér, Tolna, Baranya vármegyékben – olyan vidékeken, amelyeket Bél is csak igen kis mértékben ismert.

A **Duna-Tisza között** is hasonló volt a helyzet. A korábban török fennhatóság alatt lévő terület megismeréséhez nélkülözhetetlen volt Bél számára Matolai János. Mint láttuk, Matolai járta be és készített leírást Pest, Heves és Külső-Szolnok, valamint Borsod vármegyékről, illetve a jászok és kunok kerületeiről. Bács vármegye esetében az adatgyűjtő kiléte ismeretlen.

A **Tiszántúl egykori hódoltsági részén** ugyancsak Matolai János volt Bél fő informátora. Ő járt a Temesi Bánságban, Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Zaránd vármegyékben; bizonyosan ő volt Biharban is. Csak elvétve akad más segítő, azok is Matolai Jánoson keresztül (Károlyi Sándor).

A **Tiszán inneni kerület északi részén** – értve ezalatt Abaúj, Gömör, Sáros, Szepes, Torna, Ung, Zemplén vármegyéket – sokkal több segítségre számíthatott Bél. Szepes vármegye kiemelkedik ezek közül, ami nem is csoda, hiszen azt, mint láttuk, Bél mintának szánta, s két evangélikus rektor, valamint egy lelkész is közreműködött az elkészítésében. Abaúj vármegyéhez meglepően sokan szolgáltattak adatokat, köztük Reviczky János Ferenc, Bél szorgalmas segítőtársa. Gömör vármegye leírása később készült el, de igen jól adatolt. Bél adatközlője e vármegyénél nem ismert, csak Dobai Székely Sámuelről tudjuk, hogy – mint sokszor máskor is – alispánokról küldött adatokat Bélnek. Sáros leírásának első változatát nagy valószínűséggel Matolai készítette el, de itt is bizonyosan segített Dobai Székely Sámuel. Torna leírásához Buchholtz György késmárki rektor, Bél barátja nyújtott segédkezet. Ung leírásánál ugyancsak Dobai Székely segített nagyon sokat Bélnek, ezúttal úgy, hogy saját ismerősét, Pálóczi Horváth Ádám helyi birtokost rávette a Bél elvei szerinti leírás elkészítésére (de maga Dobai Székely és Matolai is közreműködött). Zemplénnél pedig maga Dobai Székely készített teljes leírást a pozsonyi tudósnek. Ezen a területen tehát a szepesi származású, Sárospatakon tanult Dobai Székely szorgalma és segítségnyújtása bizonyult döntőnek.

Északkelet-Magyarországon, vagyis a Tiszántúl északi sarkában elég vegyes a kép. Az egyik véglet kétségkívül Bereg vármegye leírása, amelynek elkészülte is kérdéses; de ha el is készült, az az utolsó pillanatban történt, jelentős hiányokkal. A pozitív véglet pedig Máramaros: Reviczky János Ferenc, aki tisztviselőként járt a helyszínen, bőséges információval látta el Bél a vármegyéről. A három kis partiumi vármegyében – Kraszna, Közép-Szolnok, Kővár – Bél talált segítőket, főként a vármegyei adminisztráció tagjai közül. Ugocsa vármegyéről egy helyi birtokos, Buday Zsigmond látta el adatokkal Bél, bár elég szűkszavúan. Szabolcs vármegye leírása körül sok a rejtély, de az bizonyos, hogy Dobai Székely segített, és Matolai is közreműködött, bár itt – szokatlan módon – csak korigálta a leírást.

10. Összegzés

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a felsorolt segítő, adatközlők közül egy sem hasonlítható össze Matolai Jánossal, akinek, mint láttuk, döntő szerepe volt a *Notitia* elkészítésében. De volt néhány olyan személy, akik szintén nagy és áldozatos munkát végeztek Bélnek, ráadásul ellenszolgáltatás nélkül, míg Matolai valószínűleg fizetséget kapott országjáró munkájáért. Ilyen önzetlen – és gyakori – segítő volt Dobai Székely Sámuel, aki három, illetve Buchholtz György, aki négy vármegyénél nyújtott pótolhatatlan segítséget Bélnek. Reviczky János Ferenc ugyancsak több vármegyéhez is küldött Bél számára írásos anyagot.

E rendszeres adatközlők ellenére Bélnek még igen sok embert kellett elérnie az egyes vármegyékben ahhoz, hogy elégséges adatot gyűjtsön leírásaihoz. Legkézenfekvőbb lehetőségnek az egyházi kapcsolatok mutatkoztak: öt evangélikus lelkészről, és ugyancsak öt evangélikus rektorról, illetve tanárról tudunk, akik segédkezet nyújtottak neki. E személyektől Bél természetesen igen jó minőségű anyagot kapott. Szintén számíthatott egykori diákjaira, illetve tanítványainak szüleire: mintegy tíz személyt nyilván erre az ismeretségre alapozva kért fel az együttműködésre. Itt említendő meg a csekély katolikus „segítség”: ez leginkább Esterházy Imre hercegprímás jóindulatában nyilvánult meg, aki engedélyezte számára az esztergomi érseki levéltárban való kutatást.

A főúri pártfogók, mint említettük, nemcsak adatközlőkként, hanem a vállalkozás „védnökeként” is fontosak voltak Bél számára. Nem nehéz elképzelni, milyen értékes lehetett Bélnek Batthyány Lajos kancellár, vagy az előbb említett Esterházy Imre

hercegprímás együttműködése, jóindulata. Ám Bél ez irányú kapcsolatépítése, ahogy arra szintén utaltunk, nem csupán „öncélú” volt, mivel valóban alapvetőnek tartotta a *Notitia*hoz a főnemesi családok törtérijának megírását, genealójájának összeállítását.

A vármegyei tisztviselők közreműködését főleg protestáns többségű vármegyékben, illetve protestáns vallású tisztviselők esetében sikerült megszereznie Bélnek. Nyilván e mögött is Bél kapcsolatrendszerének lehetőségeit, illetve korlátait kell látni. Sikeres volt az adatgyűjtés még az alsó-magyarországi szabad királyi városokban: itt is elsősorban egyházi, iskolai kapcsolatok állnak a háttérben, illetve a polgárság magasabb iskolázottsága, a helyi identitás erősebb jelenléte, és a lokális történetírás kezdetei.

Földrajzi aspektusból vizsgálva az adatközlők körét, az tűnik fel, hogy az egykori hódoltság vármegyéket nagyobbreszt Matolai János mérte fel. Itt nem volt más eszköz Bél számára, csak egy „kiküldött” adatgyűjtő. Nyilván a nagy távolság is szerepet játszott ebben, de az is, hogy ez a vidéket valóban újra fel kellett fedeznie a hódolatlan magyar királyság lakóinak. Egyfajta tömböt alkotnak még a térképen a Dobai Székely Sámuel, illetve Buchholtz György hathatós közreműködésével elkészített vármegyeleírások (Zemplén, Ung, Sáros, illetve Árva, Liptó, Szepes és Torna). Ismerve a két személyt, ez nem szorul különösebb magyarázatra.

Helyesnek tartjuk azt a véleményt, hogy Bél munkásságából és általában a kor tudománytörténeti szemléletéből következőleg nem elég magának a szerzőnek a vizsgálata, „hanem számolnunk kell szélesebb körrel, egy »második, harmadik vonallak« is... ők, a második és harmadik vonal szolgáltattak adatokat, s jelentettek egyben szellemi környezetet olyan kiemelkedő tudósok számára, mint Bél Mátyás, Cwittinger Dávid, Bod Péter, Horányi Elek.”⁶⁴³ Láthattuk: valóban egy elég széles kapcsolati kör alkotta Bél „második, harmadik vonalát”, köztük evangélikus lelkészekkel, tanárokkal, protestáns és katolikus főurakkal és művelt, iskolázott köznemesekkel, illetve számos városi polgárral, tudóstársakkal. Fontos leszögezni, hogy az általuk összegyűjtött anyag milyensége, az általuk fontosnak tartott adatok is befolyásolták a *Notitia* tartalmát, súlypontjait. Turóc vármegye leírásának tömémentelen családtörténeti, birtokjogi adata mögött például egyértelműen az ottani törzsökös család sarjának, Záborszky Jakabnak, illetve az erősen történeti érdeklődésű Czemanka Andrásnak az alapos adatgyűjtése áll. Besztercebánya, illetve Sopron leírásában dominálnak a helyi „munkatársak”, Richter József és Haynóczi Dániel közlései. Matolai Jánosnak a borászat iránti érdeklődése nyomot hagy szinte minden leíráson, amelyhez ő gyűjtött adatokat – de az ő személye, mint láttuk, azért is különleges, mert több leírásról csak az általa készített változat maradt fenn. Bél természetesen igyekezett „irányítani”, a saját kívánalmai szerint meghatározni az adatgyűjtést – erre szolgáltak a „kérdőívek”, amelyeket fentebb tárgyaltunk. Ám ennek ellenére nagyon változó minőségű és mennyiségű – bár tematikájukban a Bél-féle kérdésekre felelő – küldemények érkeztek vissza hozzá, vagyis nagyon számított, hogy ki küldte azokat. Összefoglalva: azért is fontos a Bélnek segítő személyek összegyűjtése, küldeményeik vizsgálata, mert ezekből a küldeményekből építkezett a *Notitia*, s még ha Bél e küldeményeket számos más dokumentummal, tudományos művek feldogozásával ki is egészítette, illetve zseniális módon megszerkesztette, átírta és a saját maga által elképzelt formába öntötte, ennek ellenére a *Notitia* egyes leírásainak tartalma, adatoltsága, illetve azok helyessége adatközlőinek munkáján is nagyban múlt.

⁶⁴³ L. THIMÁR 2006 72.

4. A térképek készítése

1. Bél Mátyás és Mikoviny Sámuel

Ismeretes: Bél már kezdettől fogva úgy akarta, hogy a vármegyeleírásokat térképek kísérjék és világítsák meg. Valamikor 1727-ben felterjesztést írt (véltetően a Kancellárián keresztül) az uralkodóhoz, többek között a *Notitia*hoz készítendő térképekre vonatkozóan, ahol külön tervezetben vázolta a térképezés mikéntjét, a térképész személyének követelményeit, és a mappáció anyagi vonzatait. Az uralkodó 1727. szeptember 4-én leiratot küldött a Helytartótanácsnak, amelyben üdvösnek találta a javaslatot, de véleményezést kért a kormányzertől, hogyan lehetne Bél munkáját legjobban előmozdítani. Időközben Bél 1727. október 1-jén (újból) írt a Kancelláriának és kérte, hogy emlékeztessék az uralkodót a vármegyetérképek készítését érintő kérésére – Bél nyilván nem tudta, hogy az uralkodó szeptember 4-én már lépett az ügyben.⁶⁴⁴ De a hivatalos engedélyezés láthatóan megakadt valahol, mert Bél 1729. ápr. 25-én írt levelében is kéri a Kancelláriát a térképezés kivitelezésének előmozdítására.⁶⁴⁵ Mint írja, már készen áll a munkára egy matematikus, aki tökéletesen felkészült, egyben magyar nemes is:⁶⁴⁶ nem nehéz ebben a leírásban felismerni egykori tanítványát, az akkorra már keresett és megbecsült mérnököt és térképészt, Mikoviny Sámuel.⁶⁴⁷ Vagyis Bél 1729-re már biztosan felvette Mikovinyvel a kapcsolatot, és az késznek mutatkozott a Bél által felajánlott munkára. 1731-ben maga Mikoviny kérvényezte a megyetérképek készítését, az uralkodó pedig ugyanazon év okt. 25-én elrendelte a mappációt, és felszólította a vármegyét a mérnök munkájának elősegítésére. 1732-ben megjelent nyomtatásban Mikoviny levele Bélhez,⁶⁴⁸ amelyben Mikoviny köszönetet mond, amiért Bél felkérte a feladatra; megemlíti, hogy miután külföldi tanulmányaiból hazatért – 1725-ben –,⁶⁴⁹ Bél kikérte tanácsát, és „kölcsonös eszmecserével kerestük, miként lehetne a geográfusok tévedéseit felszámolni és ezáltal hazánkat helyes megvilágításba helyezni”.⁶⁵⁰ Utal arra is, hogy az uralkodó a (fentebb érintett) rendeletével lehetővé tette neki a munkát. A levél további részében Mikoviny térképkészítési elveit, méréseit tartalmazza, alapvetésül a vármegyetérképeknek.⁶⁵¹

Tehát Mikoviny lett a *Notitia* térképeinek és látképeinek készítője. 1735-ben a *Notitia* I. kötetében megjelent a térképész több munkája, így Pozsony vármegye térképe és Pozsony látképe, illetve a térképezésről szóló tanulmánya, a *Monitio*. A II. kötetbe (1736) további Mikoviny-művek – Zólyom, Turóc, Liptó vármegyék térképei, valamint

⁶⁴⁴ L. Bél Mátyás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1727. okt. 1. In: BÉL 1993 nr. 337. Bél felterjesztésére, a térképezés tervezetére és a király szept. 4-én kelt leiratára l. a levélhez fűzött jegyzetet (uo. p. 596.).

⁶⁴⁵ L. Bél Mátyás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1729. ápr. 25. In: BÉL 1993 nr. 378.

⁶⁴⁶ „Qua in re [sc. in concinnandis mappis] cum praesto mihi sit, mathematicus, in hoc genere, consummatissimus, idemque Nobilis Hungarus, exquisiti quiddam cuperem elaboratum...” L. uo.

⁶⁴⁷ A megkeresésre és Mikoviny Sámuelre még l. I. köt. 122–127.

⁶⁴⁸ [Mikoviny, Sámuel:] *Samuelis Mikovini Nobilis Hungari, Epistola de Methodo Concinnandarum Mapparum Hungariae, Topographicarum ad Virum Clarissimum Matthiam Belium, Regiae, Scientiarum Societatis Berolinensis, Socium*. Posenii, 1732. A „levél” dátuma: „Posonii, MDCCXXXII. Idibus Ianuarii.” Faksimile kiadása: DEÁK 1987 57–80. Közölve: BÉL 1993 nr. 437. Fordítása: DEÁK 1987 81–91.

⁶⁴⁹ 1725-ből már tudható, hogy Pozsony vármegyének végzett el egy munkát. L. DEÁK 1987 12–13, TÖRÖK 2002 I. 9, 11.

⁶⁵⁰ A fordítást l. DEÁK 1987 81.

⁶⁵¹ A megyetérképezés Bél általi szorgalmazására, Bél és Mikoviny kapcsolatfelvételére még l. DEÁK 1987 21–22, TÖRÖK 2002 I. 75–76.

Szentgyörgy, Bazin, Modor és Nagyszombat látképei – kerültek bele. A III. kötetben (1737) Pest, Pilis, és Solt „vármegyék” térképei jelentek meg – Mikoviny külön térképeken ábrázolta a három, egykor különálló részt –, valamint Pest és Buda látképe, Visegrád romjainak látképe, illetve egy újabb kartográfiai tanulmány, a *Monitum II*. Az 1742-ben megjelenő 4. kötetben helyet kapott Mikoviny újabb négy mappája: Nógrád, Nyitra, Bars és Hont vármegyék térképe.⁶⁵²

Fontos kérdés, hogy Mikoviny a mappák készítésekor mennyire volt tekintettel Bél vármegyeleírásaira, azaz mennyire igyekezett összhangban lenni annak településismertetőivel, akár azok feltüntetésére, akár a névalakokra gondolunk. A korábbi szakirodalom már rámutatott, hogy „a Notitia szövegei és térképei sincsenek teljesen összhangban egymással.”⁶⁵³ Vizsgálódásaink során mi is erre az eredményre jutottunk, sőt úgy véljük, hogy Mikoviny egy ideig Béltől teljesen függetlenül dolgozott. Ennek bizonyítására készítettük az alábbi táblázatot, amelyben Pozsony vármegye Felső-külső járásában lévő, Bél által felsorolt 58 falu névalakját hasonlítottuk össze Mikoviny Pozsony vármegyéről készített térképének vonatkozó névanyagával. Célunk az volt, hogy érzékeltesük: alig egy-két esetben egyezik a Bél által használt helynév ortográfiája a Mikoviny által használtéval (!), sőt, sokszor már annyira eltér a két név, hogy az az olvasó számára az egymásnak való megfeleltetésnél problémát okozhat (ilyenkor a Mikoviny-féle névalakokat félkövér betűtípussal szedtük). Súlyosabb probléma, hogy Mikoviny nem tüntet fel két olyan falut, amely a Bél-féle leírásban szerepel (l. nr. 27, 58).

⁶⁵² TÖRÖK 2002 I. 76–78.

⁶⁵³ Uo. I. 102.

1. táblázat:
*A Felső-külső járás falvai Bél leírásában és Mikoviny térképén*⁶⁵⁴

Bél Mátyás	Mikoviny Sámuel	Bél Mátyás	Mikoviny Sámuel
1. Magyar-Bél	Magyar bél	30. Helmes	Helmás
2. Puszta-Födemes	Puszta Fedimes	31. Gocznód	Gotznód
3. Réthe	Réle	32. Puszta-Páty	Pusztapágy
4. Körtvéyles	Körtvéles	33. Tóth-Ujfalu	Neudorf
5. Prácsa	Prátsa	34. Vödrőd	Vedrőd
6. Ivány	Ivánka (?)	35. Páldi	Páldi
7. Német-Bél	Német bél	36. Gerencsér	Gerentsir
8. Bóldog-falva	Boldogfalu	37. Albanus (Fejér-egy-ház)	Fejérház
9. Horváth-Guráb	Horvát Gurab	38. Rossindel	Rosindl
10. Tóth-Guráb	Tót Gurab	39. Zwoncsén	Zvontsin
11. Limpach	Limpach	40. Longavilla (Hoszufalu)	Hoszufalu
12. Czajla	Czaila	41. Borowá	Borova
13. Schwantzbach	Schvainsbach	42. Kossolna	Kostelna
14. Csukárd	Csukárd	43. Klucsowan	Klutsovan
15. Terling	Terling	44. Selpicz	Selpitz
16. Nagy-Senquicz	N. Senkvitz	45. Bogdanócz	Bogdanótz
17. Kis-Senquicz	K. Senkvitz	46. Bohunicz	Bohunitz
18. Sárffő	Sárfü	47. Dolné Dubowé ⁶⁵⁵	A. Dombó
19. Német-Guráb	Németgurab	48. Alsó & Közép-Korompa	A. Korompach
20. Csattaj	Csataj	49. Felső-Korompa	F. Korompach
21. Igrám	Igram	50. Katlócz	Katlótz
22. Kápolna	Kápolna	51. Iaszlócz	Gaszlótz
23. Báhon	Báhony	52. Pagyerócz	Pagyarotz
24. Vistuk	Vistuk	53. Binyócz	Binyotz
25. Királyfalva	Kralyova	54. Nahács	Naháts
26. Dubowá	Dubova	55. Nádas	Nádas
27. Pjla (Pila)	----- (deest!)	56. Nestich	Nestich
28. Istvánfalva	Istvánfalva	57. Lossoncz	Losontz
29. Pudmericz	Pudmeritz	58. Huty	-----(deest!)

Az egymástól független munka visszafelé is igaz volt: Bél sem vette figyelembe Mikoviny adatgyűjtéseit, vagy a térképeken ábrázolt topográfiát. Erre bizonyíték, hogy Mikoviny térképén, a vizsgált Felső-külső járásban több olyan település fel van tüntetve, amely a Bél-féle leírásban nem szerepel. Ezek: Dunaújfalu, Engerau, Felsődombó, Főrév, Kistárnok, *Apatza-Kormósd*, valamint Balásháza és Giriny (az utóbbi kettő pusztá).⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ L. BÉL 1735–(1749?) II. 189–204, illetve MIKOVINY, Samuel: *Mappa Comitatus Posoniensis Accuratione Astronomico-Geometrica concinnata...* In: BÉL 1735–(1749?) II. Hasonló, szélesebb körű vizsgálatot végzett TÖRÖK Enikő, amikor Mikoviny részletesített megyetérképeinek – vagyis lényegében a *Notitia*ban megjelent térképeknek – a névanyagát táblázatban összevetette a *Notitia*, az 1720-as országos összeírás, valamint Mikoviny egyéb térképeinek a topográfiájával. A nálunk is vizsgált Felső-Külső járás táblázatát, amelyet mi is figyelembe vettünk, l. TÖRÖK 2002 II. 168–178.

⁶⁵⁵ Alsódombó.

⁶⁵⁶ L. TÖRÖK 2002 II. 168–178. A *Notitia* és a Mikoviny-térképek névanyagának összevetésére még l. uo. I. 100–105.

Bél nyilván belátta, hogy ez a „különutas” módszer nem szerencsés, ezért Pest-Pilis-Solt és Nógrád vármegyék térképeihez elküldte Mikovinynek az ebben a vármegyében lévő falvak jegyzékét.⁶⁵⁷ A Solti járás falvai tekintetében végzett vizsgálatunk azt mutatja, hogy ez az együttműködés eredményes volt. A helynevek írása nagyjából azonos a két szerzőnél, a megfeleltetést zavaró különbség csak két esetben van. Mikoviny térképe emellett tartalmazza az összes falut, amelyet Bél felsorol.

2. táblázat:

*A Solti járás falvai Bél leírásában és Mikoviny térképén*⁶⁵⁸

Bél Mátyás	Mikoviny Sámuel	Bél Mátyás	Mikoviny Sámuel
1. Dömsöd	Dömsöd	15. Batisa	Báttya
2. Dab	Dabb	16. Miske	Miske
3. Tass	Tass	17. Hajós	Hajós
4. Szalk-Szent-Márton	Szalk Sz. Mártony	18. Nádudvar	Nádudvar
5. Vetse	Vetse	19. Dussnach	Dusznok
6. Apostagh	Apostak	20. Sükesd	Sükesd
7. Egyháza	Egyháza	21. Tsanád	Csanád
8. Hartha	Harta	22. Kákony	Kákony
9. Ordás	Ordás	23. Pandúr	Pandúr
10. Lak	Lak	24. Szeremle	Szeremle
11. Sz. Benedek	Sz. Benedek	25. Bogyszló	Bodiszló
12. Uszód	Uszod	26. Kis-Kőrös	Kis Kőrös
13. Fogtő	Fogtü	27. Akasztó	Akasztó
14. Faisz	Fais		

Még fontosabb, hogy Mikoviny térképe *csak* azokat a falvakat tartalmazza, mint amelyeket Bél felsorolása. Ez akkor is figyelemreméltó, ha tekintetbe vesszük, hogy ez a járás akkor még igen gyéren lakott volt, így a települések feltüntetése nyilván nem okozott nagy nehézséget a térképésznek. Úgy véljük tehát, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye térképeinél Mikoviny használta a Bél által küldött listát, és ezzel összehangoltabb lett a térképes és szöveges rész – legalábbis a Solti járás példája ezt bizonyítja.

Nem sokkal később azonban valamilyen ok folytán megromlott a kapcsolat Bél és Mikoviny között. Erről tanúskodik Bél 1738. jún. 15-én írt, keserű hangú levele, amelyben szemére veti egykori tanítványának, hogy, amint azt valakinek a leveléből megtudta, a térképész elhidegült mind tőle, mind pedig elsősorban a művétől (vagyis a *Notitiától*), és hogy „megtagadja tőle (a *Notitiától*) a térképeket”.⁶⁵⁹ Ha jól értjük Bél homályos célzásait, a háttérben Paul Straubnak, a *Notitia* kiadójának a mesterkedései

⁶⁵⁷ Bél először 1736. márc. 5-én kelt levelében ajánlotta fel Mikovinynek a falvak listájának elküldését a III. kötetben megjelenő vármegyeleírások térképeihez: „Si necesse putas, ut vicorum nomina exscripta adcurate, ad te mittantur, non id sane temere neglexerim.” L. Bél Mátyás levelét Mikoviny Sámuelnek. Pozsony, 1736. márc. 5. In: BÉL 1993 nr. 586. Ez nem sokkal később meg is történt, ahogy Bél másik leveléből kiderül. Bél leírja Mikovinynek, hogy a harmadik kötetben Pest-Pilis-Solt vármegye és (ekkorai tervei szerint) Nógrád vármegye leírása fog szerepelni, majd hozzáteszi: „Vicorum nomina heic mitto; nam descriptio prolixior est, quam quae addi possit. Sunt ea emendate adnotata.” L. Bél Mátyás levelét Mikoviny Sámuelnek. Pozsony, 1736. máj. 3. In: BÉL 1993 nr. 610.

⁶⁵⁸ L. BÉL 1735–(1749?) III. 584–587, illetve Mikoviny, Samuel: *Mappa Comitatus Solthensis Concinnante S. Mikoviny*. In: BÉL 1735–(1749?) III. Még l. TÖRÖK 2002 II. 138–149.

⁶⁵⁹ „Diuturnum silentium idque cum molestia mea coniunctum, quodque data opera abs Te admissum arbitror; mirari satis nequeo; maxime cum ex litteris nonneminis intelligam, alienato te animo esse, cum abs me, tum ab opere meo in primis. cui negaturum mappas dejeravit.” L. Bél Mátyás levelét Mikoviny Sámuelnek. Pozsony, 1738. jún. 15. In: BÉL 1993 nr. 719.

állnak: ez azonban további vizsgálatot igényel. Akárhogy is alakult viszonyuk, a *Notitia* IV. kötetében megjelentek Mikoviny térképei, vagyis nem történt végleges törés kettejük között.

A Bél és Mikoviny közötti, Pest-Pilis-Solt vármegyénél látott egyeztetés azonban nem ismétlődött meg a IV. kötetben lévő vármegyeterképek esetében. Ezt ékesen bizonyítja a Kishonti járásban lévő falvak Bél által készített ismertetésének, illetve Kishont vármegye térképének összevetése. Mikoviny a Bél által felsorolt falvak csaknem felét (14 települést) nem tünteti fel a térképén! Megjegyzendő, hogy Mikoviny a járást Hont vármegye térképének sarkában, egy melléktérképen készítette el, vagyis a kis méret is okozhatta a 14 település elmaradását. Ám ez az eljárás aligha felelt meg Bél szándékainak, aki bizonyára az összes, általa említett települést a térképen szeretne volna látni. Emellett itt is messze áll egymástól a települések ortográfiája, s hat esetben a különbség olyan nagy, hogy a megfeleltetés lehetőségét is megkérdőjelezi.

3. táblázat:

*A Kishonti járás falvai Bél leírásában és Mikoviny térképén*⁶⁶⁰

Bél Mátyás	Mikoviny Sámuel	Bél Mátyás	Mikoviny Sámuel
1. Zeherje	-----	18. Likér	Leckéz
2. Alsó-Pokorágy	-----	19. Nyústya	Nusta
3. Felső-Pokorágy	-----	20. Hatschava	Hatsava
4. Cserentsény	Cserents	21. Pila	Pila
5. Bakoss Törék	Turán	22. Klenócz	Klenótz
6. Orlai Törék	-----	23. Kokawa	Kokava
7. Tóthegymek	-----	24. Rima-Lehota	-----
8. Alsó-Szkalnok	A. Szkalnok	25. Rimócza	-----
9. Felső-Szkalnok	F. Szkalnok	26. Valykó	-----
10. Varbócz	-----	27. Szelcze	-----
11. Ráhó	Ráhó	28. Pondelok	Pondelok
12. Ketsége	Ketsége	29. Szuha	Suchá
13. Kraszko	-----	30. Fazékas-Zaluzsan	F. Zalusan
14. Prboy	-----	31. Susan	Susan
15. Rima-Zaluzan	Zaluse	32. Gelené (puszta)	-----
16. Rima-Bánya	Rimabánya	33. Osgyán	Osgyán
17. Rima-Brezó	Brezó	34. Magyar-Hegymeg	-----

Bél és Mikoviny közös munkája tehát nem volt túl sikeres. Kezdetben láthatóan függetlenül dolgoztak egymástól, ami azt eredményezte, hogy a *Notitia* I–II. kötetében a leírásokban lévő helynevek többnyire nem egyeztek meg névalakjukban a térképen lévő névalakokkal, sőt, a leírásban felsorolt, illetve a térképen ábrázolt települések nem is fedték teljesen egymást. a III. kötetnél, vagyis Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában úgy tűnik, meghozta a gyümölcsét Bél „óvintézkedése”, aki előre elküldte Mikovinynek a helynevek listáját. A 4. kötetben azonban már újból messze áll egymástól a leírások és a térképek tartalma, aminek az lehetett az oka, hogy időközben valamiért megromlott közöttük a viszony. A csonka 5. kötetben lévő, Mosont ábrázoló mappa már nem is Mikoviny, hanem egy másik térképész munkája (l. a következő fejezetet). Mindazonáltal Bélnek a *Notitia* kiadását vázoló, Miller Jakab Ferdinánd által lejegyzett tervezetéből

⁶⁶⁰ L. BÉL 1735–(1749?) IV. 763–767, illetve Mikoviny, Samuel: *Mappa Comitatus Hontensis Methodo Astronomico-Geometrica Concinnata*. Melléktérképen: *Districtus Kis-Hont*. In: BÉL 1735–(1749?) IV. 548a. Még l. TÖRÖK 2002 II. 41–44.

kiderül, hogy számos további vármegyénél is a Mikoviny által készített mappát tervezte kinyomtatni (Trencsén, Bács-Bodrog, Ungvár, Máramaros, Csongrád, Heves és Külső-Szolnok).⁶⁶¹

2. Nem Mikoviny által készített térképek a *Notitiában*. Kéziratos térképek

A *Prodromus*ban Szepes vármegye leírásához Kray Pál mappája volt csatolva.⁶⁶² Rókusi Kray Pál (1670 u. – 1723 e.) mérnök főhadnagyként szolgált Savoyai Eugén alatt; a térképet 1715-ben készítette.⁶⁶³ Bél leírása szerint ezt Nolten császári hivatalnok parancsára tette. Ugyancsak Bél írja, hogy később Kray önként odaadta neki felhasználásra a mappát.⁶⁶⁴ Magának a térképnek a címe arról árulkodik, hogy a *Prodromus* megjelentetésekor Kray már nem élt.⁶⁶⁵

Miután Mikoviny és Bél eltávolodott egymástól, valaki mást kellett keresni Moson vármegye, s egyáltalán a dunántúli vármegyék térképének elkészítéséhez. Bél Kováts János geometrát (1700 k. – 1764) találta meg, aki előbb esztergomi érseki mérnök (1730–1758?) volt, majd Moson vármegye mérnökeként, végül 1763-tól kamarai mérnökként dolgozott.⁶⁶⁶ Béllal már korábbról ismerték egymást: Komárom vármegye leírásában Bél a barátjának nevezi, s említi, hogy miután Kováts a hetényi templomromnál római sírköveket, sírfeliratokat talált, ezeket közölte vele.⁶⁶⁷ Tehát Bél valószínűleg hozzá fordult a dunántúli kötet térképeinél, amit az bizonyít, hogy a csonka, csupán Moson vármegyét tartalmazó 5. kötetbe a Kováts által készített Moson-térkép került bele.⁶⁶⁸ Bélnak a *Notitia* kiadását vázoló, fentebb már említett tervezetében az áll, hogy Fejér, Árva, Komárom és Győr térképét is Kováts készítette el, és Bél ezeket szánta a nyomtatott kötetekbe.⁶⁶⁹ Ugyanitt szóba kerülnek egyéb térképészek, illetve mappáik is – úgymint egy bizonyos Kray (Esztergom vármegye térképe), Peszler (Bihar vármegye térképe), Peck (Zemplén és Szabolcs térképe) és Müller (Temes térképe),⁶⁷⁰ ám e személyek azonosítása bizonytalan.⁶⁷¹

A Bél által felsorolt térképek és térképészek arra engednek következtetni, hogy a többi, kéziratban maradt vármegyéhez is készültek – szintén kéziratban maradt – térképek. Szintén erről tanúskodik Bél Mátyásnak a fentebb már többször idézett, 1732. júl. 9-én írt levele a Helytartótanácsához, amelyben nemcsak azt írja le, hogy egy-egy vármegyeleírás készítésén hogyan áll, hanem azt is, hogy a leíráshoz készült-e már térkép,

⁶⁶¹ MILLER 1775 215. Még l. TÖRÖK 2001 180.

⁶⁶² *Terrae seu Comitatus Scepusiensis Tabula, Auctore Paulo Kray de Rokus... Ex chartis posthumis Edidit Matthias Belius*. S. l. s. a. In: BÉL 1723.

⁶⁶³ L. RAUM 1993 71.

⁶⁶⁴ „In describenda Terra Scepusiensis, praeclare de nobis sunt meriti, generosus Paulus Kray de Rokusch, S. C. R. M. mathematicus castrensis, et Cl. Georgius Bohusch... ille [Kray] enim, mappam chorographicam, quam illustris Noltenii, quaestoris Caesarei, iussu, diligentissime fecerat, ultro nobis communicavit...” L. BÉL 1723 Praef. §. XI.

⁶⁶⁵ L. a 662. jegyzetet.

⁶⁶⁶ RAUM 1993 70.

⁶⁶⁷ „Non est diu cum Ioannes Kováts, Archiepiscopo a Geometra, familiaris noster, ad ruinas templi huiusmodi [?], amni vicinas, lapides, Romanam antiquitatem loquentes, detexit, et liberaliter nobiscum communicavit.” L. *Komárom vármegye* D p. 118, F p. 127.

⁶⁶⁸ Kováts, Ioannes: *Mappa Comitatus Mosoniensis*. S. l. s. a. In: BÉL 1735–(1749?) V.

⁶⁶⁹ MILLER 1775 215. Még l. TÖRÖK 2003 162.

⁶⁷⁰ MILLER 1775 215.

⁶⁷¹ TÖRÖK 2001 181–182.

s ha igen, az milyen állapotban van.⁶⁷² E levél szerint – nem nézve a később kinyomtatott térképeket – 1732-ben Bélnek már volt valamilyen kéziratos mappája Sopron, Veszprém, Győr, Esztergom, Fejér, Tolna, Somogy, Baranya, Sáros, Ung, Abaúj, Torna, Borsod, Heves és Külső-Szolnok, Csongrád, Bihar, Kraszna, Kővár, Szatmár, Ugocsa és Máramaros vármegyékről. Ezek minősége – Bél szavai alapján – változó volt: sokat barátai készítettek, akik „nem geometrák” voltak, vagyis szabad kézzel rajzoltak Bélnek térképet.⁶⁷³ E térképek esetében Bél mindig hangsúlyozta, hogy korrekcióra szorulnak. Javításukat a pozsonyi tudós nyilván Mikovinytól várta: Komárom vármegye térképének kijavításánál „csillagászati megfigyelések” (*observationes astronomicae*) szükségességét emlegeti,⁶⁷⁴ ami Mikoviny alapelve, s maga a kifejezés legtöbb mappája címében szerepel.⁶⁷⁵

Bél a levélben jelezte, ha valamely vármegyetérképet Mikoviny készítette el, vagy – Bél reményei szerint – ő fogja elkészíteni. A később kinyomtatott térképeken kívül a következőknél merül fel a neve: Trencsén, Árva, Pozsega, Verőce, Valkó,⁶⁷⁶ illetve Bács-Bodrog. Nem tudni, hogy e mappákat Mikoviny végül is megrajzolta-e. Megemlítendő, hogy a levél szerint 1732-ben Bél nem rendelkezett térképpel a következő vármegyékről: Trencsén, Árva, Vas, Zala, Zemplén, Bereg, Gömör, Bács-Bodrog, Csanád, Arad, Zaránd, Békés, Közép-Szolnok, Szabolcs.

A levélből mindenestre kiderül, hogy Bél komolyan vette a térképek készítését, és ezek előrehaladását is számon tartotta, nemcsak a leírásokét. A nem Mikoviny által rajzolt, kéziratos vármegyetérképek nagy száma (21 vármegye) azt mutatja, hogy Bél egyéb adatgyűjtőitől is kért vármegyetérképeket. Itt újból felmerül Matolai János neve, akiről tudjuk, hogy rajzolt mappákat, s azon vármegyék közül, amelyekkel kapcsolatban Bél már elkészült térképeket említ, tizenkettőben ő járt (Sopron, Veszprém, Fejér, Tolna, Somogy, Baranya, Sáros, Borsod, Heves és Külső-Szolnok, Csongrád, Bihar, Szatmár).⁶⁷⁷

Bél kéziratos hagyatékában, levelezésében felbukkannak további kéziratos térképek, vagy legalábbis említés történik róluk. Ezek közül az egyik legérdekesebb Bél azon levele, amelyben említ egy saját maga által készített, Zólyom vármegyét ábrázoló térképet.⁶⁷⁸ Ugyancsak Zólyom vármegyét ábrázolja az a miniatűr, de jó minőségű mappa, amely egy, a vármegyéről szóló adatgyűjtésben maradt fenn (bizonyosan nem Bél készítette).⁶⁷⁹ Korábban már kitértünk a Matolai által készített mappákra, bár azok nem kifejezetten vármegyetérképek.

⁶⁷² A levelet közölte TÓTH 2006² Függ. IV.

⁶⁷³ A Bihar vármegyéről készült térképet Bél így jellemzi: „Mappam, quam ageometros amicus confecit, emendari oportebit.” L. uo.

⁶⁷⁴ „Mappam elaboratam quidem habemus, sed quae maioris accuracionis causa, ad observationes astronomicas, exigi debet.” L. uo.

⁶⁷⁵ L. a 654. és a 660. jegyzetet.

⁶⁷⁶ A három „szlavóniai” vármegyére I. I. köt. 59–60.

⁶⁷⁷ L. az első szakaszt.

⁶⁷⁸ „Non dubito praeterea, visam tibi esse mappam Comitatus Zoliensis a me elaboratam...” L. Bél Mátyás levelét Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1720 [...]. In: BÉL 1993 nr. 129.

⁶⁷⁹ L. *Zólyom vármegye* [Ob] nr. 1.

**V. BÉL ÉS A HATALOM. A
VÁRMEGYELEÍRÁSOK
ELLENŐRZÉSE**

1. Út a hivatalos támogatásig

Bél Mátyás eddigi ismereteink szerint először 1720-ban lépett kapcsolatba hivatali szervekkel a *Notitiához* való adatgyűjtés ügyében. Amint az a Pozsony vármegyei közgyűlés 1720. júl. 23-án kelt iratából kiderül, Bél engedélyt kért a hatóságtól, hogy munkatársa a vármegyét „helységről helysére” bejárhassa, a „Régi és Új Magyarország ismertetése” című „történelmi művéhez”. Ehhez a vármegyeiek megadták az engedélyt, de csak szigorú feltételek mellett: az egyes járásokban előzetesen jelentkeznie kellett a szolgabírónál, illetve az uradalmi tiszteknél, valamint tartózkodnia kellett a vallási kérdésektől, illetve a vármegyére nézve hátrányos ügyektől.⁶⁸⁰

Bél újszerű kezdeményezése tehát gyanút ébresztett a vármegyei rendekben, ezért igyekeztek ellenőrzésük alatt tartani az evangélikus prédikátort. Ám volt olyan a közgyűlésben, akit a fenti óvintézkedések sem elégítettek ki. Az esztergomi érseki helynök jelentést írt az uralkodónak Bél kérvényéről, és azt sugalmazta, hogy a lelkész voltaképpen téríteni akar a falvakban.⁶⁸¹ III. Károly válasza nem is maradt el. 1720. augusztus 2-án írt a közgyűlésnek, amelyben közli: jelentettek neki Bélről és szándékairól, s ezért ki kell kérdezni őt arról, hogy milyen nemzetiségű, mióta tartózkodik Magyarországon, továbbá kinek a parancsára, avagy rendelkezésére fogott ebbe a vállalkozásba.⁶⁸² A vármegye továbbította a levelet Bélnek, aki október 25-én kapta azt meg.⁶⁸³ Október 29-én már kész volt a válasszal. Az első két kérdésre – milyen nemzetiségű, mióta van Magyarországon – ezt válaszolta: „édes hazámban, Magyarországon, tekintetes Zólyom vármegyében születtem és nevelkedtem, és csak a közelmúltbeli zavargások alatt tartózkodtam Szászországban tanulmányok végett.”⁶⁸⁴ Bél egy ügyes csúsztatással élt itt: azt állítja, hogy a „zavargások”, azaz a Rákóczi-szabadságharc idején külföldön volt – éppen jókor –, vagyis neki nincs ezekhez az eseményekhez semmi köze; ám az igazság az, hogy 1708-ban már visszatért Magyarországra, és még a kuruc uralom idején lett besztercebányai lelkész és az evangélikus iskola konrektora.⁶⁸⁵ Ami viszont a „feletteseit” firtató kérdésre adott alábbi válaszát illeti, nem kételkedhetünk az őszinteségében. Pontokba szedve sorolja fel, milyen okok késztették a munkára: 1. Más nemzetek példája, amelyek nagyszerű országleírásokat jelentetnek meg hazájukról. 2. Külhoni szerzők Magyarországot ért vádaskodásai, amelyek szerint a magyaroknak nincsenek íróik, akik az országot műveikkel megvilágítanák. 3. A külhoni szerzők Magyarországgal kapcsolatos képzelgésai, tévedései. 4. Sokan írtak Magyarországról, külhoniak és itthoni szerzők, de ezek a művek szét vannak szóródva: ezeket egy kötetben akarja megjelentetni, persze válogatva, megszerkesztve. 5. Magyarországot Isten elhalmozta ajándékaival: ezeket az ajándékokat akarja munkájával megvilágítani. 6. Külhoni és hazai tudóstársak biztatása. Megjegyzi még, hogy egyáltalán nem titokban akarta szándékát véghezvinni, sőt, amikor a vármegyeiekhez megérkezett a királyi leirat, akkor ő már éppen azon fáradozott, hogy munkájához a császári-királyi privilégiumot megszerezze; mivel jól tudja, hogy

⁶⁸⁰ L. Pozsony vármegye hatóságának levelét Bél Mátyáshoz. Pozsony, 1720. júl. 23. In: BÉL 1993 nr. 115.

⁶⁸¹ WELLMANN 1979 386.

⁶⁸² L. III. Károly király leiratát Pozsony vármegye hatóságának. Bécs, 1720. aug. 2. In: BÉL 1993 Függ. I.

⁶⁸³ Bél jegyezte fel az átvétel dátumát a levélre. L. uo.

⁶⁸⁴ „Ad Primum: Cuiusnam sim nationis, et a quo tempore in Regno Hungariae emerer? Respondeo: Me in dulcissima patria Hungaria, in Inclyto Comitatu Zoliensi, natum et educatum esse, neque, nisi sub motibus proxime praeterlapsis, in Saxonia, studiorum caussa commoratum fuisse.” L. Bél Mátyás levelét Pozsony vármegye hatóságának. Pozsony, 1729. okt. 29. In: BÉL 1993 nr. 125.

⁶⁸⁵ L. HAAN 1879 21.

vállalkozásához a király jóváhagyása kell. A levél végén reményét fejezi ki, hogy eme nyilatkozatát a közgyűlés továbbítja a Kancelláriára *Prodromus*ának rövidített változatával együtt, amelyet a leveléhez csatolt; illetve abban is bízik, hogy a közgyűlés kedvezőbben ítéli meg a jövőben művét.

Haan Lajos szerint az ügy következő állomása a nádori meghallgatás volt: „a hír eljutott Pálffy Miklós nádorhoz is, aki kötelességének tartotta Bél magához idézni. Bél készségesen megjelent előtte, előterjesztette kéziratát, s nem sok fáradságba került az emelkedett lelkű férfiút céljának tisztaságáról meggyőznie.”⁶⁸⁶ Bizonyosan Horányi volt a forrása, aki ugyanezt írja, vagyis, hogy Bél „némelyek rosszindulatból” kémkedés gyanúba keverték, s ennek híre bejárta a nemesek és előkelők palotáit, sőt az udvart is; ám ekkor Bél egy kérvényt nyújtott be a nádorhoz, majd személyesen is megvédte magát előtte.⁶⁸⁷ A nádorral való találkozóra mi magunk nem találtunk Horányin kívül más adatot. Haan citálja Bél 1720. dec. 19-én kelt, Bohus Györgynek írt levelét, amelyben a pozsonyi tudós így fogalmaz: „Időközben válaszoltam a legkegyelmesebb császári felség rendeletére. Az egész ügy barátságos beszélgetés formájában zajlott le a nagyságos alispánunknál, méghozzá magánházaiban. Ezért is csodálkozom, hogy bizonyos híresneves emberek azt merészelik hazudni: előbb a nádor színe előtt, majd az udvarban is számot kellett adnia Bélnek.”⁶⁸⁸ Ebből éppenséggel nem derül ki, hogy Bél a nádorral találkozott: a tudós ezt, ha jól értjük, mint hazugságot emlegeti. Bél leveléből inkább a vármegyei hatóságokkal való találkozás hüvelyezhető ki, akikkel az alispán házában szóban is tárgyalt a királyi leiratról (Haan érdekes módon kihagyja a levél idézetéből az „ad Perillustrem Vicecomitem nostrum” részt!).⁶⁸⁹ Ennek ellenére nem zárjuk ki, hogy Bél valóban találkozott a nádorral, de az sajnálatos, hogy erre Haan nem hozott semmilyen konkrét adatot.

Bél 1721. júl. 30-án elküldte a *Prodromust* a Kancelláriának, átnézés és ellenőrzés céljából.⁶⁹⁰ Ez még nem lehetett a teljes mű, hiszen Szepes vármegye leírása bizonyosan csak 1722-re készült el;⁶⁹¹ valószínűleg csak a *Notitia Hungariae antiquae et novae* vázlatja volt a szöveg, azaz a szemelvények még nem voltak benne.⁶⁹² Vagyis okulva az egy évvel korábbi eseten, most már a legfelsőbb fórumokkal kívánta jóváhagyni munkáját. Nem tudni, hogy a Kancellária átnézte-e a szöveget.

Haan Lajos szerint Pálffy Miklós volt az is, aki beajánlotta Bél Mátyást Zinzendorf udvari főkancellárnak.⁶⁹³ Bél valóban találkozott a főkancellárral. Amint azt Krmann Dánielnek 1722. aug. 17-én írt levelében elmeséli, Zinzendorf audienciára hívta őt, ahol tisztességgel fogadta, beszélgetett vele vallási kérdésekről, majd Bél azon kérésére, hogy a főkancellár számoljon be róla a császár előtt, így válaszolt: „Megtesszük! Megtesszük!” Bél azonban nem említi, hogy a nádor keze lett volna a dologban, sőt, elmondása szerint nagyon meglepte, hogy „a császár legfőbb minisztere egy prédikátort

⁶⁸⁶ HAAN 1879 37.

⁶⁸⁷ HORÁNYI 1775–1777 I. 174–178.

⁶⁸⁸ „Interim, Benignissimi Caesaris Augusti mandato, responsum abs me est. Tota illa res familiari colloquio, apud Perillustrem Vicecomitem nostrum, atque id inter parietes privatos, transacta est; ut eo magis mirer, mentiri ausos fuisse quantaevís famae viros: coram Palatino primum, mox et coram aula, rationes fuisse reddendas Belio.” L. Bél Mátyás levelét Bohus Györgynek. Pozsony, 1720. dec. 19. In: BÉL 1993 nr. 128.

⁶⁸⁹ HAAN 1879 37.

⁶⁹⁰ L. Bél Mátyás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1721. júl. 30. In: BÉL 1993 nr. 146.

⁶⁹¹ Néhány héttel a *Prodromus*-tervezet Kancelláriára küldése után Bél még sürgette Bohus Györgyöt, hogy Szepesről küldjön bővebb leírást. L. Bél Mátyás levelét Bohus Györgynek. Pozsony, 1721. aug. 21. In: BÉL 1993 nr. 149. Emellett Szepes vármegye leírásának egyik, Bél által felhasznált adatgyűjtésében, Késmárk történetének elbeszélésekor említés történik egy 1721. aug. 7-én bekövetkezett tűzvészről. L. *Szepes vármegye* 18. jegyzet.

⁶⁹² Még I. a II. részt.

⁶⁹³ Uo. 37–38.

hív magához.”⁶⁹⁴ Ugyancsak Haan állítja, hogy a nádor kihallgatást eszközölt ki a királynál Bél Mátyásnak, illetve, hogy az uralkodó kegyesen fogadta Bélt, és megengedte, hogy megjelenő *Prodromus*-át neki ajánlja.⁶⁹⁵ Kijelentésének forrását sajnos itt sem adja meg, de az tény, hogy a *Prodromus* a királynak szóló ajánlással kezdődik. Haan később hozzáteszi, hogy Bél személyesen adta át a *Prodromus* díszpéldányát az uralkodónak, aki évi 400 forintnyi segílyt ígért a tudósnek.⁶⁹⁶

Bél tehát országleíró munkája kezdetén mind a Pozsony vármegyei közgyűlésen, mind az udvarban gyanút keltett, különösen evangélikus lelkészi hivatala, illetve az általa tervezett vármegyebejárás szokatlan volta miatt. Úgy tűnik, hogy ezt a gyanút sikerült eloszlatnia, és munkájához az uralkodó támogatását megszereznie. Úgy véljük azonban, hogy e támogatás megszerzésének mikéntje, illetve Bélnak a nádorhoz, illetve az uralkodóhoz való viszonya nem elég tisztázott, ezért további kutatást igényel.

⁶⁹⁴ „Obstupui, summum Caesaris ministrum, Praedicantem ad se vocare.” L. Bél Mátyás levelét Krman Dánielnek. Pozsony, 1722. aug. 17. In: BÉL 1993 nr. 179.

⁶⁹⁵ HAAN 1879 38.

⁶⁹⁶ Uo. 39.

2. A Magyar Udvari Kancellária felügyelete alatt

1. Bél levelei a Kancelláriának

A Magyar Udvari Kancellária kezdettől fogva felügyelte Bél munkáját. A pozsonyi tudós, mint láttuk, már a *Prodromust*, illetve annak egy korai változatát is elküldte nekik ellenőrzés végett.⁶⁹⁷ Később a vármegyeleírásokat is a Kancellárián bírálták el. Az uralkodó ugyanis 1727. szept. 4-én kelt leiratában a Kancelláriához utalta a *Notitia* ellenőrzését, egyben újból áldását adta Bél vállalkozására.⁶⁹⁸ A pozsonyi tudós betartotta a rendelkezést, és a *Notitia* elkészült részeit letisztázva elpostázta a hivatalnak.

1. táblázat
*Bél küldeményei a Kancelláriára*⁶⁹⁹

	<i>Küldemény</i>	<i>Elküldés időpontja</i>	<i>Kancellária válasza</i>	<i>Van-e megjegyzés?</i>
1.	Prodromus	1721. júl. 30. (146)	?	?
2.	Zólyom vm.	1727. okt. 1. (337)	1728. márc. 5. (358)	*
3.	Turóc vm.	1727. okt. 1. (337)	1728. márc. 5. (358)	*
4.	Szabolcs vm.	1727. okt. 1. (337)	1728. márc. 5. (358)	-
5.	Kővárvidék	1727. okt. 1. (337)	1728. márc. 5. (358)	-
6.	Máramaros vm.	1729. jan. 26. (369)	1730. dec. 14. (398)	*
7.	Ugocsa vm.	1729. jan. 26. (369)	1730. dec. 14. (398)	-
8.	Kraszna vm.	1729. jan. 26. (369)	1730. dec. 14. (398)	*
9.	Békés vm.	1729. jan. 26. (369)	1730. dec. 14. (398)	-
10.	Zaránd vm.	1729. jan. 26. (369)	1730. dec. 14. (398)	-
11.	Arad vm.	1729. jan. 26. (369)	1730. dec. 14. (398)	*
12.	Csanád vm.	1729. jan. 26. (369)	1730. dec. 14. (398)	*
13.	Moson vm.	1729. ápr. 25. (378)	1731. ápr. 17. (405)	*
14.	Sopron vm.	1729. ápr. 25. (378)	1731. ápr. 17. (405)	*
15.	Tolna vm.	1729. ápr. 25. (378)	1731. ápr. 17. (405)	*
16.	Abaúj vm.	?	1732. júl. 28. (459)	*
17.	Ung vm.	?	1732. júl. 28. (459)	*
18.	Nógrád vm.	?	1732. nov. 10. (471)	*
19.	Liptó vm.	?	1732. nov. 10. (471)	*
20.	Turóc Appendix ⁷⁰⁰	?	1732. nov. 10. (471)	*
21.	Közép-Szolnok vm.	?	1732. nov. 10. (471)	*
22.	Temes „vármegye”	?	1732. nov. 10. (471)	-
23.	Vas vm.	(1728) ⁷⁰¹	1733. máj. 28. (486)	*

⁶⁹⁷ L. az előző fejezetet.

⁶⁹⁸ Az uralkodó leiratát l. MOL C 13 Benigna mandata 7. cs. 1727. szept. 4.

⁶⁹⁹ A táblázatban – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – küldemények szerint, időrendben közöljük a BÉL 1735–(1749?) azon részeit, amelyeket Bél elküldött a Kancelláriára ellenőrzés végett. Az „elküldés időpontja” oszlopban adtuk meg Bél levelének keltét, amelyhez csatolva elküldte az egyes iratokat, a „Kancellária válasza” oszlopban a hivatal válaszlevelének keltét, amely az adott küldemény(ek)kel kapcsolatos kifogásait tartalmazza. A levelek mellett zárójelben adtuk meg a Szelestei N. László által gondozott *Bél Mátvás levelezése* c. kötetben (BÉL 1993) kapott sorszámukat, ahol teljes terjedelmükben olvashatók. Esetenként ?-lél jelöltük, ha nem ismert Bél levele, vagy a Kancellária válaszlevele. A „van-e megjegyzés?” oszlopban azt jelöltük, hogy a hivatal fűzött-e megjegyzést az adott küldeményhez, avagy sem – ugyanis előfordult, hogy egy-egy résszel kapcsolatban semmilyen kifogást nem talált. Ha van megjegyzés, * jellel, ha nincs, - jellel jelöltük. Ha nincs meg a Kancellária válaszlevele, itt is ?-lél utalunk erre.

⁷⁰⁰ L. *Turóc vármegye App.*

	<i>Küldemény</i>	<i>Elküldés időpontja</i>	<i>Kancellária válasza</i>	<i>Van-e megjegyzés?</i>
24.	Zala vm.	(1728) ⁷⁰²	1733. máj. 28. (486)	*
25.	Pozsony vm.	1733. jan. 7. (473)	1733. jún. 23. (490)	*
26.	Pozsony város	1733. márc. 21. (481)	1733. szept. 25. (497)	*
27.	Pozsony vm. Suppl. I. ⁷⁰³	1733. júl. 30. (492)	1733. szept. 25. (497)	*
28.	Nagyszombat	1733. júl. 30. (492)	1733. nov. 26. (504)	*
29.	Modor	1733. júl. 30. (492)	1733. nov. 26. (504)	-
30.	Bazin	1733. júl. 30. (492)	1733. nov. 26. (504)	*
31.	Szentgyörgy	1733. júl. 30. (492)	1733. nov. 26. (504)	*
32.	Pozsony vm. Suppl. II. ⁷⁰⁴	1733. dec. 3. (505)	1733. dec. 14. (507)	*
33.	Bars vm.	?	1736. febr. 16. (584)	*
34.	Nyitra vm.	1735. nov. 30. (544)	1736. márc. 13. (594)	*
35.	Pest-Pilis-Solt vm.	?	1736. febr. 24. (585)	*
36.	Fejér vm.	?	1736. ápr. 27. (605)	-
37.	Somogy vm.	?	1736. ápr. 27. (605)	*
38.	Óbuda, Buda	1736. ápr. 30. (608)	1736. máj. 24. (618)	-
39.	Árva vm.	1736. szept. 12. (635)	1736. okt. 5. (638)	*
40.	Kishont „vármegye”	1736. szept. 12. (635)	1736. okt. 5. (638)	-
41.	Kalocsai érsekek ⁷⁰⁵	1736 eleje? (l. 635)	1736. okt. 12. (641)	*
42.	Naldus Naldius ⁷⁰⁶	1736 eleje? (l. 635)	1736. okt. 12. (641)	- ⁷⁰⁷
43.	Notitia III. kötet bev.	1737. ápr. 14. (675)	?	?
44.	Trencsén vm.	?	1739. jún. 8. (773)	*
45.	Hont vm.	1740 szeptembere (810)	1740. szept. 19. (811)	*

Bél 1727. október 1-jén küldte el az első négy vármegyeleírást – Turóc, Zólyom, Szabolcs és a Kővárvidék ismertetését – a Kancelláriára, udvariasan emlékeztetve a hivatalt arra, hogy az ő feladatuk az ellenőrzés. E levél más szempontból is érdekes. Bél itt még elküldte azokat a kapcsolódó iratokat, adatgyűjtéseket is, amelyekből dolgozott: mint írja, ezeket részben barátai írták, részben akkor jegyezte le, amikor egy-egy ismerőse nála járt. Leszögezi egyben, hogy mindegyik leírást helyben ellenőriztette, hozzáértő emberekkel, vagy éppen magával a vármegyei magisztrátussal.⁷⁰⁸ Nem kevésbé lényeges a Kancellária 1728. márc. 5-én kelt válasza. Kifogásainak felsorolása után – amelyről alább bővebben írunk – figyelmeztette Bél: e kifogásoknak tegyen eleget, továbbá a szükséges adatokat sűrűsége a vármegyeiktől, és mielőtt átküldi a Kancelláriára a leírásokat, a vármegyétet kérje a hiteles információk szolgáltatására.⁷⁰⁹ Vagyis a Kancellária elvárta, hogy Bél a vármegyeiektől szerezzen pontos adatokat. Bél később a Kancellária eme szavait több más vármegyeleírás kéziratos példányára ráírta, nyilván ezzel nyomatékosítva adatszolgáltatásra és a kézirat kijavítására vonatkozó kérését a vármegyei hatóságok felé.⁷¹⁰

⁷⁰¹ L. *Vas vármegye b.*

⁷⁰² L. *Zala vármegye a.*

⁷⁰³ L. *Pozsony vármegye m.*

⁷⁰⁴ L. uo. **N.**

⁷⁰⁵ L. *Pest-Pilis-Solt vármegye Arch.*

⁷⁰⁶ L. uo. **[Na]**.

⁷⁰⁷ A Kancellária megüzente Bélnek, hogy nem találja az iratot, küldje újra.

⁷⁰⁸ L. Bél Mátvás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1727. okt. 1. In: BÉL 1993 nr. 337. Még l. *1. táblázat nr. 2–5.*

⁷⁰⁹ „Quamobrem, memoratus Author circa praemissas necessarias correcturas, se accommodare, et demum Notitias necessarias a Comitatus adurgere, et, antequam eadem ad Regiam hanc Cancellariam transmittantur, quo iudem Comitatus circa individua sua circumstantiales et genuinas Informationes suppeditare velint, eosdem interpellare noverit, et haudquaquam intermittat.” L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátvásnak. Bécs, 1728. márc. 5. In: BÉL 1993 nr. 358.

⁷¹⁰ L. *Békés vármegye A,* illetve *Sopron vármegye C.*

Bél következő ismert küldeménye 1729. jan. 26-án kelt, amelyben már 7 vármegye – Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, Csanád – leírását küldte a hivatalnak.⁷¹¹ Itt tette azt a fontos megjegyzést, hogy e vármegyék „történetének” összeállításában részben barátai, részben „írnoka”, avagy „segédje” működött közre, akiket Magyarország e szegleteibe saját költségén kiküldött – mint láttuk, ez a „segéd” Matolai János volt.⁷¹² Hangsúlyozza emellett, hogy a vármegyeiek (*Comitatenses*) is látták és véleményezték a munkáját. A levél végén alázatosan kéri, hogy azt a segílyt, amelyet az uralkodó számára az 1727. szept. 4-én kelt levélben megígért, a Kancellária fizesse ki számára, mert a mű költségei felemésztik vagyónát.

Nem sokkal később, 1729. április 25-én Bélnél újabb három vármegye – Sopron, Moson, Tolna – leírását küldte el a hivatalnak.⁷¹³ Megjegyzi, hogy reményei szerint többet küldött volna, de ez nem sikerült a vármegyei ellenőrök tétlensége miatt – akiknek, írja, a Kancellária rendelete alapján küldte el a leírásokat. Bélnél nyilván a hivatal előbb vizsgált, 1728. márc. 5-én kelt levelére utalt, amelynek utolsó sorait, mint említettük, néhány leírás elejére is odamásolta. Bár a Kancellária ebben nem írta azt, hogy Bélnél el is kell küldenie a kéziratokat a vármegyeieknek, az adatközlés, illetve a hibás adatok kijavítása nyilván csak így volt megvalósítható. Ez azonban, amint Bélnél szavaiból kiderül, sok helyen kudarcra jutott: egyesek nem is akartak segíteni, mások pedig, akiknek elküldte „nagy gonddal készített munkáit”, vagy elvesztették azt, vagy csak évek múltán küldték vissza. Bélnél nem túlzott. Kraszna vármegye leírását például Halmágyi István 4 év múlva küldte vissza neki.⁷¹⁴ Szatmár vármegye leírását Károlyi Ferenc ugyancsak 4 év múlva juttatta vissza Bélnél, de egy betűt sem tett hozzá.⁷¹⁵ A példák hosszan sorolhatók lennének; később, 1732-ben Bélnél tételelesen le is írja, hogy az egyes vármegyeleírások miatt szenvedtek késedelmet.⁷¹⁶ Ebből az 1729-es levélből az derül ki, hogy Bélnél saját személyében, kvázi magánemberként nem tudta megoldani, hogy a vármegyék ellenőrizték a leírásokat – ehhez kevés volt a kancelláriai rendeletre való hivatkozás. Csak akkor tudta ezt saját maga elintézni, ha a vármegyében voltak ismerősei, vagyis olyan emberek, akik készségesen segítettek neki. Az első körben elküldött Zólyom és Turóc esetében például erről volt szó: az előbbit Radvánszky János alispán revideálta, az utóbbihoz Bélnél több ismerőse küldött anyagot, illetve Czemanka András lelkész át is nézte.⁷¹⁷ Ahová azonban Bélnél kapcsolatrendszere nem terjedt ki – főleg a dunántúli terület és az ország keleti része –, ott a kiszemelt ellenőrök (gyakran vármegyei tisztviselők) már korántsem voltak ilyen lelkesek. A megoldást a problémára Bélnél csak később találta meg. Ebben az 1729. ápr. 25-én kelt levélben még csupán arra kérte a Kancelláriát, hogy támogassa a mű elkészültét, de azt nem írta, a hivatal ezt hogyan tehetné meg. Ugyanitt kérte, hogy a térképek készítéséhez kaphasson zöld utat.⁷¹⁸

Bélnél 1729–1732 között további leírásokat – Abaúj, Ung, Nógrád, Liptó, Turóc (kiegészítés), Közép-Szolnok, Temes – küldött a Kancelláriára: levelei nem maradtak fenn, csak a hivatal válaszlevelei.⁷¹⁹ Időközben – valószínűleg 1732-ben – elérte, hogy a Helytartótanács bonyolítsa le a leírások vármegyékkel való ellenőrzését (l. a következő fejezetet). A sorrend nem változott: a leírásokat előbb a vármegyének (vármegyeieknek)

⁷¹¹ L. Bélnél Mátyás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1729. jan. 26. In: BÉL 1993 nr. 369. Még l. 1. táblázat nr. 6–12.

⁷¹² L. I. köt. 74, 80.

⁷¹³ L. Bélnél Mátyás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1729. ápr. 25. In: BÉL 1993 nr. 378. Még l. 1. táblázat nr. 13–15.

⁷¹⁴ L. *Kraszna vármegye* C.

⁷¹⁵ L. *Szatmár vármegye* b.

⁷¹⁶ L. a következő fejezetet.

⁷¹⁷ L. *Zólyom vármegye* B, *Turóc vármegye* [Del]^c, [CtTh]?, [Des], [Cat], [Ad], [Dom], valamint B.

⁷¹⁸ A térképek készítésére l. I. köt. 122–128.

⁷¹⁹ L. 1. táblázat nr. 16–22.

kellett látnia, majd ezután mehetett a Kancelláriára. Több esetben azonban Bél a Kancellária által már látott leírásokat is elküldte a Helytartótanács útján a vármegyéknek (Somogy, Fejér stb.) – az ilyen esetekben nem lehetett elégedett azok tartalmával, s a helyi hatóságtól további segítséget, kiegészítéseket remélt.

Pozsony vármegye leírását azonban még „saját hatáskörben”, a Helytartótanács bevonása nélkül ellenőriztette a vármegyiekkal, illetve a szabad királyi városok leírását a városi magisztrátussal, majd gyors egymásutánban elküldte a Kancelláriára.⁷²⁰ 1733-ban nem is nagyon foglalkozott mással, csak e vármegye leírásával, hiszen ez képezte tervei szerint az első, és részben a második kinyomtatott kötet tartalmát. Bél és a vármegyei hatóság jó viszonyára jellemző, hogy Bél elmondása szerint felolvasta Pozsony vármegye leírását a vármegye által kijelölt ellenőröknek, s azok jóváhagyták a szöveget.⁷²¹

A Kancelláriának küldött levelek, küldemények 1733 után megritkultak. Bél 1734-ben az első két kötet kiadásával volt elfoglalva, míg 1735-től már főként a Helytartótanácsához küldte a leírásokat, hogy azokat a kormány szerv a vármegyének továbbítsa. Emellett 1733 után a Kancelláriához írt levelek lerövidülnek, Bél csupán az ellenőrzésre kéri fel bennük a hivatalt. Az 1735. november 30-án kelt levelében, amelyhez Nyitra leírását mellékelte, még megjegyzi, hogy a vármegyiektől 6 év után (!) kapta vissza a szöveget, jelezve a korábban is hangoztatott gondokat a vármegyei ellenőrzéssel;⁷²² de ekkor már nem a Kancelláriát, hanem a Helytartótanácsot kellett ostromolnia leveleivel, hogy a hivatal sűrűsége a késlekedő vármegyieket.

2. A Kancellária megjegyzéseinek tartalma

Ami a Kancelláriának a leírásokkal kapcsolatos kifogásait illeti, az lényegében néhány téma körül mozgott. Ilyen volt a vallásügy említésének tilalma: ezt a Kancellária már az első, 1728. márc. 5-én kelt levelében leszögezte.⁷²³ A „vallásügy” (*negotium religionis*) azonban, amint azt korábban már jeleztük, a Kancellária szemében csupán a protestánsokat jelentette: a római katolikus egyház intézményeiről, főpapjairól Bél korlátlanul írhatott, amint azt meg is tette. A másik téma, amit a Kancellária rossz szemmel nézett, a népszokások leírása volt, talán a téma szokatlansága, az ő szemükben abszurditása miatt. Szintén az 1728-as levélben töröltették Béllal az ezzel foglalkozó részeket mind Zólyom, mind Turóc leírásából, „nevetséges szertartásoknak” (*ridiculi ritus*) minősítve őket. Kijavították továbbá Béllal – szintén az 1728-as levélben –, ha a Bocskai- vagy Rákóczi-szabadságharc kapcsolatban „háborút” emlegetett, „mert azt csak egyenrangú felek indítanak egymás ellen” (*quod nisi inter pares suscipi consuevit*), s helyette javasolták a „zendülés”, „belviszály” (*motus, civilis seditio*) kifejezéseket. A Rákóczi-szabadságharc egyébként is kényes téma volt: Hont vármegye leírásából a Kancellária indoklás nélkül kihúzatta a kurucok és a császáriak közötti selmezbányai fegyverszünet-tervezet pontjait.⁷²⁴ Ugyancsak érzékeny téma volt még Thököly Imre személye. A Kancellária Nagyszombat leírásával kapcsolatban megjegyezte, hogy egy bizonyos naplót kár idézni a város történetéhez (ez történetesen a Thököly-korszakról szólt), ám a

⁷²⁰ L. 1. táblázat nr. 25–32.

⁷²¹ L. Bél Mátvás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1733. jan. 7. In: BÉL 1993 nr. 473. Még l. 1. táblázat nr. 23.

⁷²² L. Bél Mátvás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1735. nov. 30. In: BÉL 1993 nr. 544. Még l. 1. táblázat nr. 33.

⁷²³ L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátvásnak. Bécs, 1728. márc. 5. In: BÉL 1993 nr. 358. Még l. 1. táblázat nr. 2–5.

⁷²⁴ L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátvásnak. Bécs, 1740. szept. 19. In: BÉL 1993 nr. 811. Még l. 1. táblázat nr. 45.

fejedelem távozása utáni tűzvészt szabadon leírhatja Bél.⁷²⁵ Eszerint ami befeketíti Thököly emlékét, arról szabad írni, ami viszont inkább semlegesesen csak felidézi – a napló –, arról nem. Bél egyébként tartotta is magát ehhez, sőt túl is kompenzál, amikor a „kereszténység nagy kárára fegyvert fogó”, vagy a „török szövetséggel behálózott” Thökölyről ír.⁷²⁶ Szintén sokszor felmerülő kifogás volt a Kancellária részéről, hogy Bél jelzi egy-egy falunál, ha az kuriális, azaz egyetlen nemesek által lakott település: ezt a hivatal többször is szóvá tette, elsőként az 1730. dec. 14-én írt levelében. Ugyancsak ebben a levélben figyelmeztették Bél, hogy kerülje az „Excellentissimus, „Illustrissimus” titulusokat;⁷²⁷ ezt a kifogást is többször említik még a későbbiekben is.⁷²⁸

A fentiekből az a kép rajzolódik ki, hogy a Magyar Udvari Kancellária csak „negatív” kifogásokat támasztott, míg kiegészítéseket, adatkorrekciókat nem küldött Bélnek. Volt azonban példa az utóbbiakra is, igaz, csak néhány esetben. Sopron, Moson és Tolna vármegye leírásának véleményezésében elég sok hasznos megjegyzés van, így a birtokviszonyokra vonatkozóan; a javítást végző hivatalnok arra is figyelmeztette Bél, hogy a vármegyei közgyűlések nem Sopronban, hanem általában Nemeskíren vannak, főleg azóta, hogy a vármegye épített ott egy erre alkalmas épületet.⁷²⁹ Ugyancsak volt néhány használható megjegyzés Abaúj és Ung vármegyék, illetve Pozsony város kancelláriai véleményezésében.⁷³⁰ Kiemelkedik a hivatal válaszelei közül Vas vármegye leírásának véleményezése, amelyet Zala vármegyével együtt küldött vissza.⁷³¹ A „kijelölt ellenőrök” voltaképpen megírták – meglehetősen gondossággal – Vas vármegye ismertetésének különleges részét, ugyanis a Bél által küldött szövegből ez jóformán hiányzott. Ám ebben nagy szerep tulajdonítható Batthyány Lajosnak, Vas vármegye főispánjának és Zala vármegye főispáni helyettesének, aki 1727-től második alkancellár, majd 1733-tól kancellár volt. Neki adta oda ugyanis Bél még 1728-ban a két leírást, aki aztán a Kancellárián keresztül küldte neki vissza. Emellett Bél 1732. júl. 9-én kelt levelében megjegyzi, hogy Batthyány nagy gondot fordított Vas vármegye leírásának gondozására. Vagyis itt a kettejük, azaz a Bél és Batthyány közötti jó viszony eredménye volt a gondos kiegészítés, amelyet vélhetően nem is kancelláriai hivatalnokok, hanem vármegyeiek készítettek. Vagyis a Kancellária ebben az esetben csupán mint „csatorna” játszott szerepet a leírások visszaküldésében.⁷³²

3. A kancelláriai ellenőrzés mérlege

Mint a fentiekben láttuk, a Kancellária feladata volt Bél munkájának legfelsőbb szintű, úgyszólván „udvari” ellenőrzése. A munkát végző hivatalnokok különösen arra figyeltek,

⁷²⁵ L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1733. nov. 26. In: BÉL 1993 nr. 504. Még l. 1. táblázat nr. 28–31.

⁷²⁶ L. *Szepes vármegye* B 94; BÉL 2001–2006 III. 126. Valójában Thököly török orientációja az erdélyi politikával – különösen Teleki Mihály kancellárral – való érdekellentét, rivalizálás eredménye volt. Vö. KALMÁR 1983.

⁷²⁷ L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1730. dec. 14. In: BÉL 1993 nr. 398. Még l. 1. táblázat nr. 6–12.

⁷²⁸ A kancelláriai ellenőrzésre még l. HAAN 1879 47–48; WELLMANN 1979 387–389; UŐ 1984 20–21; ZOMBORI 1984 138.

⁷²⁹ L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1731. ápr. 17. In: BÉL 1993 nr. 405. Még l. 1. táblázat nr. 13–15.

⁷³⁰ L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1732. júl. 28. In: BÉL 1993 nr. 459. Még l. 1. táblázat nr. 16–17. illetve ua. uannak, Bécs, 1733. szept. 25. In: BÉL 1993 nr. 497. Még l. 1. táblázat nr. 26.

⁷³¹ L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1733. máj. 28. In: BÉL 1993 nr. 486. Még l. 1. táblázat nr. 23–24.

⁷³² L. *Vas vármegye* b. Batthyány Lajosra még l. I. köt. 106–107.

hogy Bél ne tegyen olyan megjegyzést műveiben, amely az ausztriai ház és a hivatalos politika ellen irányul: vagyis nem lehetett írnia a protestánsokról és különösen a velük szembeni politikáról, nem lehetett bolygatni a Rákóczi-szabadságharcot, illetve csak a megfelelő előjellel, valamint nem nézte jó szemmel a hivatal a kuriális falvak feltüntetését sem – talán mert attól félt, hogy ez később valamilyen legitimációt, jogalapot jelenthet. Nem sokban segítették Bél munkáját, vagyis kevés pozitív megjegyzést tettek, de viszonylag gyorsan elbírálták az elküldött leírásokat. Fontos megjegyezni, hogy a Kancellária már 1728-ban, első válaszelevelében megkövetelte Bélől a vármegyékkel való kapcsolatfelvételt, pontosabban azt, hogy Bél a vármegyéktől szerezzen hiteles és megbízható adatokat. E mögött esetleg a Kancellária azon aggodalma húzódik meg, hogy hibás és téves adatok megjelenése esetén a vármegyeiek tiltakoznának Bél műve ellen. Ami Bélrel illeti, igyekezett megfelelni mindenben a Kancelláriának. A hivatal korrekcióinak a fennmaradt példányok szerint minden esetben eleget tett, s a vármegyékkel, de legalábbis vármegyei személyekkel pedig igyekezett kapcsolatba lépni. Ott azonban, ahol nem voltak ismeretségei, kénytelen volt a vármegyei hatóságokhoz fordulni, azok viszont, mint láttuk, nem mutattak nagy készséget a közreműködésre. Erről a problémáról Bél is beszámolt a Kancelláriának, a hivatal azonban nem lépett az ügyben. Ezért kereste meg Bél a Helytartótanácsot, hogy e hivatalon keresztül bírja rá a vármegyéket az adatszolgáltatására.

3. A Helytartótanács és a vármegyék

1. Hogyan lépett Bél kapcsolatba a Helytartótanáccsal?

Fenntebb már említést tettünk arról a Bél által írt, nem teljes levélfogalmazványról, amely a végén olvasható dátum szerint 1732. júl. 9-én készült, és tulajdonképpen annak összefoglalása, hogy hogyan áll a vármegyeleírások ellenőrzésének, illetve megjelentetésének az ügye.⁷³³ Bél kerületenként sorolja fel a vármegyéket, s mindegyiknél megemlíti, hogy éppen milyen szakaszban van a mű: a Kancellárián vagy a vármegyénél van ellenőrzésen, rövidesen megy ellenőrzésre, már nyomdakész stb. Az adatokat Bél a végén összegezte, amely alapján a következő csoportokat állította fel:

Patet ex hac designatione,

- 1.) Rediisse ex censura, et typo paratos iam *Zoliensem* et *Thurócziensem*, Partis Cis-Danubianae; *Mosoniensem*, *Semproniensem*, et *Tolnensem*, [p. 9.] Partis Trans-Danubianae; *Maramarosiensem*, *Ugotsensem*, *Krasznensem*, *Köváriensem*, *Zabolisensem*, *Békésiensem*, *Zarándiensem*, *Aradiensem*, et *Csanadiensem*, Partis Trans-Tibiscanae: hoc est **Comitatus universim XIV.**
- 2.) In censura, apud Excelsam Cancellariam superesse; *Liptoviensem*, et *Neogradiensem*, Partis Cis-Danubianae; *Alba-Regalensem*, et *Simigiensem*, Partis Trans-Danubianae; *Tornensem* et *Abaujvariensem*, Partis Cis-Tibiscanae; *Szólnok Mediocre*, et *Temesváriensem*, Partis Trans-Tibiscanae: id est: **Comitatus VIII.**
- 3.) Sub revisione Minorum Comitatusum haerere: *Posoniensem*, *Nitriensem*, *Barschiensem*, Partis Cis-Danubianae; *Castriferrei*, *Saladiensem*, *Iauriensem*, *Veszprimiensem*, *Strigoniensem* et *Baranyensem*, Partis Trans-Danubianae; *Báts et Bodrogh*, Partis Cis-Tibiscanae; inaniter remissos *Szatmariensem* et *Bihariensem*, Partis Trans-Tibiscanae: hoc est: **Comitatus XIII.**
- 4.) Proxime, ad revisionem mittendos: *Pest-Pilis-Scholt* et *Trentschiniensis*, Partis Cis-Danubianae; *Sárosiensis*, *Borsodiensis* et *Heves* atque *Szólnok*, Partis Cis-Tibiscanae; hoc est **Comitatus V.**
- 5.) Excelsae Cancellariae, brevi praesentandos, *Posoniensem*, et *Csongradiensem*, **Comitatus II.**
- 6.) Denique, notitias sufficientes desiderari in *Arvensi*, *Gömöriensi*, *Nagy-Hontensi*, [p. 10.] *Zempliniensi* et *Bereghiensis*, id est, **Comitatibus V.**

Vagyis 14 vármegye már visszatért a (kancelláriai) ellenőrzésről és nyomdakész; 8 vármegye leírása éppen kancelláriai ellenőrzésen van; 11 vármegyeleírás „a vármegyei uraknál” rostokol, illetve 2 visszajött onnan, de „feleslegesen”, vagyis javítás nélkül; 5 vármegyét Bél rövidesen küld (vármegyei) revízióra; 2 vármegyét hamarosan bemutat a Kancelláriának; végül 5 vármegye leírásához még hiányoznak a szükséges adatok. A levél végén így fogalmaz: „mindez elég bizonyíték arra, hogy eme igen hasznos, sőt egyedülállóan szükséges mű késlekedésének vétke nem ok nélkül van; ezért tanácsért, sőt jóindulatú segítségért könyörög a szerző, annál is inkább, mert mindenkinek kivétel nélkül érdeke, hogy mindazt, amit oly nagy munkával, és szinte hihetetlen költségek mellett összegyűjtöttünk, kidolgoztunk, továbbá átnézték és elbíráltak, a haza közös ékességére a lehető leghamarabb nyilvánosságra lehessen hozni. Pozsony, 1732. júl. 9. Legodaadóbb szolgája, Bél Mátyás s. k.”⁷³⁴

⁷³³ A fogalmazványt l. LK Fragmenta X. Közölve: TÓTH 2006² Füg. IV.

⁷³⁴ „Quae, cum satis evincant, retardati operis utilissimi, immo unice necessarii, culpam, haud quaquam in se residere; consilium, iuxta et benignum auxilium, eo impensius auctor implorat, quo magis interest, cum omnium tum singulorum, ut, quae tanto labore, sumtu autem pene incredibili, collecta, elucubrata, revisa, censaque sunt, in commune patriae decus, luci publicae quamprimum exponi possint. Pisonii 1732. 9. Iulii devotissimus cliens Matthias Bel m. p.” L. TÓTH 2006² Füg. IV. p. 79.

Bélt, amint az megjegyzéseiből kiderül, leginkább a vármegyeieknél lévő 11 leírás aggasztotta, a legtöbb esetben ugyanis már évek óta várta vissza őket. Nyitra vármegye leírásánál megjegyzi: már 4 éve kidolgozta, de teljes három éve a vármegyei uraknál vesztegel; csak úgy szerezhető vissza, ha a főispán úr szigorú figyelmeztetést kap. A megjegyzés azt sugallja, hogy Bél valamilyen magasabb fórumhoz fordult a vármegyeleírások ellenőrzésének felgyorsítása érdekében. Ez a felsőbb fórum, amint az máshonnan megtudható, a Helytartótanács volt, mivel Nyitra vármegye nem sokkal később, 1733. jan. 17-én eme hivatalnak kényszerült mentetőgőző válaszlevelet írni a késlekedés miatt.⁷³⁵ Vagyis Bél panaszai – ebben az esetben – meghallgatásra találtak.

Bél tehát belátván, hogy a Kancellária nem tud segíteni neki a vármegyei ellenőrzés felgyorsításában, megkereste a Helytartótanácsot a problémával. Erre utal legalábbis a levélfogalmazvány, annak tartalma és Nyitra vármegye helytartótanácsi „megintése”. Valószínűleg a nádor – illetve helytartó – személyének változása is szerepet játszott a megkeresés időpontjában: 1732. márc. 20-án ugyanis elhunyt Pálffy Miklós nádor, s helyét április 4-én Lotharingiai Ferenc herceg vette át (mint királyi helytartó). A személycsere fontosságára lehet bizonyíték, hogy Bél a *Notitia* 2. kötetében egyenesen a hercegnek mond köszönetet, amiért az megtudván, mi gátolja Bél „tisztességes szándékát”, vagyis a *Notitia* megjelenését, értesítette erről a Helytartótanácsot, sőt, elérte, hogy a kormány szerv ezután „a mű előmozdításának feladatát a magáévé tegye”.⁷³⁶ Bél eme szavai kétségtelenül bizonyítják, hogy megkereste a helytartót – feltehetőleg éppen e levéllel –, és a megkeresésnek az lett az eredménye, hogy a Helytartótanács vállalta fel a *Notitia* vármegyei ellenőrzésének a felügyeletét. Ennek az első – bár kissé magányos – példája volt Nyitra vármegye megsürgetése.

2. Bél levelei, küldeményei a Helytartótanácsnak és a vármegyéknek

Az 1732-es levelet követően egészen 1735-ig nincs adat arra, hogy Bél a Helytartótanácsnak írt volna, illetve, hogy a kormány szerv sürgette volna a vármegyéket. Ennek feltételezésünk szerint az lehet az oka, hogy Bélt 1733–1734-ben nagyon lefoglalta az első két kötet kiadásának, illetve a benne szereplő leírások véglegesítésének az ügye, így mással nem tudott foglalkozni. 1735-től viszont rendszeresen írt a Helytartótanácsnak: leveleiben vagy leírásokat küldött a hivatalnak továbbítás végett, vagy a már elküldött, és a vármegyénél lévő leírások revízióját sürgette.

⁷³⁵ L. Nyitra vármegye III.2. fejezet.

⁷³⁶ „Hoc vero, quod possim praestare iam [sc. volumina *Notitiae* edere], Francisco Stephano, D. G. Lotharingiae et Barri Ducis, atque per Hungariam Locumtenenti benignissimo, in acceptis feram, oportet. Ut enim, rerum Hungaricarum, non amans minus est, quam gnarus, simul ex me cognovit; cognovisse autem clementer voluit; quid honestissimam destinationem sufflaminarit adhuc, de eo, singulari usus benignitate, ad *Excelsum Consilium Regium Locumtenentiale*, cui, summa omnium adprobatione, praest, non retulit tantum; sed effecit etiam, uti, promovendi in posterum operis provinciam, Sanctor hic Senatus, in suam faceret...” L. BÉL 1735–(1749?) II. *Praefatio* §. I.

2. táblázat

Bél Máttyás vármegyeleírásai a Helytartótanácson keresztül a vármegyének⁷³⁷

	Küldemény	Küldés időpontja	Sürgetés	Vm-től vissza	Megj.?
1.	Nyitra vm.*	(1730)	1735. máj. 20. (521)	1735. szept. 20. ([Re])	**
2.	Bars vm.*	(1730)	1735. máj. 20. (521)	1735. aug. 8. ([Re])	**
3.	Pest „vm.”	(1733)	-	1734. dec. majd 1736. febr. (l. C)	**
4.	Kishont „vm.”	1735. aug. 13. (529)	1736. jan. 27. (574)	1736. jún. 7. ([Com])	**
5.	Komárom vm.	1735. aug. 13. (529)	1736. jan. 27. (574) 1738. jan. 20. k. (699)* 1738. szept. 2. (730a)	1737. ápr. 9. (l. B)	⁷³⁸
6.	Veszprém vm.	1735. aug. 13. (529)	1736. jan. 27. (574)	1736. márc. 25. (l. c)	**
7.	Pilis és Solt „vm.”	1735. aug. 13. (529)		1735 vége (l. F, G)	**
8.	Baranya vm.	1735. aug. 13. (529)	1736. jan. 27. (574) 1736. aug. 13. (628) 1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	? (a javítások elkészültek, de kérdéses, hogy elküldték-e)	**
9.	Heves és K-Szolnok vm.	1735. aug. 13. (529)	1736. jan. 27. (574) 1736. aug. 13. (628)	1736. nov. 16. (l. B)	**
10.	Tolna vm.	(1735)	1736. jan. 27. (574) 1738. jan. 20. k. (699)	1738. április 21. (l. B)	**
11.	Moson vm.	1736. jan. 27. (574)	-	1736 eleje (l. D)	**
12.	Sopron vm.	1736. jan. 27. (574)	1736. aug. 13. (628) 1738. jan. 20. k. (699)	1738. márc. 31. (l. G)	**
13.	Torna vm.	1736. jan. 27. (574)	1736. aug. 13. (628) 1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	- (vlsz. nem küldte vissza)	-
14.	Abaúj vm.	1736. jan. 27. (574)	1736. aug. 13. (628) 1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	- (vlsz. nem küldte vissza)	-
15.	Ung vm.	1736. jan. 27. (574)	1736. aug. 13. (628)	1736. dec. 21. (l. c)	*
16.	Zala vm.	1736. jan. 27. (574)	1736. aug. 13. (628) 1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	1737. dec. 10. (l. b) (elveszett; kérdéses, hogy utána még egyszer elküldték-e)	*
17.	Csongrád vm.	1736. jan. 27. (574)	1736. aug. 13. (628)	1736. szept. 4. (l. b)	**
18.	Szabolcs vm.	(1735–1736)	1736. aug. 13. (628) 1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	- (vlsz. nem küldte vissza)	-
19.	Bács-Bodrog vm.	(1734?)	1736. aug. 13. (628)	1736. szept. 7. (l. b)	*
20.	Árva vm.	1736. aug. 13. (628)	1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	1738. március 26. (l. b) (nem küldte vissza)	-
21.	Sáros vm.	1736. aug. 13. (628)	1738. jan. 20. k. (699)* 1738. szept. 2. (730a)	1737. febr. 5. (B) (visszaküldte, jav. nélk.)	-
22.	Borsod vm.	1736. aug. 13. (628)	1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	1738. február 25. (d) (nem küldte vissza)	-

⁷³⁷ A táblázat 1. oszlopában csillaggal jelöltük az első két leírást, azokat ugyanis Béll még nem a Helytartótanácson keresztül küldte el a vármegyének, de már a hivatalon keresztül sürgette visszaküldésüket. A 2. oszlopban azt jelöltük, hogy mikor küldte el a Helytartótanácsnak Béll az adott leírást; a 3. oszlopban Béll sürgető leveleinek időpontját adtuk meg (amikor Béll kérte a Helytartótanácsot, hogy a késlekedő vármegyéket sürgesse). A 4. oszlopban a vármegye Helytartótanácsához írt válaszelevelének az időpontját tüntettük fel. A 2. és 3. oszlopban a zárójelbe tett számok a leveleknek a Béll-levelezés kiadásában (BÉLL 1993) kapott sorszámát jelentik; a 4. oszlopban a zárójelbe tett betű az adott vármegyeleírás egyik kéziratoss példányára utal, ahol a vármegyei levélről van bővebb információ. Az 5. oszlopban a ** jelenti, ha a vármegye javította, véleményezte a szöveget, és a véleményezése, vagy az általa javított szöveg fennmaradt; * jelöli, ha ismeretes, hogy ellenőrizte a szöveget, de a javításai nem maradtak fenn; a - jel, ha javítás nélkül küldte vissza a szöveget, vagy vissza se küldte.

⁷³⁸ A vármegye arra hivatkozott, hogy korábban már látták és ellenőrizték a szöveget, ezért nem írnak most javítást. L. *Komárom vármegye* A, B.

	<i>Küldemény</i>	<i>Küldés időpontja</i>	<i>Sürgetés</i>	<i>Vm-től vissza</i>	<i>Megj.?</i>
23.	Zemplén vm.	1736. aug. 13. (628)	1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	1737. márc. 14. (b) (nem küldte vissza)	-
24.	Szatmár vm.	1736. aug. 13. (628)		1737. márc. 13. (d) (ígéri a javítást)	?
25.	Ugocsa vm.	1736. aug. 13. (628)	1738. jan. 20. k. (699)* 1738. szept. 2. (730a)	1737? (l. c)	**
26.	Esztergom vm.	1736. aug. 13. (628)	1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	1737. márc. 7. (b) (ígéri) 1739. jan. 10. (b)	*
27.	Fejér vm.	1736. aug. 13. (628)	-	1737. febr. 25. (D)	**
28.	Somogy vm.	1736. aug. 13. (628)	1738. jan. 20. k. (699) 1738. szept. 2. (730a)	1742. márc. 18. (h, [re] ^a)	**

1735. máj. 20-án még csak két leírás, Nyitra és Bars ügyében írt Bél a Helytartótanácsnak,⁷³⁹ ráadásul ezeket a példányokat még korábban, a kormány szerv közbenjárása nélkül küldte el a vármegyéknek. Nyitra, mint láttuk, 1732-ben már kapott egy figyelmeztetést, de akkor kimentette magát; Bél most újra sürgette őket, aminek ezúttal meg is lett a foganatja. Bars vármegye is régóta halogatta a revíziót, de a Helytartótanács sürgetése itt is megtette a hatását, és még 1735-ben visszaküldte megjegyzéseivel együtt az iratot.⁷⁴⁰ Bél egyébként azért e két leírást sürgette, mert ezeket szerette volna a második kötetben elhelyezni, hogy ezáltal egyfajta földrajzi sorrendiség érvényesüljön (Pozsony vármegye után annak keleti szomszédja, Nyitra, majd az ettől keletre eső Bars következzen). Erre utal a levélben is, miszerint azért kell a sürgős vármegyei ellenőrzés, mert ha e vármegyéket „át kell ugrani”, a pontos szerkezetű mű megbicsaklana, vagyis a vármegyék „történetét” a fekvés szerinti sorrendiséget felrúgva máshol kellene beszúrni. Ám hiába volt a vármegyék ezutáni gyors revíziója, nem sikerült a két vármegye megjelentetése a 2. kötetben. Bél ezt szavá is teszi a Pozsony vármegye után kényszerűségből elhelyezett Turóc előszavában, mondván, most Nyitrának kellene jönnie, de az elhúzódo ellenőrzés miatt ez nem valósult meg.⁷⁴¹ Nagyobb szerencséje volt Pest „vármegyével”: ezt még 1733-ban küldte el a vármegyének, s onnan már 1734 végén visszajött – igaz, később még egyszer elküldte azt Prónay Gábornak, egykori tanítványának átnézésére.⁷⁴²

1735. aug. 13-án küldte el az első nagyobb „csomagot” a Helytartótanácsnak. Ekkor ugyanis hat vármegye – Kishont, Komárom, Veszprém, Pilis és Solt, Baranya, illetve Heves és Külső-Szolnok – ismertetését juttatta el a kormány szervnek, azzal a céllal, hogy e „kezdetleges vázlatokat” – amelyeket később „teljesebben, nagyobb előkészülettel és gondossággal kell majd kidolgozni” – továbbítsák a vármegyéknek a célból, „hogy amit javítani kell, azt kijavítsák, a bizonytalan dolgokat bizonyosakkal helyettesítsék, amit hozzá kell adni, adják hozzá, és a legnagyobb gonddal figyeljenek rá, nehogy valami hibás vagy valaki számára sérelmes dolog csússzon bele.”⁷⁴³ Ez a részlet azért érdekes, mert rávilágít arra, hogy miért volt fontos Bélnek a vármegyei ellenőrzés: egyrészt a helybeliek tudása miatt, aminek köszönhetően javítani, sőt gyarapítani tudták a leírást, másrészt azért

⁷³⁹ L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1735. máj. 20. In: BÉL 1993 nr. 521.

⁷⁴⁰ L. 2. táblázat nr. 1–2.

⁷⁴¹ L. BÉL 1735–(1749?) II. 291.

⁷⁴² L. 2. táblázat nr. 3.

⁷⁴³ „Praesentium sex Comitatum... primas et tenues lineas, ei fini, Excelso Consilio Locumtenentia Regio, demississime repraesentandas, volui, debui, uti... Dictorum Comitatum primas istas lineas, plenius postea maiorique apparatu adcuracioneque elaborandas, ad ipsas Universitates, eum in finem dimittere, benignissime dignaretur, ut emendarent emendanda, certa substituerent incertis, adderent addenda, omnique cura providerent, ne quid erronei, aut cum praeiudicio cuiusquam coniuncti subrepat.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1735. aug. 13. In: BÉL 1993 nr. 529. Még l. 2. táblázat nr. 4–9.

is, mert a vármegyei felülvizsgálat révén elkerülhetőnek látszott az is, hogy olyan adat marad a szövegben, amelyet majd hibásnak, vagy valaki számára sérelmesnek bizonyul. Talán ezzel magyarázható az az ellentmondás is, hogy miért küldi el Baranya és Veszprém leírását, ha azok – legalábbis 1732-es összesítése szerint – éppen a „vármegyei uraknál” voltak. Azon túl ugyanis, hogy erről az állítólagos korai vármegyei ellenőrzésről egyik vármegyénél sem találtunk adatot,⁷⁴⁴ mégha így is volt, ezek a vármegyei ellenőrzések, mint láttuk, sok esetben nem a vármegyei hatóság, csupán valamely vármegyében élő nemesember, lelkész stb. revízióját jelentették, így Bél gondolhatta úgy, hogy jobb, ha a „hivatalos utat”, vagyis a vármegyei közgyűlés általi ellenőrzést is bejárja a leírásokkal. Már csak azért is, mert, miként maga is utalt rá, tartott attól, hogy a leírásaiban hibás, és ebből következően valakire sérelmes adatok látnak napvilágot.

1736. jan. 27-én postázott újabb 7 leírást a Helytartótanácsnak.⁷⁴⁵ Két csoportra osztotta őket: Moson, Sopron, Torna, Abaúj, Ung vármegye leírását „teljesen kidolgozottnak” (*plane elaborati*), míg Zala és Csongrád leírását „vázlatos állapotban lévőnek” (*intra primas lineas constituti*) nevezte. Az utóbbiakra elmondása szerint „különösen ráfér, hogy a vármegyei urak illő módon kiegészítsék is gyarapítsák”.⁷⁴⁶ Az első öt leírásnál újból fel lehet fedezni olyan leírásokat, amelyeket Bél korábbi állítása szerint már megmutatott vármegyei személyeknek, sőt, Sopron és Moson leírását egyenesen nyomdakésznek titulálta 1732-ben (l. fent). Arra, hogy újból ellenőrzésnek vetette alá ezeket, az lehet a magyarázat, hogy – amint azt már fentebb írtuk – a biztonság kedvéért ezen a „szűrőn” is keresztül akarta bocsátani leírásait. Ekkor azonban már kezdett érződni ennek az eljárásnak a súlyos hátránya is, mégpedig a lassúság, értetlenség, a feladat elodázása egyes vármegyék részéről. Bél ugyanis a levél második felében kéri a Helytartótanácsot, hogy sürgesse a revízióját annak a hat másik vármegyeleírásnak, amelyet tavaly szeptemberben (valójában augusztusban) küldött el.⁷⁴⁷ Vagyis az előző évben elküldött leírásokból még egy sem érkezett meg, noha eltelt fél év! Bél azonban ekkor még bízott a sikeres revízióban.

1736. aug. 13-án kelt Bél újabb levele, amelyhez csatolva 9 további vármegye – Árva, Sáros, Borsod, Zemplén, Szatmár, Ugocsa, Esztergom, Fejér és Somogy – leírását küldte a Helytartótanácsnak a vármegyékhez való továbbítás céljából.⁷⁴⁸ A levél elején köszönetet mondott a kormány szervnek az eddigi segítségért; másrészt elpanaszolja, hogy eddig 12 (valójában 13) vármegyeleírást küldött el a Helytartótanácsnak, az pedig a vármegyéknek, de eddig csak kettő (Moson vármegye és a Kishonti járás leírása) érkezett vissza, „ami az egész munkát súlyosan megakasztotta” (*insigni cum totius Operis sufflaminazione*). Bél nem számította bele Pilis és Solt leírását, amely visszaérkezett (baráti segítséggel), de ez a lényegen nem változtat. Szavai arról tanúskodnak, hogy ekkor már belátta: a vármegyei ellenőrzés csúszása igen súlyosan hátráltathatja a *Notitia* fennmaradó részének véglegesítését, kinyomtatását.

1737-ből nem maradt fenn nyom arra, hogy a Helytartótanácsnak írt volna, ami nem meglepő, hiszen ebben az évben jelent meg a *Notitia* III. kötete, ami sok munkával járt számára. 1738. jan. 20. körül azonban újra írt, meglehetősen türelmetlen

⁷⁴⁴ L. Baranya vármegye III. fej, Veszprém vármegye III. fej.

⁷⁴⁵ L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1736. jan. 27. In: BÉL 1993 nr. 574. Még l. 2. táblázat nr. 11–17.

⁷⁴⁶ „...ideoque in primis indigi, ut pro eo, ac decet, a Dominis Comitatusibus, suppleantur, locupletenturque.” L. uo.

⁷⁴⁷ A két „lista” nem egészen fed egymást. Bél említi a 6 vármegye között Tolna vármegye leírását, noha azt az augusztusi levélben nem küldte el, és elhagyja Pilis és Solt „vármegyék” leírását, jóllehet az szerepelt az előző évben elküldött közt. Az utóbbira az lehetett a magyarázat, hogy Bél már biztosan tudta, hogy hamarosan visszaérkezik az illetékesektől, amint az meg is történt 1–2 hónapon belül. L. 2. táblázat nr. 6.

⁷⁴⁸ L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1736. aug. 13. In: BÉL 1993 nr. 628. Még l. 2. táblázat nr. 20–28.

hangnemben.⁷⁴⁹ Mint fogalmazott, már lassan egy év telt el azóta (valójában már másfél, sőt, bizonyos esetekben kettő), hogy az „A” betű alatt lévő vármegyeleírásokat elküldte a Helytartótanácsnak, vármegyei ellenőrzés végett; de csak kevesen küldték vissza a példányokat, és többen vannak azok, akik visszatartják azokat. Ezért könyörögve kéri a herceget és a tanácsot, hogy a vármegyéket figyelmeztesse a leírások javítására, kiegészítésére, és visszaküldésére. A függelékben 15 „renitens” vármegyét sorol fel,⁷⁵⁰ emellett megint említi „Nagyhont vármegyét”, amely még mindig nem küldött magáról információkat. A Helytartótanácsból valaki odaírta három vármegye – Sáros, Ugocsa, Komárom – mellé, hogy „már visszaküldte” (*jam remisit*), egy mellé – Esztergom – pedig valaki más kézzel, hogy „visszaírt” (*rescripsit*). Komárom és Sáros vármegye már valóban visszaküldte időközben a leírást – más-más okból, de mindkettő elutasította a javítást;⁷⁵¹ Ugocsáról nincs adat; ami pedig Esztergom vármegyét illeti, tényleg írt egy mentegetőző levelet, de majd csak másfél év múlva készül el a munkával.⁷⁵² Vagyis a helyzet igen kétségbeejtő volt Bél számára, hiszen 15 vármegyeleírás javítása volt függőben, közöttük sok olyan, amely a tervezett 5. kötetbe, vagyis a Dunántúli részbe került volna.

1738. szeptember 2-án újból tollat ragadott, hogy írjon a Helytartótanácsnak.⁷⁵³ Annyira el volt keseredve, hogy kvázi megfenyegette a kormány szervet és közvetetten a vármegyéket: a revízió további késlekedése esetén a királynál fog panaszt tenni. Dühösen hozzát teszi: ha már a vármegyei urak ilyen csekély munkát is visszautasítanak, *és saját hazájuktól megtagadják ezt a tudományos munkát*, akkor nem érti, milyen jogon képesek avagy miért akarják műveit továbbra is visszatartani. Vagyis ekkor Bél már csalódott a vármegyei revízióban, és csak azt nem tudta megérteni, hogy ha a vármegyeiek nem akarják elvégezni a munkát, miért ülnek még mindig rajta a kéziratokon. Nyilván már az is eredmény lett volna Bél számára, ha visszaküldik azokat, s ezzel az ügy lezárul. Mindenesetre a levele végén újból felsorolta a még revízió alatt lévő 13 vármegyeleírást.⁷⁵⁴ Csupán kettővel csökkent a számuk: időközben Sopron és Tolna vármegye visszaküldte a kéziratot.⁷⁵⁵

A Helytartótanácsnak írt levelek sorában az 1738. szept. 2-án írt levél az utolsó, amelyet ismerünk. E levél hatására – pontosabban a kormány szervnek a Bél levele utáni újabb sürgetésére – Esztergom vármegye még megküldte a leírást és a javításait, illetve valószínűtlenül későn, 1742-ben Somogy vármegye is visszaküldte megjegyzései kíséretében a kéziratot.⁷⁵⁶ Baranya vármegyében 1743-ban (!) végezték el a leírás elbírálását, az ő esetükben az is kérdéses, hogy egyáltalán visszajuttatták-e az iratot.⁷⁵⁷ Így a vármegyei javítások mérlege a következő: eddigi ismereteink szerint nem küldte vissza, vagy javítások nélkül küldte vissza a leírást 8 vármegye (Komárom, Torna, Abaúj, Zala, Szabolcs, Sáros, Borsod, Zemplén, Árva); a kéziratot valószínűleg visszaküldte és javította 6 vármegye, ám a javítások nem ismertek (Ung, Csongrád, Bács-Bodrog, Esztergom, Szatmár?, Ugocsa?); illetve ismertek a javításai, megjegyzései 12 vármegyének (Nyitra, Bars, Pest-Pilis-Solt, Kishont, Veszprém, Baranya – kérdés, hogy visszaküldte-e a szöveget –, Heves és Külső-Szolnok, Tolna, Moson, Sopron, Fejér, Somogy).

⁷⁴⁹ L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1738. jan. 20. körül. In: BÉL 1993 nr. 699.

⁷⁵⁰ L. 2. táblázat nr. 5, 8, 10, 12–14, 16, 18, 20–23, 25, 26, 28.

⁷⁵¹ L. uo. nr. 5, 21.

⁷⁵² L. uo. nr. 26.

⁷⁵³ L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1738. szept. 2. In: BÉL 1993 nr. 730a.

⁷⁵⁴ L. 2. táblázat nr. 5, 8, 13, 14, 16, 18, 20–23, 25, 26, 28.

⁷⁵⁵ L. uo. nr. 10, 12.

⁷⁵⁶ L. 2. táblázat nr. 26, 28.

⁷⁵⁷ L. uo. nr. 8.

3. A vármegyék reakciói. A vármegyei ellenőrzések, javítások tartalma

A vármegyék reakcióinak, illetve Bél leírásai iránti viszonyuknak a vizsgálatok először is azt kell megvizsgálni, hogy maga a szerző mit várt a vármegyei ellenőrzéstől. Erre a kérdésre szerencsénkre maga Bél ad választ azzal, hogy a vármegyei bírálóknak szánt kéziratokba „kívánságlistákat” helyezett el.⁷⁵⁸ Ezekben szerepelt oklevelek, okiratok, genealógiai táblák kérése, a birtokok, birtokviszonyok pontos megadásának igénye stb. A vármegyék azonban a legkritikább esetben óhajtották mindezt megtenni Bél számára. Jó példa erre Nyitra vármegye esete, amikor is a revizorok szinte pontról pontra visszautasítják Bél kéréseit. Eszerint nem írják le neki a települések fekvését, egymástól való távolságát, mert ez igen költséges, hosszantartó ellenőrzések, illetve „sérelmet okozó vizsgálatok” (*praeiudiciosis perlustrationibus*) útján lenne csak elvégezhető; nem vizsgálják át a püspökség történetét eredeti dokumentumok szerint, mert ez nem áll a vármegye hatalmában; azt, hogy a vármegyei főnemesekről, nemesekről jegyzéket készítsenek Bélnek („amint az a vármegyei regesztákban szokott lenni”), elképzelhetőnek tartják, de semmi jel nem utal arra, hogy ezt meg is tették; családfákról nem tudnak; a várakkal, illetve egyes családokkal kapcsolatos oklevelek szintén nem ismertek számukra, de a törvények egyébként is tiltják oklevelek vizsgálatát; a nyitrai, bodoki, és újhelyi járás kimaradt településeinek neveit ugyan magadhatják neki, azt viszont, hogy az egyes uradalmakat birtokosaikkal együtt pontosan leírják Bélnek, sokszorosan visszautasítják: ez a birtokosok jogainak veszedelmes megsértése lenne, okleveleket, kiváltságokat kellene megvizsgálni, amit a vármegye nem tud megtenni, de nem is tehetné meg a családok sérelme nélkül.⁷⁵⁹ Ez a jobbra merev elutasítás, illetve a valódi segítőkészség hiánya volt jellemző szinte az összes vármegyére. Máshogy fogalmazva: Bélnek a vármegyékkel szemben támasztott igényei, valamint azoknak a különböző adatok kiadásával, közlésével kapcsolatos nézetei között óriási szakadék volt; továbbá a vármegyék hatóságai arra sem voltak kaphatók, hogy mintegy történeti kutatásokat végezzenek a pozsonyi tudósnak.

A nyitraiak példája egyébként megvilágítja a vármegyék sokszor visszautasító, de legalábbis gyanakvó magatartásának egyik okát: ez pedig a birtokviszonyok *Notitiá*ban való szerepeltetése miatti aggodalom. Bél, mint azt fentebb láttuk, kíváncsi volt az uradalmak birtokosaira, illetve fel kívánta tüntetni minden falunál annak földesurát, sőt azt is, hogy milyen jogon (öröklés vagy zálog) birtokos a faluban az illető. Eme adatok miatt számos vármegye panaszt emelt a Helytartótanácsnál, mondván, az ilyen adatok jogsértőek és sérelmesek, illetve hangsúlyozzák, hogy semmilyen érvennyel nem bírnak, csak „történeti hűséggel”, s nem használhatók fel senki ellen. Ilyen volt Bars, Fejér, Hont, Heves és Külső-Szolnok, Sopron, Csongrád, Sáros, Somogy és Zemplén vármegye; amelyek közül Sáros, Zemplén, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyék a fenti „sérelemkre” hivatkozva lényegében visszautasították a leírás átnézését.⁷⁶⁰

Amint a kancelláriai javításnál, úgy a vármegyei elbíráláskor is felmerült a vallásügy: két vármegye, illetve egy esetben maga a Helytartótanács emelt kifogást ilyen okból Bél műve ellen. Az utóbbi Gecse faluval volt kapcsolatos. Bél, illetve adatgyűjtője, Matolai leírja Veszprém vármegye leírásában a mondott faluról, hogy bár csak az ottani evangélikusok rendelkeznek vallásgyakorlással (véltetően azt értette: csak nekik van templomuk), katolikusok és reformátusok békességben élnek velük, sőt, naponta együtt

⁷⁵⁸ Ezek egy részét Szelestei N. László közli. L. BÉL 1993 nr. 915–919.

⁷⁵⁹ L. Nyitra vármegye [Re] f. 2r.

⁷⁶⁰ Minderre még l. WELLMANN 1979 387–388; UŐ 1984 20; ZOMBORI 1984 138, illetve legújabban TÓTH 2006³ 38–41. Még l. az egyes vármegyeleírások ismertetését.

imádkoznak.⁷⁶¹ Ezt a Helytartótanács szóvá tette az uralkodónál, miután a vármegyétől visszakapván a leírást, „belenézett” a szövegbe. A Kancellária emiatt ráírt Bélre, hogy a mondott részt törölje, és egyébként se foglalja a vallásüggyel.⁷⁶² Bél az ügy mögött, mint az válaszeleléből kiderül, valamely „vármegyei urat” gyanította, tévesen; azzal mentegetőzik továbbá, hogy a vármegye még át se nézte az iratot (átnézte), és még ő sem vizsgálta felül, s persze még a Kancellárián sem járt a szöveg: természetesen, mire a szöveg odáig eljut, már nem lett volna benne a kifogásolt rész.⁷⁶³ Az eset azért furcsa, mert a Helytartótanács egyébként maga nem javította, ellenőrizte Bél leírásait, csupán a közvetítő szerepét játszotta Bél és a vármegyék között (esetleg mégis valaki a vármegyéből figyelmeztette a Helytartótanácsot?).⁷⁶⁴

A vallási kérdésekben panaszt emelő két vármegye Moson, valamint Heves és Külső-Szolnok volt. Az utóbbi igen éles hangon kelt ki levelében amiatt, hogy Bél egyáltalán említést mert tenni a gyöngyösi reformátusok létezéséről, illetve arról, hogy a gyöngyösi Szent Orbán-templom hajdan a reformátusok kezén volt: ez, mint fogalmaztak, az igaz hitre és a katolikus vallásra sérelmes.⁷⁶⁵ Moson vármegye leírásának bírálója, Trummer János jegyző amiatt tett panaszt, hogy Moson várának leírásában, Emichio keresztes seregének vereségekor elhangzik ez a mondat: „...az Úr ugyanis igazságos bíró, s akarata ellen senkit sem kényszerít, hogy a katolikus hit igáját magára vegye”.⁷⁶⁶ Az inkriminált rész azonban nem Béltől, hanem az általa idézett Albericus Aquensis (1060–1120) középkori történetíró Jeruzsálemi Krónika (*Chronicon Hierosolymitanum*) c. művéből származik⁷⁶⁷ – amint az a szöveggörnyezetből kiderül. Bél nem is vette komolyan a kifogást, és a nyomtatott szövegben is benne maradt a félmondat.⁷⁶⁸ Ez a két megjegyzés volt csupán a vármegyék részéről a vallással kapcsolatban, ami mindenképpen arra mutat, hogy a vármegyei nemességet, illetve a tisztikart különösebben nem zavarták a leírásokban előforduló, protestáns egyházakkal kapcsolatos megjegyzések – noha voltak ilyenek, mivel a Kancellária parancsa ellenére szinte minden leírásban találni néhányat. Itt jegyezzük meg: a Kancellária követelménye Bélt természetesen gyakran megoldhatatlan feladat elé állította, hiszen egy-egy város, vár történetekor, vagy korabeli állapotuk leírásakor egyszerűen nem lehetett ignorálni a protestáns egyházakat.

Ha az együttműködni hajlandó vármegyék által végzett ellenőrzéseket, illetve azok terjedelmét, minőségét vizsgáljuk, három csoportot állíthatunk fel. A lelkiismeretesebb vármegyei hatóságok általában megbízottakat jelöltek ki a leírás átnézésére; e megbízottak átolvasták és közösen elbírálták a szöveget, amelyről egyfajta „jegyzőkönyvet” is készítettek. Ezekben szerepelt a bírálat időpontja és helye, a bírálók nevei, tisztségük, valamint maguk a kifogások, megjegyzések, paragrafus- és gyakran oldalszám szerint. Ezt a jegyzőkönyvet küldték el aztán a Helytartótanácsnak, s rajta keresztül Bélnak. Jelenlegi ismereteink szerint a következő vármegyék készítettek ilyen alapos bírálatot: Nyitra, Bars, Veszprém, Baranya (kérdés, hogy el is küldte-e), Moson, illetve Somogy.⁷⁶⁹ Ezekre a bírálatokra általánosságban jellemző, hogy sok észrevételt tesznek, különösen a falvak, és a birtokviszonyok tekintetében. A Veszprém vármegyei bírálók még azt a szívességet is

⁷⁶¹ L. *Veszprém vármegye* **D** p. 66.

⁷⁶² L. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1736. júl. 5. Közölve: BÉL 1993 nr. 622.

⁷⁶³ L. Bél Mátyás levelét a Kancelláriának. Pozsony, 1736. júl. 14. Közölve: BÉL 1993 nr. 624.

⁷⁶⁴ Még l. WELLMANN 1979 387; Uő 1984 21.

⁷⁶⁵ L. *Heves vármegye* **B**.

⁷⁶⁶ „...cum iustus iudex sit Dominus, & neminem invitum, aut coactum, ad iugum fidei catholicae iubeat venire.” L. BÉL 1735–(1749?) V. 54. Fordítás: BÉL 1985² 87.

⁷⁶⁷ Bél az 1584-es Reineck-féle kiadást használta. L. LIBRI LITTERARII nr. 154.

⁷⁶⁸ L. a 766. jegyzetet.

⁷⁶⁹ L. 2. *táblázat* nr. 1, 2, 6, 8, 11, 28. (A bírálatokra bővebben l. a *Vármegyétől vissza* c. oszlopot, és az ott megadott kéziratokat).

megtették Bélnek, hogy elkészítették számára a leírások állandó – de Veszprém leírásából még hiányzó – részét, az úthálózati jegyzéket.

Magában a kéziratban helyezte el javításait, kiegészítéseit néhány vármegye. Ezek voltak: Pest-Pilis-Solt, Tolna, Sopron, Csongrád és Fejér vármegyék.⁷⁷⁰ Ezekre jellemző, hogy már nem vették annyira komolyan az átnézés feladatát, bár Tolna és Fejér vármegyék ezzel megbízott ellenőrei viszonylag sok megjegyzést írtak a kapott példányokba. Pest-Pilis-Solt, Csongrád és Sopron vármegyék viszont csak néhány elszórt megjegyzést írtak. Végül a harmadik „csoportot” jelenti Hont vármegye, valamint Heves és Külső-Szolnok vármegye, amelyeknek közgyűlései magában a Helytartótanácsnak írt levélben sorolták fel megjegyzéseiket, kifogásaikat.⁷⁷¹ Heves és Külső-Szolnok vármegye a kifogásai után lényegében kijelenti, hogy nem hajlandó a leírást úgymond megerősíteni, hitelesíteni (*roborari*),⁷⁷² de mivel legalább visszaküldte a leírást és tett néhány megjegyzést a levélben, ide soroltuk be (nem pedig az ellenőrzést visszautasítók közé).

4. A vármegyei ellenőrzés elhúzódásának következményei

A vármegyei bírálatok nagy része, mint láttuk, évekig elhúzódott, s voltak olyan vármegyék, amelyek vissza sem küldték a kéziratokat. Ez Bél rendkívül nehéz helyzetbe hozta, hiszen addig nem küldhette a leírásokat a Kancelláriára a végső jóváhagyásért, amíg azok a vármegyéktől vissza nem jöttek. A teljes mű elkészítése elérhetetlen messzeségbe került Bél számára: sok leírás még mindig a vármegyéknél vesztegelt, néhány – a segítséget visszautasító vármegyék miatt – igen kezdetleges állapotban volt, és akadt olyan is, amihez még hozzá sem kezdett (Bereg, Gömör). Az 1742-ben megjelenő 4. kötet is hiányos lett: nem sikerült lezárni a „Dunán inneni részt”, hiszen kimaradt belőle Trencsén és Árva vármegye leírása. Kérdés, hogyan akarta Bél őket megjelentetni: annyi bizonyos, hogy az 1740-es évek közepén már a „dunántúli kötetet” készítette elő. A dunántúli vármegyék ismertetései ekkorra már visszaérkeztek hozzá – bár erősen kérdéses Baranya és Zala vármegye –, s elkezdte azokat átnézni, végleges formába önteni.⁷⁷³ De így is hihetetlenül sok időt vesztett: az első leírásokat 1735-ben küldte el a Helytartótanácsra keresztül a vármegyéknek, s volt olyan leírás, amelyet csak 1742-ben (Somogy) kapott vissza!

A legnagyobb veszteséget valóban az idő tekintetében szenvedte el. Az 1730-as években még a szilárd udvari pártfogás semmivé lett az uralkodóváltással és a kitörő osztrák örökösödési háborúval; emellett mind a vármegyék, mind a Helytartótanács figyelme nyilván másfelé fordult. Erre lehet legalábbis következtetni abból, hogy az 1740-es évekből már nem ismeretes olyan levél, amelyet Bél írt volna a kormányszervnek, s Somogy (és a kérdéses Baranya) vármegyén kívül sincs olyan késlekedő vármegyei hatóság, amely ebben az időszakban végre elvégezte volna a leírás átnézését. Természetesen másfajta okok is közrejátszottak a *Notitia* megjelentetésének akadozásában – így például ismeretes, hogy Bélnek voltak nézeteltérései Paul Straub bécsi nyomdással, műve megjelentetőjével –,⁷⁷⁴ de az kétségtelen, hogy gyorsabb, rugalmasabb vármegyei revízió esetén a dunántúli kötet biztosan, és esetleg, kedvező konstellációk esetén a többi leírás is megjelenhetett volna. Meg kell azonban jegyezni, hogy Bél munkájának ellenőrzése a vármegyéket is szokatlan feladat elé állította, amelyet a maguk nehézkes,

⁷⁷⁰ L. uo. nr. 4, 7, 10, 12, 17, 27. (L. az előző jegyzetet.)

⁷⁷¹ L. nr. 4, 9.

⁷⁷² L. TÓTH 2006³ 39–40.

⁷⁷³ L. TÓTH 2006 239–240. Még l. a következő fejezetet.

⁷⁷⁴ L. Bél Mátyás levelét Hockh Dánielnek. Pozsony, 1741. ápr. 30. Közölve: BÉL 1993 nr. 819.

kényelmes módján – a feladat elodázásával, bizottságok felállításával, jogi természetű kifogások támasztásával – oldottak meg; vagyis távolról sem olyan együttműködő, támogató szellemben viszonyultak a *Notitiához*, ahogyan azt Bél szeretne volna. Így azt kell megállapítani, hogy a vármegyei hatóságok bevonása a munkába már eleve magában rejtette a kudarc lehetőségét, ami be is következett.

VI. A NOTITIA MÉRLEGE

1. Bél kéziratainak sorsa. Mennyi maradt ránk a *Notitia* leírásaiból?

1. Az esztergomi példányok problémája

Dolgozatunk utolsó fejezetében arra vállalkozunk, hogy megállapítsuk: Bél halálakor (1749. aug. 29.) milyen állapotban, milyen kidolgozottsági fokon volt a *Notitia*, illetve annak vármegyeleírásai, következésképpen mennyire lehet azokat kész vagy félkész alkotásnak tekinteni. A kérdés megválaszolása nem könnyű, ugyanis számolni kell néhány bizonytalansági tényezővel. Egyrészt kérdés, mennyi kézirat maradt ránk, vagyis nem vesztek-e el kéziratok, amelyek egy-egy leírás későbbi, jobban kidolgozott változatát tartalmazzák. Tudunk arról, hogy az iratok egy része súlyosan sérült, amikor a kéziratokat Bél özvegyétől megvásárló Batthyány József 1770-ben Pozsonyból Kalocsára szállíttatta az iratokat. A szállítás ugyanis hajón, a Dunán történt, s „a hajósok gondatlansága miatt” (*per nautarum incuriam*) – írja Miller Jakab Ferdinánd érseki titkár – súlyosan megrongálódott. Ugyancsak Miller írta, hogy bár Kalocsán keményen dolgoznak a sérült iratok lemásolásán, „nagy részt hiábavaló az írnokok igyekezete”; csupán Vas vármegye leírását állította helyre és készítette el Szarka Ferenc.⁷⁷⁵ Miller az utóbbi esetben szerencsére tévedett, ennél jóval sikeresebb volt a kéziratok rekonstruálása. Csupán Szarka 6 vármegyét másolt le, legalábbis ennyire írta rá a nevét.⁷⁷⁶ Emellett a 38 kéziratban maradt vármegyeleírásból 16-ról készült „érsekségi”, azaz Batthyány által készített másolat (ebbe beleszámítottuk a Szarka által írtakat is).⁷⁷⁷ Ezek általában jó minőségűek, és vélhetően még időben, a szövegek további romlása előtt készültek – ez a datált Szarka-féle példányokon látható is (1771–1772) –, mert nincs bennük nagyobb hiány. Emellett az esetek nagy részében a legkésőbbi példányokat másolták le, vagyis helyesen jártak el. Feltűnő egyébként, hogy eme érseki másolatoknak nincs meg az eredetijük, vagyis vélhetően az elázott, penészedni kezdő eredeti kéziratokat a másolat elkészülte után kidobták. Ennek ellenére bizonytalanságot okoz a Miller által említett iratpusztulás, mert nem lehetünk biztosak abban, mi veszett el örökre számunkra. Lehetséges, hogy az iratok eme „katasztrófájának” köszönhető a 2. kötetben, a vármegyeleírások keletkezésénél általunk megállapított számos „elveszett”, „lappangó” kötet, amelyeket egyéb adatokból (többi példány, levelek, dokumentumok) következtettünk ki. De természetesen nem törvényszerű, hogy Bél minden példányt megtartott. Amiként talán nem is kell túlbecsülni a Miller által lefestett szerencsétlenséget, hiszen fentebb már bebizonyosodott, hogy némiképpen túlzott az eset leírásakor.

⁷⁷⁵ MILLER 1775 213.

⁷⁷⁶ L. az alábbi 1. táblázatot.

⁷⁷⁷ Ezeket jellegzetes írásképek mellett onnan is fel lehet ismerni, hogy a levéltárosi bejegyzés a kötetekbe helyezett levélen közli, hogy ezt a másolatot Ómagassága készítette (*copia per Excellentiam suam procurata*). Még l. alább az 1. táblázatot.

2. A vármegyei levéltárakban fellelhető példányok, illetve adatok kérdése

A másik fontos kérdés a vármegyéknek elküldött példányok problémája (bővebben l. az előző fejezetet). A vármegyék közül néhányan nem küldték vissza az iratot – így tett például Borsod, Zemplén és Abaúj vármegye –, és voltak olyanok is, amelyek másolatot készítettek a hozzájuk elküldött kéziratról, például Somogy, Baranya és Szabolcs vármegye. E „visszatartott”, illetve másolt példányok egy része ma is fellelhető. Emellett természetesen a vármegyék közgyűléseinek jegyzőkönyveiből is adatok nyerhetők a vármegyei ellenőrzés mikéntjére, az ellenőrzés céljából felállított bizottságok tagjaira, munkájára, a visszaküldés idejére stb. Munkánk előszavában már utaltunk rá: a közgyűlési jegyzőkönyveket az érintett vármegyék majdnem mindegyikénél módunk volt megtekinteni, de közgyűlési iratok között esetleg még lehetnek kéziratok Bél leírásának ellenőrzésével kapcsolatban.

A vármegyei ellenőrzés feltárásának helyzete a következőképpen írható le számokban. Bél különböző okok miatt csak **28** vármegye leírását ellenőriztette hivatalosan a vármegyei közgyűlésekkel (l. az előző fejezetet). Ebből **18** vármegye küldte vissza biztosan a leírást: a 18 vármegyéből kettő, Komárom és Sáros javítás és megjegyzés nélkül juttatta vissza a szöveget. A fennmaradó 16 leírásból 13 esetben ismerjük is e javítások, kiegészítések tartalmát; nem ismertek Bács-Bodrog, Ung és Esztergom vármegye megjegyzései. **4** vármegye esetében a javítás, illetve a visszaküldés kérdéses: Baranya és Ugocsa vármegye javításait, megjegyzéseit ugyan ismerjük, de nem tudni, hogy végül is elküldte-e a vármegye Bélnek;⁷⁷⁸ Zala vármegye megjegyzései elvesztek a postán, nem ismert, hogy másodszor is elküldte-e őket;⁷⁷⁹ Szatmár vármegyéről csak sejthető, hogy elvégezték az ellenőrzést.⁷⁸⁰ Ama **6** vármegye közül, amelyek nagy valószínűséggel nem küldték vissza a szöveget, megvizsgáltuk Abaúj, Borsod, Szabolcs, Torna, Zemplén vármegyék közgyűlési jegyzőkönyveit és általában a vármegye iratait őrző levéltárakat; vizsgálatra szorul még Arva vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, illetve közgyűlési iratai.⁷⁸¹ Vagyis e tekintetben még nem fejeződtek be a kutatásaink, de rövidesen pótolni fogjuk ezt a hiányosságot. A legfontosabb teendő a közgyűlési iratok átnézése, ott, ahol még ezt nem tettük meg. Mindez természetesen azért fontos, hogy megállapíthassuk: nem maradt-e esetleg a vármegyei levéltárakban eredeti példány vagy másolat, amely akár az időben utolsó, tehát legjobb változatot is tartalmazhatja.

3. A legkésőbbi példányok

Az alábbi táblázatban azt mutatjuk be, hogy egy-egy vármegyeleírás esetében melyik példány a legkésőbbi, legkidolgozottabb változat – természetesen a Bél életében készült változatokra gondolunk –, s hogy az belső és külső érvek alapján mikorra tehető. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a legkésőbbi példány gyakran az érseki vagy egyéb másolatokban maradt fenn.

⁷⁷⁸ Ami Baranyát illeti, a közgyűlési jegyzőkönyvben nincs nyom a visszaküldésre. L. *Baranya vármegye b*, [Com]^a. Ugocsa vármegye leírásánál egy javításról feltételezhető, hogy a vármegyétől származik, de kérdéses, hogy visszajutott-e Bélhez. L. *Ugocsa vármegye e*, F.

⁷⁷⁹ Erre sincs semmilyen adat a jegyzőkönyvben. L. *Zala vármegye b*.

⁷⁸⁰ Szatmár vármegye esetében a jegyzőkönyvben nincs adat a munka elvégzésére és a kézirat visszaküldésére. L. *Szatmár vármegye d*.

⁷⁸¹ Minderre még l. 5. fejezet II. tábl.

1. táblázat
A kéziratban maradt vármegyeleírások legkésőbbi példányai

Vármegyék	A legkésőbbi (általunk ismert) kézirat ⁷⁸²	Készítésének ideje (posztumusz másolat esetén az eredetie) ⁷⁸³
DUNÁN INNENI KERÜLET		
1. Árva	D vagy E	1739 u.
2. Trencsén	D vagy E	1748 u.
3. Jász és kun kerületek	B (másolat, NN)	1730 (a)
DUNÁN TÚLI KERÜLET		
4. Baranya	C* (másolat, Sz)	1726–1735 (b)
5. Esztergom	D* (másolat, BJ)	1742 u. (c, Arch)
6. Fejér	F (másolat, Sz)	1746 u. (e)
7. Győr	D (másolat, BJ)	1741–1743 (c)
8. Komárom	E	1745 u.
9. Somogy	K (másolat, Sz)	1742 u. (h)
10. Sopron	G és K	1741 u. (G), 1743 u. (K)
11. Tolna	D	1738 u.
12. Vas	C (másolat, Sz)	1743–1744 (b)
13. Veszprém	D (másolat, Sz)	1736 u. (c)
14. Zala	C* (másolat, BJ)	1733 u.? (a)
TISZÁN INNENI KERÜLET		
15. Abaúj	C*	1732 u.
16. Bács-Bodrog	C*	1735
17. Bereg	B?	1746 u. (a)
18. Borsod	C*	1730–1736
19. Gömör	B	1749
20. Heves és Külső-Szolnok	B	1736 u.
21. Sáros	B	1737 u.
22. Torna	D* (másolat, BJ)	1746 u. (b? c?)
23. Ung	D* (másolat, Sz)	1731–1738 (b? c?)
24. Zemplén	C*	1733–1736
TISZÁN TÚLI KERÜLET		
25. Arad	C (másolat, BJ)	1730 u. (b)
26. Békés	D (másolat, BJ)	1730 u. (c)
27. Bihar	B*	1731–1732

⁷⁸² A betűjelek természetesen az adott vármegyeleírás egyik változatát jelölik (I. II. kötet). Jelölések *: kérdéses, hogy ez-e az utolsó változat; BJ: Batthyány József által készített másolat; Sz: Szarka Ferenc által készített másolat (természetesen ez egyben BJ is); NN: másoló ismeretlen.

⁷⁸³ Zárójelben adtuk meg az elveszett eredeti kézirat betűjelét (abban az esetben, ha a legkésőbbi változat posztumusz másolatban maradt fenn).

28. Csanád	C (másolat, Bf)	1730 u. (b)
29. Csongrád	C (másolat, Bf)	1746 u. (b)
30. Kővár	E	1728 u.
31. Közép-Szolnok	F	1733 u.
32. Kraszna	F (másolat, Bf)	1730 u. (d)
33. Máramaros	E (másolat, Bf)	1730 u. (c)
34. Szabolcs	D	1735 u.
35. Szatmár	E* (másolat, Bf)	1726–1728 (a)
36. Temes	D	1732 u.
37. Ugocsa	D*	1738 u.
38. Zaránd	C	1730 u. (b)

A kéziratok datálásánál a legtöbb esetben természetesen csak *terminus post quem*-eket tudunk megadni. Ám Bél tapasztalatunk szerint „elárulja magát” valamivel, ha később nyúl hozzá egy szöveghez: idéz egy újonnan megjelent szakmunkát, említ egy röviddel korábban történt eseményt stb. Vagyis a harmadik oszlop évszámait többé-kevésbé megfelelhetnek a valódi keletkezési évnek. Az évszámokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dunántúli vármegyeleírások utolsó változatai a legkésőbbiek, azaz Bél leginkább a dunántúli vármegyéken dolgozott az 1740-es években. Ez logikus, hiszen ezeket akarta nyomdakésszé tenni. A tiszán inneni és tiszán túli vármegyék leírásai azonban egy-két kivételtől eltekintve „bepókhálósodtak”; csaloika kivétel Gömör vármegye leírása, amelynek a *fogalmazványával* készült el 1749-re Bél.

Az alábbiakban e legkésőbbi példányokon fogjuk megvizsgálni az egyes leírások kidolgozottsági fokát. Sajnos a csillaggal jelzett vármegyeleírás-példányok esetében – 12 ilyen van – nem lehetünk biztosak abban, hogy azok a legkésőbbiek (az okokat l. fent, illetve az egyes kéziratok leírásánál). Ezt a bizonytalansági tényezőt figyelembe kell venni a vizsgálat során.

2. A vármegyeleírások osztályozása

Két szempont szerint vizsgáltuk meg, illetve osztályoztuk a leírásokat: egyrészt tartalmuk alapján, másrészt aszerint, hogy meddig jutottak el a hivatali ellenőrzésben (illetve ezzel összefüggően a megjelentetésben). Természetesen az utóbbi kevésbé tűnik fontosnak a mai „felhasználó” számára, ám ez megtévesztő, hiszen Bél sokszor éppen a vármegyeiektől várt jelentős segítséget hézagos leírásai kipótolásához (l. például Veszprém, Baranya). Emellett az ellenőrzés előtt álló kéziratokat Bél maga sem tekintette kész munkáknak, bármennyire is terjedelmesek voltak: a végső simításokat általában akkor végezte el a szövegen, ha azok már megjárták a vármegyét és a Kancelláriát. Vagyis mindkét megközelítés fontos annak meghatározására, hogy – Bél elvárásaihoz mérten – milyen elkészültségi fokon volt egy-egy vármegyeleírás.

1. A vármegyeleírások osztályozása tartalmuk szerint

A tartalmi vizsgálatot igyekeztünk minél objektívebb szempontok szerint elvégezni. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a leírás színvonalát nem a mai történettudomány, illetve helytörténet (földrajz stb.) szemszögéből kell megítélni, mivel a vizsgálat célja nem ez. Ehelyett Bél mércéjét kell alkalmazni, s ahhoz viszonyítani a leírásokat. A pozsonyi tudós

szempontjai, elvárásai több helyről ismertek: egyrészt a nyomtatott leírások adnak erről tájékoztatást – amely szövegek elméletileg a végső formába öntött, „ideális” darabjai a *Notitiának* –, másrészt pedig a Bél által készített, fentebb már tárgyalt kérdőívek.⁷⁸⁴ Ezek alapján a következő három nagyobb csoportot alakítottuk ki (ezt alkalmaztuk a térképen is):⁷⁸⁵

I. csoport: teljesen kidolgozott leírások: ide azokat soroltuk, amelyeket Bél alaposan megírt, s amelyekben nincsenek nagyobb, befejezetlen szakaszok, hézagok, hiányok; emellett a formai követelményeknek is megfelelnek (margók, tartalomjegyzékek stb.).

II. csoport: olyan leírásokat soroltunk ide, amelyekben vannak komolyabb tartalmi és formai hiányok (egy-egy fejezet, faluleírás nem lett kész teljesen, hiányzanak a margószövegek stb.)

III. csoport: olyan leírások, amelyekben súlyos hiányok vannak, vagyis nagyobb egységek hiányoznak belőle (például falvak leírása). Ide soroltuk azokat is, amelyek rendezetlen, hevenyészett állapotban vannak.

IV. csoport: olyan leírások, amelyeket Bél valamely munkatársa, adatközlője készített, s Bél nem dolgozta át őket saját módszerei szerint. Ezek csak annyiban Bél leírásai, hogy a szerkezetük a Bél-féle leírásokat követi, a Bél-féle minta alapján készültek.

E csoportok szerint tárgyaljuk az alábbiakban a leírásokat. Természetesen ezen a hármas besoroláson belül még sok fokozat van, de több kategória felállítása nem látszott célszerűnek. Az egyes vármegyeleírások keletkezéséről, illetve tartalmukról a dolgozatunk második kötetében bővebben is értekezünk (ezekre a bővebb kidolgozásokra itt is hivatkozunk).

1. A Dunán inneni kerület vármegyeleírásai

Mint láttuk, Bél e kerület vármegyéit tárgyalta időben elsőként, így itt van a legtöbb teljesen kidolgozott, illetve nyomtatásban megjelent leírás. Az **I. csoportba** sorolandók a következő nyomtatott leírások: *Pozsony*, *Turóc*, *Liptó*, *Zólyom*, *Pest-Pilis-Solt*, *Nógrád*, *Bars* és *Nyitra vármegyé* leírásai (a szintén nyomtatott Hont a következő csoportban van!), illetve *Árva* és *Trencsén* vármegyéek kéziratban maradt leírásai. Ezek többségében nagy terjedelmű, a legmagasabb színvonalon kidolgozott leírások. Természetesen itt is vannak árnyalatok: Turóc leírása furcsa módon kissé elnagyolt, és a városok tekintetében kevés információt nyújt, jóllehet igen sok anyag gyűlt össze hozzá; továbbá Liptó és Nógrád vármegyéek leírásaiban elég szegényes a mezővárosok bemutatása.

A **II. csoportba** tartozik *Hont vármegye* leírása. Noha megjelent nyomtatásban a mű, Bél maga is elismeri, hogy a falvak ismertetésekor nem tudja közölni a falvak fekvését és „alkalmatosságait”, mivel ezt senki nem jegyezte le neki (vagyis nem volt adatgyűjtője a területen).⁷⁸⁶ Mindenesetre a falvakat felsorolja, és néhányukról közöl is információkat – sőt, a Kishonti járás falvairól kiváló leírásokat ad, nyilván mert itt már volt adatgyűjtője. Ezért nem helyeztük a III. csoportba. Megjegyzendő, hogy Bél későn kezdett hozzá a leírás elkészítéséhez (pontosabban „Nagyhont” leírásához, vagyis a Kishonti járás nélküli Hont vármegyéhez), mivel sokáig a vármegyei hatóságoktól várt – hiába – adatokat. Ennek köszönhető a kudarc.⁷⁸⁷

⁷⁸⁴ L. a IV.1. alfejezetet.

⁷⁸⁵ L. 1. térkép.

⁷⁸⁶ „Idque [sc. descriptiones pagorum] praeter morem nostrum, nude & sine situum atque opportunitatum importunitatumve, commemoratione: quippe quum nemo fuerit, qui eas voluisset ex vero designare.” L. BÉL 1735–(1749?) IV. 698.

⁷⁸⁷ L. *Hont vármegye* II. fejezet.

III. csoport: -

A **IV. csoportba** egy leírást soroltunk be: a *kunok és jászok kerületeinek* ismertetését. Nem mintha nem lenne elég részletes a leírás – nagyon is jól kidolgozta szerzőjük, a területet bejáró Matolai János. A probléma éppen ebben áll, ugyanis nem tűnik úgy, hogy Bél hozzányúlt volna a szöveghez. Nincsenek margószövegek, lapalji jegyzetek, történeti részek, amelyeket Bél mindig készített, ha egy leírást kidolgozott. Emellett a szövegben ismétlődések, szerkezeti pongyolaságok is vannak, ami szintén a fenti megállapítást támasztja alá.⁷⁸⁸

2. A Dunán túli kerület vármegyeleírásai

Az **I. csoportba** soroltuk *Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy és Tolna vármegyéek* leírásait. Ezekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Bél az 1740-es években, ahogy arra fentebb már utaltunk, sokat dolgozott a dunántúli vármegyéek leírásain, mert ezeket szánta a következő, 5. kötetbe – bár ebből csak Moson jelent meg, valószínűleg már a szerző halála után –, tehát nem meglepő, hogy a dunántúli vármegyéek leírásainak nagy része ilyen magas színvonalon ki van dolgozva. Természetesen apróbb hiányok itt is előfordulnak. Ami Moson vármegye posztumusz kinyomtatott leírását illeti, az a furcsa helyzet állt elő, hogy Bél még megkapta a leírás próbanyomatát, amelybe javításokat írt, de ezek a publikált változatba már nem kerültek bele, vagyis Bél vélhetőleg még azelőtt meghalt, hogy a nyomatot visszajuttathatta volna a kiadónak.⁷⁸⁹ Somogy, Tolna és bizonyos szempontból Moson vármegyéek leírásaiban gyenge a városok korabeli állapotának bemutatása.

A **II. csoportba** két vármegyeleírás helyezhető: *Esztergom, Sopron és Veszprém* leírása. Esztergom leírásából egy fontos rész, az esztergomi érsekek archontológiája hiányzik: Bél tervezte elkészítését, sőt, egy fennmaradt változat szerint egy valóságos értekezés keretében írt volna az érsekségről és főpásztorairól, de a munka valamiért félbemaradt.⁷⁹⁰ Ez azért tekinthető hiányosságnak, mert Bél – ahogy korábban már rámutattunk – mindig készített listát a leírásokban a főispánokról, s ha ezt a címet a vármegyében székelő püspökök, érsekek viselték, akkor azokról: tehát az esztergomi érsekek felsorolásának elmaradása az ő elvárásai szerint is hiánynak számít. Sopron vármegye leírásában néhol semmit, vagy csak nagyon keveset lehet olvasni a falvakról; emellett maga a kézirat elég hevenyészett volt, így Sopron leírását, mint láttuk, Bél drasztikusan átírta, kibővítette,⁷⁹¹ ezért még e leírással is bőven volt munka. Ami Veszprém vármegyét illeti, itt több kisebb hiány van: nem készült el a vármegye címerének leírása, egyes falvaknak csak a neve van megadva, valamint a szerző írni szándékozott a kiváltságos egyházi nemesek lakta Vecseszékről, de ezt végül nem tette meg.⁷⁹²

A **III. csoportba** kell helyezniük *Baranya, Vas és Zala vármegyéek* leírását. Baranya vármegye leírásában hiányoznak a falvak leírásai, csak egy igen hézagos felsorolást tudott Bél írni. Zala vármegyével ugyanez a probléma, azaz hiányoznak a faluleírások. Emellett mindkét leírás általában szegényesnek, gyengének mondható. Vas vármegye leírásának nagy része – a különleges rész nagyobb hányada – nem Bél, hanem vármegyei ellenőrök munkája.

IV. csoport: -

⁷⁸⁸ L. *Kunok és jászok kerületei* II. fejezet.

⁷⁸⁹ L. *Moson vármegye F*, illetve uo. II. fejezet.

⁷⁹⁰ L. *Esztergom vármegye Arch*, illetve uo. II. fej.

⁷⁹¹ L. *Sopron vármegye K*.

⁷⁹² L. *Veszprém vármegye V*. fej.

3. A Tiszán inneni kerület vármegyeleírásai

I. csoport: ide tartozik *Abaúj, Szepes, Torna és Ung vármegyék* leírása. Szepes vármegye leírása, mint ismert, nyomtatásban megjelent a *Prodromusban* (1723); maga a leírás elég részletes, különösen a falvak terén, bár a városok (Kérmárk, Lócse) leírása már nem annyira színvonalas. Mindenesetre jól kidolgozott szöveg. Ennek ellenére Bél, amint az az 1732. júl. 9-én kelt, és vélhetőleg a Helytartótanácsnak címzett leveléből kiderül, új adalékokkal és új térképpel szeretne volna bővíteni.⁷⁹³ Abaúj, Torna és Ung vármegyékhez Bélnek sikerült több szorgalmas adatgyűjtőt is találnia, ezért e vármegyék leírásai egyaránt jól sikerültek.

II. csoport: *Bács-Bodrog, Gömör,* illetve *Heves és Külső-Szolnok vármegyék*et soroltuk ide. Bács-Bodrog leírásából hiányzik a vármegye címerének leírása, a falvak „ömlesztve”, kevés adattal vannak felsorolva, úthálózati jegyzék sincs. Gömör leírása Bél kései munkája, 1749-ben fejezte be a tudós; egyrészt nagyon részletes, másrészt szinte teljesen hiányzik a történeti jelleg, vagyis az egyes városok, várak gondosan összeállított históriája elbeszélő és okleveles források alapján – ahogy azt Béltől megszokhattuk. A pozsonyi tudós is tisztában volt ezzel, Murány váránál meg is jegyzi, hogy a vár történetének megírását később pótolja, ezt azonban már nem tudta megtenni hamarosan bekövetkező halála miatt. Végül Heves és Külső-Szolnok vármegyét is e csoportban helyeztük el. A leírás első változatát Matolai jegyezte le, de Bél egy-két helyen, úgy tűnik, módosított a kéziratban, ezért nem a IV. csoportba tettük. A leírás egyébként részletes és teljesnek mondható, de nagy valószínűséggel inkább Matolai, mint Bél munkája.

III. csoport: *Bereg vármegye* leírása sorolható ide. A leírás már önmagában is problémás, így kétségek merülnek fel szerzőségével kapcsolatban is, de valószínű, hogy egy része Bél munkájának tekinthető.⁷⁹⁴ Ami a leírás kidolgozottságát illeti, később jelentős pótlásra szorult,⁷⁹⁵ s szövege a kései pótlásokkal együtt is hányos, különösen a falvak tekintetében.

IV. csoport: *Borsod, Sáros és Zemplén vármegyék* leírásait helyeztük ide. Egyikben sincsenek nagyobb hiányok, de mindháromról elmondható, hogy nem Bél, hanem mások munkájának tekintendők. Borsod és Sáros leírását – legalábbis a ránkmaradt példányokat – Matolai János készítette, Bél nem dolgozta ki őket. Zemplén leírását pedig nagy valószínűséggel Dobai Székely Sámuel jegyezte fel, s ezt Bél szintén nem módosította, legalábbis a fennmaradt egyetlen másolat erre enged következtetni.

4. A Tiszán túli kerület vármegyeleírásai

Az **I. csoportba** elég sok leírás besorolható: *Kővár kerület,* valamint *Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Szabolcs és Ugocsa vármegyék.* Ezekről általában elmondható, hogy megfelelnek a formai „követelményeknek”, vagyis szerkezetük teljes, margószövegekkel, úthálózati jegyzékkel, többségükben tartalomjegyzékekkel is el vannak látva, nincsenek bennük komolyabb hiányok, és maga Bél dolgozta ki őket. Tartalmi szempontból sokszor nem nyújtják azt a színvonalat, mint például a nyomtatásban is megjelent leírások, de az adatgyűjtés szempontjából a legnehezebb részt, a falvak leírását több-kevesebb adattal tartalmazzák. Kiemelkedik Máramaros és Szabolcs leírása, az előbbi a sóbányászattal kapcsolatos részei, a másik a vármegye általános állapotainak, illetve településeinek alapos leírása folytán.

A **II. csoportba** vettük fel a következő vármegyéket: *Arad, Békés és Csongrád.* Arad leírásában hiányos és általában adatszegény a falvak ismertetése. Békés vármegye leírása

⁷⁹³ „Scepusiensem, Prodromo expressum, et novis additamentis, quin et mappa, illustrandum.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1732. júl. 9. Közölve: TÓTH 2006² Függ. IV.

⁷⁹⁴ L. *Bereg vármegye a.*

⁷⁹⁵ L. *Bereg vármegye II. fej.*

szintén információhiánnyal küzd, különösen a mezővárosokkal (Békés, Gyula) kapcsolatban, de a falvak és a puszták felsorolása kielégítő. Csongrád leírásában Bél sokszor csak a elhelyezkedését tudja feljegyezni; ennek ellenére nincsenek benne nagyobb hiányok (bár margószövegekkel és úthálózati jegyzékkel nem rendelkezik).

A **III. csoportba** soroltuk *Bihar, Csanád, Szatmár, Temes* és *Zaránd vármegyék* leírását. Bihar vármegyében Bélnek csak a falvak töredékét sikerült egyáltalán feljegyezni. Csanád leírása igen kezdetleges, a természetrajzi tagozat három, a politikai tagozat két fejezetből áll. Szatmár vármegye leírásában nem készült el a vármegyecímer leírása, illetve csupán 27 falut említ, illetve mutat be néhány szóban; nincs járások szerinti beosztás sem. Temes „vármegye”, vagyis a Temesi Bánság leírásában szintén csak a települések igen kis hányadáról szólt néhány szót (rosszabb esetben csak a nevüket írja le): teljesen nyilvánvaló, hogy itt sem tudott alapos adatgyűjtést végeztetni. Zaránd leírásában ugyanez a probléma jelentkezik: Bél maga is elismeri, hogy nem tudta az összes települést feljegyezni. Emellett ez a leírás is nagyon szegényes, a mezővárosokról alig tud valamit.

IV. csoport: -

2. A vármegyeleírások osztályozása a hivatalos ellenőrzés (és a megjelentetés) megvalósulása szerint

A hivatalos ellenőrzés, ahogy azt az előző részben láttuk, előfeltétele volt az egyes vármegyeleírások megjelentetésének. Az „állami” revíziót a Magyar Udvari Kancellária végezte; de megkövetelte Béltől, hogy mielőtt az iratot elküldi, nézesse át a vármegyeiekkel is, főleg további adatok kérése végett. Bél a vármegyei ellenőrzést igyekezett magánúton végrehajtani, ami a közeli vármegyékben sikerrel is működött, ám a távolabbi vidékeken, ahol már nem voltak ismerősei – például a Tiszántúlon –, ez a módszer nem működött, vagy ha talált is néhány személyt, azok személyes vagy közelebbi ismeretség híján nem viselték annyira a szívükön a leírás ügyét, és sokszor évekig is ültek a hozzájuk elküldött iratokon (l. Kraszna, Szatmár vármegyék leírását). Ezért kérte a Helytartótanácsot a leírások vármegyei ellenőrzésének lebonyolítására, és a késlekedők sürgetésére. A hivatal 1733-tól bizonyíthatóan be is töltötte ezt a szerepet. Bél ezek után ide küldte a leírásokat, majd ha azok a vármegyéből visszatértek, elküldte a Kancelláriára. Tehát a sorrend nem változott: előbb a vármegyék, majd a Kancellária ellenőrizte a szövegeket. Viszont Bél sokszor olyan leírásokat is elküldött a Helytartótanácsra keresztül a vármegyei hatóságnak, amelyeket korábban – állítása szerint – már ellenőriztetett valamilyen vármegyei személlyel, és megírták a Kancelláriát is (l. például Fejér, Somogy, Sopron stb. vármegyék leírásait). Nyilvánvalóan az újabb ellenőrzéssel kiegészítéseket, jóhiszemű javításokat remélt.

Mіндеzt azért láttuk szükségesnek újból összefoglalni, hogy rámutassunk: a hivatalos, vármegyei-kancelláriai ellenőrzés módszere idővel változott, ahogy Bél ezzel kapcsolatos elképzelései is. Kezdetben Bél a Kancellária figyelmeztetésére küldte el vármegyei személyeknek – legtöbbször nem hivatalos hatóságnak, bár erre is volt példa⁷⁹⁶ – a kéziratot, hogy kiegészítéseket írjanak hozzá és javítsák. Több vármegyénél ellenőrizhetetlen, hogy ezt valóban megtette-e: voltaképpen azzal is megfelelt a Kancellária kívánalmának, ha valamely vármegyei személytől kapott az adott vármegyére vonatkozóan adatokat. Ha a leírást ilyenformán elkészítette és a helyiekkel megnézte, elküldte a Kancelláriára. Miután azonban látta, hogy a távolabbi vármegyékből nehezebb adatot és adatközlőt szerezni, 1732-ben a Helytartótanács segítségét kérte. Így 1733-tól a

⁷⁹⁶ L. Nyitra vármegye, Szatmár vármegye.

mondott kormány szerv írta elő a helyi hatóságoknak – a vármegyei közgyűléseknek – a kéziratok átnézését és kiegészítését. Elvileg Bélnek csak azokat a leírásokat kellett volna elküldenie erre az új formában történő vármegyei revízióra, amelyek még nem voltak a Kancellárián, hiszen amelyek voltak, elvileg már megkapták a végső jóváhagyást. Csakhogy látta, hogy a jóváhagyott leírásokban is sok még a hiány, így ezek nagy részét is elküldte a vármegyei revízióra.

Az, hogy a leírás a két hivatalos ellenőrzés közül melyikhez került előbb – a Kancelláriához, vagy a Helytartótanácson keresztül a vármegyékhez –, azon múlt, hogy Bél mikorra készült el vele. 1732-ig a Kancellária volt az első állomás – a „nemhivatalos” vármegyei ellenőrzés után –, míg az 1732 után elkészült vármegyeleírások már elsőként a Helytartótanácshoz, illetve rajta keresztül a vármegyékhez lettek postázva. A fentiek figyelembe vételével az alábbi csoportokat állítottuk fel:

I. csoport: Ide soroltuk a nyomtatásban megjelent vármegyeleírásokat. E leírások nagy részét Bél még 1733 előtt ellenőriztette, vagyis a vármegyei ellenőrzést saját maga intézte (kivétel ez alól Hont, Moson és Pest-Pilis-Solt vármegyék leírása, illetve a többszörös kivétel, Szepes leírása).

II. csoport: a lényegében „nyomdakész” leírásokat soroltuk ide, vagyis azokat, amelyeket Bél már a vármegyeikkel és a Kancelláriával is ellenőriztetett, tehát hivatalos szempontból nem volt akadálya kinyomtatásuknak.

III. csoport: Azok a leírások, amelyek a vármegyei ellenőrzést megjárták, de ezután a Kancelláriára már nem küldte el őket Bél.

IV. csoport: Olyan vármegyeleírások tartoznak ide, amelyek a vármegyéhez eljutottak ugyan, de az ottani hatóságok a leírást nem küldték vissza, vagy nem hagyták jóvá, megakasztva ezzel Bél munkáját. Megjegyzendő, hogy ezek között vannak olyanok, amelyek előzetesen már jártak a Kancellárián: ezeket Bél nyilván azért küldte el mégis a Helytartótanácson keresztül a vármegyébe, mert – mint fentebb írtuk – nem volt elégedett velük (még l. a következő csoport ismertetését).

V. csoport: azok a leírások, amelyek a Kancellárián voltak, de a hivatalos (Helytartótanácson keresztül végzett) vármegyei ellenőrzésre nem jutottak el. A nyomtatásban megjelent leírások között számos ilyen van; ezeket nem számoltuk ide, hiszen ezek esetében, mint láttuk, Bélnek még nem volt szüksége hivatalos vármegyei ellenőrzésre. E csoportban azok a leírások vannak, amelyeket Bél viszonylag hamar elküldött – még nem túl jó állapotban – a Kancelláriára, de később már nem juttatta el a vármegyei hatóságoknak, mert elmaradt azok letisztázásával stb. Fentebb rámutattunk: Bél jó lehetőséget látott az 1733-tól életbe lépő, a Helytartótanács által diszponált vármegyei ellenőrzésben, kiegészítésben, ezért azokat a leírásokat is igyekezett elküldeni a kormány szervén keresztül a helyi hatóságoknak, amelyek már voltak a Kancellárián. Alighanem minden – még kéziratban lévő – leírást alá akart vetni ennek az eljárásnak, bár nem kizárt, hogy később a hatóságok kelletlensége, nemtörődömsége visszariasztotta. Mindenesetre úgy látjuk, hogy a vármegyei hatóságoknak el nem küldött leírások az ellenőrzés még alacsonyabb szintjét képezik.

VI. csoport: az ide sorolt leírások semmilyen revízióra nem lettek elküldve.

1. A Dunán inneni kerület vármegyeleírásai

I. csoport: ide tartoznak (a megjelenés sorrendjében) *Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Bars, Nyitra* és *Hont vármegyék* leírásai. Bél e kerület vármegyeleírásait jelentette meg elsőként, ezért itt található a legtöbb kinyomtatott rész. Mint említettük, ellenőrzésük nagyrészt 1733 előtt történt. Nyitra vármegyéhez még magánúton küldte el Bél a leírást, de már a Helytartótanács sürgetésére kapta vissza azt a hatóságoktól 1735-

ben.⁷⁹⁷ Pest-Pilis-Solt leírását 1734–1735-ben ellenőriztette Bél a vármegyeiekkel, szintén a Helytartótanács közreműködésével. Hont leírásának vármegyei revízióját ugyancsak a Helytartótanács bonyolította le, bár ez csak a Kishonti járásra igaz, a vármegye többi részéről készült leírás valószínűleg nem járt a vármegyében ellenőrzésen.

II. csoport: Ide soroltuk *Arva vármegye* leírását. Bizonyíthatóan látta a vármegye, majd a Kancellária, kinyomtatására azonban már nem került sor.

III. csoport: -

IV. csoport: -

V. csoport: *Trencsén vármegye* leírását 1738-ban küldte el a Kancelláriának. A megkésített ellenőrzetés miatt kérdéses, hogy Bél még tervezte-e, hogy elküldi a Helytartótanácsra keresztül a vármegyei hatóságnak: lehetséges, hogy erről már eleve lemondott, de az is lehet, hogy a rossz tapasztalatok ellenére szándékában állt. Mindenesetre formailag e csoportba sorolandó a leírás.

VI. csoport: a *kunok és jászok kerületeinek* leírása tartozik ide, amelyet Bél semmilyen ellenőrzésre nem küldött el. Ez azért is bizonyos, mert a ránk maradt másolat azt mutatja, hogy Bél hozzá sem nyúlt a Matolai által írt szöveghez.

2. A Dunán túli kerület vármegyeleírásai

I. csoport: a dunántúli vármegyék leírásai közül *Moson vármegye* leírása az egyetlen, amely megjelent nyomtatásban. Nyilvánvaló, hogy Bél valamiféle földrajzi sorrendben kívánt haladni előre a dunántúli vármegyék leírásainak kiadásában – csakúgy, mint a Dunán inneni kerület leírásainál hangsúlyozta –, ezért a legnyugatibb (és Bécshez, valamint Pozsonyhoz legközelebb eső) Moson vármegye leírását rendezte először sajtó alá. Ám, mint szóltunk róla, a többi dunántúli vármegyeleírás megjelentetésében halála megakadályozta, így a már kinyomtatott Moson jelent meg egyedül az ötödik kötetben, minden bizonnyal elhunytá után.

II. csoport: *Fejér, Somogy, Sopron* és *Tolna vármegyék* leírásai tartoznak ide. A kéziratokat előbb látta őket a Kancellária (miután Bél valamilyen helyi személlyel ellenőriztette őket, ahogy azt a hivatal megkövetelte tőle), majd miután a Helytartótanács vette kezébe a vármegyei ellenőrzést, Bél e leírásokat is revízióra küldte a helyi hatóságnak.

III. csoport: *Esztergom, Komárom* és *Veszprém vármegyék* leírásai megjárták a vármegyei ellenőrzést, de a Kancelláriára valamiért már nem jutottak el. Nem világos, hogy Bél miért nem küldte el őket a hivatalnak. Lehetséges, hogy még csiszolni akarta őket, s csak már közvetlenül a nyomtatás előtt tervezte felküldeni őket cenzúrára. Pozsony és Hont vármegye példáján láthatjuk ezt, amelyeknek egyes részeit Bél a végső fázisban ellenőriztette a Kancelláriával.⁷⁹⁸

IV. csoport: *Baranya* és *Zala vármegyék* leírásai már a vármegyei ellenőrzésen is megakadtak, bár mindkét esetben vannak bizonytalanságok. Baranya leírásának ellenőrzéséhez igen későn, 1743 után látott hozzá a vármegye, s bár ezek kiegészítései, megjegyzései ismertek, nincs nyom arra, hogy ezt végül el is jutatták Bélnek. Zala vármegye (amely leírása előzőleg már volt a Kancellárián) elküldte megjegyzéseit, de az elveszett a postán; nem tudni, hogy pótolta-e a hiányt.

V. csoport: *Vas vármegye* leírása igen problematikus. Elméletileg látta a szöveget egy, a vármegyével kapcsolatban illetékes személy, Batthyány Lajos gróf (Vas vármegye főispánja), majd ugyancsak Batthyány vármegyei „cenzorokkal” kiegészítette, illetve már kancellárként a hivatal útján véleményeztette és visszaküldte Bélnek az iratot. Vagyis a leírás elméletileg átment a hivatali rostán, de valójában nagy része – mint fentebb láttuk –

⁷⁹⁷ L. *Nyitra vármegye* [Re], illetve uo. II. fej.

⁷⁹⁸ L. *Pozsony vármegye* d, g, h, i, k, l, m, N; *Hont vármegye* h.

még átdolgozásra várt, hiszen a cenzorok kiegészítései sok helyütt átfedésben voltak az eredeti szöveggel, illetve természetesen jóval alatta maradtak Bél elvárásainak, ami a stílust, szerkezetet stb. illeti. Egy bizonyos: a Helytartótanácson keresztül történő vármegyei revízióra Bél nem küldte el a szöveget. Voltaképpen erre már nem is lett volna szükség, mert a mondott cenzorok elegendő anyagot küldtek neki. Itt már Bélnek kellett volna dolgoznia a kapott anyagon, amit viszont láthatóan nem tett meg.

VI. csoport: egyedül *Győr vármegye* leírása volt az, amelyet a jelek szerint Bél nem küldött el sem a vármegyének, sem a Kancelláriának ellenőrzésre. Erre az szolgálhat magyarázatul, hogy csak 1741-ben készült el a leírással, vagyis a Tomka Szászky által küldött szöveg átdolgozásával,⁷⁹⁹ s bár 1741–1743 között még tovább dolgozott rajta, a hivatalos ellenőrzéssel kapcsolatban ekkor már – nem ok nélkül – szkeptikus volt.

3. A Tiszán inneni kerület vármegyeleírásai

I. csoport: *Szepes vármegye* sorolható ide, bár mint fentebb láttuk, e leírás a *Prodromus*ban jelent meg 1723-ban, és tudomásunk szerint nem volt semmilyen ellenőrzésen (a Kancellária esetleg láthatta, ahogyan a *Prodromus* vázlatát bizonyosan látta,⁸⁰⁰ de az előbbiről nincs pontos adatunk). Am ebben az esetben a nyomtatásban való megjelenést tekintettük fontosabb tényezőnek.

II. csoport: ebben a kerületben egyedül *Ung vármegye* leírása az, amely volt a vármegyénél és a Kancellárián is ellenőrzésen.

III. csoport: *Bács-Bodrog* a vármegyei ellenőrzést megjárta, de a Kancelláriára már nem jutott el.

IV. csoport: *Abaúj, Borsod, Torna és Zemplén vármegyék* leírásait a vármegyei hatóságok a jelek szerint nem javították ki, és nem küldték vissza; *Heves és Külső-Szolnok*, valamint *Sáros vármegyék* leírásait pedig visszaküldték a helyiek, de nem hagyták jóvá.⁸⁰¹ (Abaúj vármegye előzetesen volt a Kancellárián.)

V. csoport: -

VI. csoport: *Gömör és Bereg vármegye* leírása tartozik ide. Az előbbi, mint láttuk, csak 1749-re készült el, így Bélnek már nem volt ideje ellenőriztetni. Bereg szintén 1746 után készült el, bár vele kapcsolatban sok a bizonytalanság.

4. A Tiszán túli kerület vármegyeleírásai

I. csoport: -

II. csoport: egyedül *Ugocsa vármegye* leírása járta végig mindkét ellenőrzést.

III. csoport: *Csongrád* és *Szatmár vármegyék* leírását látták a vármegyeiek, de a Kancelláriára nem jutottak el (nyilván kései elkészültük miatt).

IV. csoport: *Szabolcs vármegye* leírását a jelek szerint nem küldte vissza a vármegye. (A vármegyeleírás előzetesen volt a Kancellárián.)

V. csoport: *Arad, Békés, Csanád, Kővár, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Temes és Zaránd vármegyék leírásai* a Kancelláriát megjárták, de nem jutottak el a vármegyéhez. E leírásokat Bél viszonylag korán elkészítette – köszönhetően részben Matolai 1726-os adatgyűjtő útjának, részben egyéb adatközlőinek –, és nagy részüket már 1729-ben (Temes „vármegye” és Közép-Szolnok vármegye leírását 1730–1731-ben) elküldte a Kancelláriának.⁸⁰² Ezt követően viszont nyilván hátra „sorolódtak” a vármegyei

⁷⁹⁹ L. *Győr vármegye* A.

⁸⁰⁰ L. I. köt. 132.

⁸⁰¹ Még l. TÓTH 2006³.

⁸⁰² L. V. fej. 1. táblázat.

revízióban. Bél ugyanis előbb a dunántúli, illetve tiszáninneni vármegyék leírásait küldte revízióra, hiszen azokat akarta korábban megjelentetni.

VI. csoport: *Bihar vármegye* leírását ugyan Bél kétszer is ellenőriztette „magánúton” a vármegyeiekkel (utóbb valószínűleg sikertelenül),⁸⁰³ azonban nem küldte egyik „hivatalos” revízióra sem.

3. Összegzés

Áttekintve a vármegyeleírások állapotát, nyilvánvalóvá válik, hogy Bél műve 1749-ben még messze volt a megvalósulástól. Még a nyomtatottak között is volt olyan, amely hiányos volt (Hont vármegye). Még inkább elmondható ez a dunántúli leírásokról, amelyeket bár Bél láthatóan igyekezett lezárni, nyomdakésszé tenni, három leírason azonban még rengeteg javítani- és kiegészíteni való volt (Baranya, Vas, Zala), és a többi sem volt kifogástalan. A Tiszán inneni és Tiszán túli kerület esetében még rosszabb volt a helyzet: az előbbinél Bél néhány, kollégái által írt leírást még át sem dolgozott, a Tiszántúlon pedig öt leírásban is súlyos tartalmi hiányok mutatkoztak.

Nagy volt a lemaradás az ellenőrzítés terén is. Különösen a vármegyei ellenőrzés okozott gondokat, így például a nyomtatásra váró dunántúli vármegyéknél Bél nem kapta vissza Zala és Baranya leírását, Heves és Külső-Szolnok, illetve Sáros leírásánál pedig „legitimációs” problémák akadtak, hiszen a vármegyeiek nem hagyták jóvá a szöveget. A Tiszántúlon a vármegyék nagy többségét el sem küldte a vármegyéknek, ezeket nyilván szándékosan későbbre hagyta.

Mindezek után úgy véljük, hogy Bélnek még legalább 10 évig kellett volna töretlen intenzitással dolgoznia ahhoz, hogy a teljes *Notitia* elkészüljön. A sokáig tervezett és tökéletesített „dunántúli” 5. kötet sem vált valóra. A kudarc, mint láttuk, számos okkal magyarázható: a nyomtatás megakadása nyilván az uralkodói pártfogás hiányának és a háborús éveknek tudható be, míg a kéziratok vármegyei ellenőrzésének nehézségei mögött a nemesség ellenszenvét és értetlenségét kell keresni. Végül a sok hiány, befejezetlen vármegyeleírás a munka hatalmas voltát, az adatgyűjtés korlátait jelzi. Mindenesetre a kéziratok leírások így is nagy értéket képviselnek, ezért szakszerű megjelentetésük – vagyis kritikai kiadásuk az eredeti szöveggel – a magyar tudomány nagy adóssága.

⁸⁰³ L. *Bihar vármegye* B, c.

ZÁRSZÓ

A fentiekben Bél Mátyás *Notitiájának* keletkezéstörténetét igyekeztünk a legfontosabb „csomópontjainál”, állomásianál megragadni. Az első ilyen a külföldi minták kérdése volt, amely esetben sikerült egy lehetséges előzményt találnunk Bosius *Introductiójában*; emellett kizártuk a magyarországi előképeket. A következő állomás a *Notitia* struktúrájának kialakulása volt, amely sok változáson, mai szóval „racionalizáláson” ment végig, amíg az irreális méretű, szkitáktól kezdődő történelmet, a német államismeret szerinti országismertetést, valamint teljes természetföldrajzi leírást is tartalmazó tervezetből egy megvalósítható művé, a vármegyék szerinti országleírássá egyszerűsödött. Ugyanitt fontosnak tartjuk, hogy részben új forrásanyag bevonásával táblázatban mutattuk be, mi az, ami a kezdeti nagyratörő tervekben – ha csak kéziratban is – de elkészült, a *Notitia* tartalmát képező vármegyeleírásokon kívül. Ezt követően – még mindig a *Notitia* előkészületeit vizsgálva – áttekintettük, hogyan változott, „hullámzott” Bél elképzelése arról, hogy mit tekint Magyarország részének, azaz mit vesz bele a *Notitiába*, és mit nem. Itt többek között egy Bél által készített feljegyzés alapján rámutattunk, hogy a pozsonyi tudós eredetileg Erdélyről is akart írni, talán egy külön „Erdély-*Notitiát*”; emellett arról is írtunk, hogy Bél elég sajátos módon a *Notitia* lapjain ismertetni kívánta az 1718-ban Habsburg kézre került észak-szerbiai és havasalföldi területeket is.

Ezt követően már a kialakult struktúrájú és határvonalú *Notitia* keletkezését, létrejöttét követtük nyomon. Így a legfontosabb problémát, az adatgyűjtés és az adatközlők kérdését különös gonddal jártuk körül. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy ilyen enciklopédikus mű esetében különös hangsúlyt kap a „hogyan”, vagyis, hogy Bél miképpen volt képes ekkora mennyiségű adatot összegyűjteni az országról. Erre az első válaszuk az volt, hogy kérdőívek útján. Több olyan kérdéssort is találtunk a kéziratban, amelyeket Bél állított össze, és amelyekből egyrészt megmutatkozik a nagy terv átgondoltsága – tehát Bél azon törekvése, hogy az adatközlők pontosan az őt érdeklő adatokat gyűjtsék –, másrészt a Bél-féle vármegyeleírás „platóni ideája”, ami alatt azt értjük, hogy e kérdőívek bizonyos szempontból még az elkészült leírásoknál is jobban mutatják Bél elképzeléseit, sokszor korát túlságosan is meghaladó terveit (mint pl. a népszokások, nyelvjárások összegyűjtése). A „hogyan”-ra a második válasz az adatgyűjtők feltérképezése volt. Körültekintő kutatások alapján kiderítettük, hogy a zólyomi nemes származású, teológiát tanult Matolai János sokkal nagyobb mértékben segített Bélnek, mint azt az eddigi kutatás hitte: legalább 23 vármegye leírásának elkészítésében döntő, alkotó szerepet játszott, amennyiben ő állította össze e leírások első változatát. Mindezt főként három országos adatgyűjtő úttal vitte végbe: legalábbis jelenleg ennyit tudunk rekonstruálni. Hatalmas munkája mellett némileg elhomályosul a többi adatgyűjtő, de érdemes külön megemlíteni a lelkes régiségbúvár, Dobai Székely Sámuel, a tudós késmárki líceumigazgató, Buchholtz György, illetve a história iránt érdeklődő hivatalnok, Reviczky János Ferenc nevét, akik ugyancsak több vármegye leírásában segítettek Bélnek. A további adatközlők ismertetéskor számos kategóriát állítottunk fel – egyházi kapcsolatok, ezen belül diákok, tanárok, főúri, vármegyei, hivatali, városi ismeretségek, összeköttetések szerte az országban –, amelyből kirajzolódik Bél rendkívüli szervezőkészsége, de egyben a nagy terv sokat emlegetett korlátai is, amennyiben a pozsonyi tudós az egykori hódoltság területénél jobbra csak Matolaira számíthatott, és a távoli vármegyék adatgyűjtései is sokszor komoly kihívás elé állították. A hogyan kérdés kapcsán még meg kell említeni a térképek készítését, a mappákat ugyanis Bél nagyon fontosnak tartotta művében. Itt rámutattunk Bél és egykori tanítványa, Mikoviny Sámuel korántsem problémamentes kapcsolatára, valamint a nem Mikoviny által készített térképeket is számba vettük.

A keletkezéstörténet fájó pontja a hivatali ellenőrzés kérdése. Bél rögtön munkája kezdetén szembesült azzal, hogy vármegyének, katolikus egyháznak, udvarnak egyaránt gyanús, amit csinál: ezt csak kompromisszumok, illetve a kormánysszervekkel és a magyar

vármegyei adminisztrációval való együttműködés útján tudta leküzdeni. Dolgozatunkban alapos elemzésnek vetettük alá eme együttműködés, azaz a hivatali ellenőrzés szintjeit, korszakait. Megállapítottuk, hogy Bél eleinte csak a Kancelláriának küldte a leírásokat, a hivatal viszont előírta neki, hogy előzőleg kérjen információkat a vármegyéktől. Ezt Bél eleinte informálisan hajtotta végre, ám amikor látta, hogy sok esetben ezt önerőből nem tudja elérni – tehát a vármegyeiektől való információkérést –, utólag nézve talán elhibázott döntéssel a Helytartótanács segítségét kérte. Így a kormány szerv utasította a vármegyéket a leírások átnézésére, ami részben bevált, másrészt viszont kétélű fegyvernek bizonyult, hiszen sok leírás a vármegyei közgyűlések levéltárában ragadt, s vele kátyúba került az adott leírás legitimitásának, „hivatalos” jóváhagyásának az ügye is. A vármegyei „ügyintézés” üteme nemcsak a tisztikar bokros teendőin múlt. Egyrészt sok kifogást támasztottak a leírásokkal szemben – például, hogy túl sokat foglalkozik birtokviszonyokkal, adatai hibásak –; másrészt az ilyesfajta revízió merőben új feladat volt számukra, amelyet aztán általában bizottságok felállításával oldottak meg. Ez viszont sokszor csak évek múltán ült össze. Ez a *Notitia* számára súlyos következményekkel járt: a kiadás üteme lelassult, majd jött az uralkodóváltás és a háborús évek, ami miatt végleg megfeneklett a revízió és a kinyomtatás ügye is. Az így torzóban, részben kéziratban maradt nagy opuszt vizsgáltuk meg az utolsó fejezetben, azt kutatva egyrészt, hogy mi az, ami ránk maradt, másrészt pedig a hozzáférhető dokumentumok alapján osztályoztuk, hogy az elkészült leírások milyen állapotban vannak egyrészt kidolgozottság, másrészt a hivatali ellenőrzés szempontjából.

Dolgozatunknak legfontosabb eredménye azonban a 2. kötetben lévő „függelék”, amelyben – mint jeleztük – az egyes vármegyeleírások keletkezését rekonstruáltuk, az összes fellelhető kéziratot példány és egyéb dokumentum tüzetes vizsgálatára, rendezésére, egymáshoz való viszonyuk és datálásuk segítségével. Ezáltal lett teljesen világos számunkra a *Notitia* térbeli és időbeli kiterjedése, Bél munkamódszerei és „hátszaga” – vagyis az adatközlők –, a hivatalos ellenőrzés folyamata, és természetesen a mű végső mérlege, vagyis az, hogy a pozsonyi tudós meddig jutott el az egyes leírásokban, mennyire tudta őket kidolgozni. Ez reményeink szerint nagy segítséget nyújt az egyes leírások iránt érdeklődőknek, és megteremti az alapot a *Notitia* teljes eredeti szövegének megjelentetéséhez, és a mű átfogó vizsgálatához is.

BIBLIOGRÁFIA

1. Bél műveinek bibliográfiája (általunk hivatkozott kiadványok)

- BÉL 1718 Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc. In: Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten. Leipzig, den 3. Nov. A. 1718. nr. XLIV. Újabb kiadása: BÉL 1993 nr. 41. (pp. 43–46.). (Ezt az újabb kiadást használtuk.)
- BÉL 1723 Belius, Matthias: Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, Auctor Matthias Belius Pannonicus. Norimbergae 1723.
- BÉL 1735(–1746) Belius, Matthias: Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. I–II. Posonii 1735(–1746.)
- BÉL 1735(–1749?) Belius, Matthias: Notitia Hungariae novae historico-geographica. I–V. Viennae 1735–1749.
- BÉL 1936 Bodor Antal: Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt Bél Mátyás „Notitia Hungariae...” című 1736-ban megjelent leírása nyomán. Bp. 1936.
- BÉL 1942 Geographia Regionis Balatonensis ante ducentos annos. Tractatio operis Mathiae Belii: Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis. Auctore, translateque C. Lukács. In: *A Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái*. Szerk. Entz Géza. Vol. XIV. Tihany 1942. 147–191.
- BÉL 1943 A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Shimigiensis et Saladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. Írta: Lukács Károly. Pécs 1943. Reprint: BÉL 1989 153–236. (A reprintet használtuk)
- BÉL 1957 Bél Mátyás (1684–1742) [!] Esztergom vármegyéről írt, kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása. Ford. Prokopp Gyula, bev., jegyz. Zolnay László. Tatabánya, 1957.
- BÉL 1975 Bél Mátyás: A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. (Bev., ford.) Illyés Bálint, Szőts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 7–52.

- BÉL 1976–1977 Bél Mátyás: Vas vármegye leírása. Ford. Tihanyiné Szálka Irma, bev., jegyz. Bendefy László. In: Vasi Szemle 30 (1976) 1. sz. 108–125, 2. sz. 241–257, 3. sz. 463–476, 4. sz. 567–582; Uo. 31 (1977) 1. sz. 60–80, 2. sz. 266–294, 3. sz. 446–469.
- BÉL 1977 Bél Mátyás a Bodrogközről. Ford., bev., jegyz. Püspöki Nagy Péter. [Pozsony] 1977.
- BÉL 1977² Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Ford., bev. Prokopp Gyula. In: Fejér megyei történeti évkönyv 11 (1977) 83–117.
- BÉL 1977³ Bél Mátyás: Pest megyéről. Ford. Szabó Béla, jegyz. Pintér Emilné, szerk. Ikvai Nándor. Pest Megyei Múzeumi Füzetek X. Szentendre 1977.
- BÉL 1978 Bél Mátyás: Bihar vármegye leírása. Ford. P. Szalay Emőke, bev., jegyz.: Csorba Csaba. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalu 1978. pp. 51–107.
- BÉL 1979 Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből. Tolna vármegye leírása. Ford. Kun Lajos. In: K. Balog János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. Szekszárd 1979. 327–364.
- BÉL 1979² Bél Mátyás–Schemberger Ferenc: Szabolcs megye a XVIII. században. Ford. Balogh István. In: Szabolcs-Szatmár megyei történetírás I–II. Szerk. Gyarmathi Zsigmond. Nyíregyháza 1979. 12–77. (Bél Mátyás leírása: 12–44.)
- BÉL 1982 Bél Mátyás: Bács-Bodrog vármegye. Ford.: Szóts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából VI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. *A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai VIII*. Bp. 1982. pp. 69–92.
- BÉL 1982² Bél Mátyás: A Kővári kerület története. Ford., jegyz. Szóts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából VI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. *A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai VIII*. Bp. 1982. pp. 93–123.
- BÉL 1982³ Bél Mátyás: Pest-Pilis-Solt vármegye. Ford., jegyz. Szóts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából VI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. *A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai VIII*. Bp. 1982. pp. 9–67.
- Bél 1982⁴ Bél Mátyás: Szatmár vármegye ismertetése. (ford. Soós Imre). In: Kávássy Sándor: Ismertetések a régi Szatmárról. I. közlemény. Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás III–IV. Nyíregyháza, 1982. pp. 9–92. (Bél művének fordítása: pp. 24–77.).
- BÉL 1984 Bratislava Mateja Bela. Translation: Anna Lefíkova [et al.]. Preface: Ján Tibenský. Notes: Ladislav Šášky, Juraj Pavelek. Bratislava 1984.

- BÉL 1984² Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása. Ford. Lakatos Pál, Téglássy Imre, s. a. r., tanulm., jegyz. Zombori István. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1980–81/2*. Szeged 1984. [!] 55–75.
- BÉL 1984³ Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé. Vál., gond., bev. Tarnai Andor. Ford. Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor. *Magyar ritkaságok*. Budapest 1984.
- BÉL 1984⁴ Matej Bel: Liptovská stolica. Oddiel o prírode. Preložil Gašpar Sedlák. In: MATEJ BEL 1984 51–120.
- BÉL 1984⁵ Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Vál., s. a. r., bev. Wellmann Imre. Ford. Wellmann Imre, Püspöki Nagy Péter. *Történetírók Tára*. Bp. 1984.
- BÉL 1984⁶ Matej Bel: O osudoch zemepisu od najstarších čias. Preložila Mária Novacká. Martin 1984.
- BÉL 1984⁷ Matej Bel: O Svätojurskom víne. Transl.: Juraj Pavelek. Úvod: Jan Tibenský. Bratislava 1984.
- BÉL 1984⁸ Matej Bel: Zvolenská stolica. Oddiel o prírode. Preložil Július Sopko. In: MATEJ BEL 1984 121–184.
- BÉL 1985 Bél Mátyás: Pest város leírása. Ford. Szálka Irma. Szerk. Csomor Tibor. *Fejezetek Budapest múltjából 1*. Bp. 1985.
- BÉL 1985² Bél Mátyás: Az újabbkori Magyarország földrajzi-történeti ismertetése. Moson vármegye. Ford. Mihály Ferenc. Mosonmagyaróvár 1985.
- BÉL 1985–1986 Descriptio comitatus Borsodiensis. Részlet BÉL Mátyás megyeleírásából az Ózd környéki falvakról és a dédesi várról. Közli és bev. Nagy Károly. Ford. Tóth Péter. In: Lakóhelyünk, Ózd. 1985. 9. köt. 87–95, 1986. 10. köt. 84–89.
- BÉL–LAURENTSIK 1985 Bél Mátyás–Laurensik Keresztély: Bereg vármegye leírása. Ford., jegyz. Balogh István. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. *Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 5–6*. Nyíregyháza 1985.
- BÉL 1986 Bél Mátyás: Buda visszavívásáról. Ford., bev., jegyz. Déri Balázs. Bp. 1986.
- BÉL 1987 Bél Mátyás: Buda város leírása 1. A kezdetektől Mohácsig. Ford. Déri Balázs, szerk. Csomor Tibor. *Fejezetek Budapest múltjából 2*. Bp. 1987.
- BÉL 1989 Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Ford. Takáts Endre. Szerk. Kredics László. Veszprém 1989.

- BÉL 1990 Bél Mátyás: Buda város leírása 2. A török Buda. Ford. Déri Balázs, szerk. Csomor Tibor. *Fejezetek Budapest múltjából* 3. Bp. 1990.
- BÉL 1990² Listy Mateja Bela. Na vyd. pripr. a prel. Juraj Pavelek. Martin 1990.
- BÉL 1992 Bél Mátyás: Gömör vármegye leírása (1749). Ford. Tóth Péter. *Gömör néprajza XXXV*. Debrecen 1992.
- BÉL 1993 Bél Mátyás levelezése. S. a. r., bev., jegyz. Szelestei N. László. *Magyarországi tudósok levelezése* 3. Bp. 1993.
- BÉL 1993² Bél Mátyás: Békés vármegye leírása. Szerk.: Krupa András. Ford.: P. Szalai Emőke, Pánczél Barnabás. *Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból* 18. Gyula 1993.
- BÉL 1993³ Bél Mátyás: Buda város leírása 3. Buda visszavívása. Ford. Déri Balázs, szerk. Faragó Éva. *Fejezetek Budapest múltjából* 3(a.) Bp. 1993.
- BÉL 1996 Bél Mátyás: Komárom vármegye. Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Ford. Vilímszky László. S. a. r. Koncsol László. Pozsony, ²1996
- BÉL 1999 Bél Mátyás: Zala vármegye leírása. Ford. Szabó Béla. In: Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. Szerk. Káli Csaba. *Zalai Gyűjtemény* 46. Zalaegerszeg 1999. 7–70.
- BÉL 2000 Matej Bel: Zemplínska stolica. Bratislava 2000.
- BÉL 2001 Bél Mátyás: Esztergom vármegye leírása. Ford. Deák Antal András. Esztergom 2001.
- BÉL 2001² Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735. [bilingvis.] Szerk.: Bán Péter. Ford.: Kondorné Látkóczki Erzsébet. *A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai* 8. Eger 2001.
- BÉL 2001³ Oravská stolica. Preklad z latinčiny, úvod a vysvetlivky Jozef Minárik. V Liptovskom Mikuláši 2001.
- BÉL 2001–2006 BÉL Mátyás: Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Sempronienensis. I–III. A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs (I), Földváry Miklós (I), Tóth Gergely (I–III). Szerk. Kincses Katalin Mária. *Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, 2–4. kötet*. Sopron 2001–2006.
- BÉL 2002 Bél Mátyás: Torna vármegye leírása. Ford. Tóth Péter. In: Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében. Szerk. Rémiás Tibor. Bódvaszilas–Miskolc 2002. 51–110.

- BÉL 2004 Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt. Válogatás Bél Mátyás leírásaiból. Ford. Tóth Péter. *Központi Bányászati Múzeum 3*. Sopron 2004.
- BÉL 2006 Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt. Selmecbánya Bél Mátyás leírásában. Ford. Tóth Péter. *Központi Bányászati Múzeum 4*. Sopron 2006.

2. Intézmények, szakirodalom

1. Intézmények (többször előforduló)

BAZML	Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
BML	Baranya Megyei Levéltár, Pécs
CSML SZL	Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentes
EFK	Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom
FML	Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár
GYMSM GYL	Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr
GYMSM SL	Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron
HML	Heves Megyei Levéltár, Eger
KEMÖL	Komárom-Esztergom Megye Önkormányzati Levéltára, Esztergom
LK	Líceumi Könyvtár, Pozsony
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
PPKL	Pécsi Püspöki és Pécsi Káptalani Levéltár, Pécs
SML	Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár
TML	Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd
VeML	Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém
ZML	Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg

2. Irodalom

ADORJÁN–SZABÓ 1999	Adorján Imréné–Szabó András: A Csurgói Református Gimnázium, valamint a Kecskeméti, Kiskunhalasi és Kunszentmiklósi Református Egyházközségek könyvtárainak kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. <i>Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai</i> 12. Bp. 1999.
ARCANUM DVD IV.	ARCANUM DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Szerk. Arcanum Adatbázis Kft. Bp. [2004.]
B. PAPP 2001	B. Papp Györgyi: Bél Mátyás és Heves megye ismertetése. In: BÉL 2001 ² 15–22.
BAK 1997	Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. <i>História Könyvtár. Monográfiák</i> 9/1. Bp. 1997.
BALOGH 1985	Balogh István: Bereg megye leírása. In: BÉL–LAURENTSIK 1985 9–10.
BÁN 2001	Bán Péter: Bél Mátyás (1684–1749). In: BÉL 2001 ² 7–14.

- BÁN 2001² Bán Péter: A forrás közlésének alapelvei. In: BÉL 2001² 23–27.
- BÉL 1741 Bél Károly András: Caroli Andreae Bel, Philosoph. et Artium Magistri, Soc. Lat. Ien. Soc. Compendium Geographiae Hungaricae; praeunte Parentis Sui Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica, concinnatum. Pisonii 1741. (Kézirat.) In: Ráday Lt. K. 1.1.
- BÉL KÁROLY A. Adparatus ad Historiam Criticam Ducum et Regum Hungariae ex scriptoribus praecipuis congestus a Carolo Andrea Belio P. P. (Kézirat.) In: Ráday Lt. K. O. 57.
- BELÁK 1984 Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela. Zostavil Blažej Belák a kolektív. [Martin] 1984.
- BOD 1766 Bod Péter: Magyar Athenas, avagy Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek... historiájok. [S. l.] 1766.
- BOROSY 1994 Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740. Új sorozat V. 1731–1734. *Pest Megyei Levéltári Füzetek* 23. Bp. 1994.
- BOROSY 1995 Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740. Új sorozat VI. 1735–1737. *Pest Megyei Levéltári Füzetek* 25. Bp. 1995.
- BOROVSKY: Bihar vármegye Borovszky Samu (szerk.): Bihar vármegye és Nagyvárad. *Magyarország vármegyéi és városai*. [Bp.] [1901?] (ARCANUM DVD IV.)
- BOROVSKY: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Borovszky Samu (szerk.): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I–II. *Magyarország vármegyéi és városai*. [Bp.] [1910?] (ARCANUM DVD IV.)
- BOROVSKY: Szatmár vármegye Borovszky Samu (szerk.): Szatmár vármegye. *Magyarország vármegyéi és városai*. [Bp.] [s. a.] (ARCANUM DVD IV.)
- BORSY 2003 Borsy Judit: A pécsi egyházmegye birtoka 1703 és 1736 között. In: A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai. Szerk.: Font Márta és Vargha Dezső. *Tanulmányok Pécs történetéből* 13. Pécs 2003. 191–200.
- BOSIUS 1676 Bosius, Johann Andreas: Introductio generalis in Notitiam rerumpublicarum orbis universi. Accedunt eiusdem dissertationes de statu Europae... Jenae 1676.

- BUNYITAY–MÁLNÁSI 1935 Bunyitay Vince–Málnási Ödön: A váradi püspökség a száműzetés és az újjáalapítás korában. A váradi püspökség története az alapításától a jelenkorig. IV. (1566–1780) Debrecen 1935. (ARCANUM DVD IV.)
- CJH Magyar törvénytár. Corpus Juris Hungarici. 1000–1895. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900.
- CSÁNKI:
Somogy vármegye Csánki Dezső (szerk.): Somogy vármegye. *Magyarország vármegyéi és városai*. [Bp.] [s. a.] (ARCANUM DVD IV.)
- DEÁK 1987 Deák Antal András: A „Hungaria nova” megrajzolója: Mikoviny Sámuel. 1700–1750. Budapest 1987.
- DEÁK 2001 Deák Antal András: A jóindulatú olvasóhoz. In: BÉL 2001 13–16.
- DÉKÁNI 1903 Dékáni Kálmán: Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhely 1903.
- DIAETA Diaeta. A 18. századi magyar országgyűlések történetét kutató munkacsoport honlapja [és adatbázisa]. A munkacsoport tagjai: Bárnai Árpád [et al.] Internetes cím:
<http://ludens.elte.hu/~szijarto/diaeta-index.html>
- DUBOVSKÝ 1987 Ján Milan Dubovský: Spolupráca Mateja Bela s Gabrielom Kolinovičom Šenkvičným. In: MATEJ BEL 1987 281–287.
- DUSNOKI–
KERESKÉNYI 1993 Dusnoki József–Kereskényi Miklós: Bél Mátyás kéziratosa megleírásától a megyetörténeti kutatás első virágkoráig. (Az 1. és 5. fejezet Dusnoki József, a 2–4. fejezet Kereskényi Miklós munkája.) In: BÉL 1993² 43–105.
- ESZTERGOMI ÉRSEKEK Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003.
- F. SZABÓ F. Szabó Géza (szerk.): Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931–32. évre. I–II. S. l. s. a.
- FALLENBÜCHL 1994 Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns. 1526–1848. Bp. 1994.
- GYULAI 1991 Gyulai Éva: A diósgyőri vár és környékének ábrázolása 1719-ből Bél Mátyás kéziratosa hagyatékában (Aszalay Ferenc – Adatok a nemesi értelmiség művelődéstörténetéhez). In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 28–29 (1991) 139–150.

- GYULAI 2003 Gyulai Éva: Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán – Aszalay Ferenc. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. I–II. Szerk. Tamás Edit. *A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei*. 45–46. Sárospatak 2003. II. (46) 7–78.
- HAAN 1879 Haan Lajos: Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés. Bp. 1879.
- HÁZI 1982 Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. I–II. Bp. 1982.
- HECKENAST–
MÉSZÁROS 2005 Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., kieg., bev. Mészáros Kálmán. *História Könyvtár. Kronológiák, adattárak* 8. Bp. 2005.
- HÓMAN 1920 Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. (1920) In: Uő: Történetírás és forráskritika. Szerk.: Bárány Attila. I–II. Máriabesenyő–Gödöllő 2003 (*Hóman Bálint munkái* II.) I. 335–357.
- HORÁNYI 1775–1777 Horányi Elek: Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. I–III. Viennae 1775–1777.
- HORÁNYI 1792 Horányi Elek: Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars I. A–C. Pestini 1792. (több nem jelent meg)
- HORVÁT 1812 Horvát István: Bél Mátyás kéziratairól jegyzések. Öszve írta a' Pozsonyban lévő Primatiális Bibliotheka Gyűjteményéből az 1811/2-ed évi ország gyűlése alatt Horvát István Titoknok. 1812. Februarius kezdetén. (Kézirat.) OSZK Kézirattár Quart. Hung. 491.
- HRENKÓ 1978 Hrenkó Pál: Egy elfelejtett magyar földmérő: Matolai János. In: *Geodézia és Kartográfia* 30 (1978) 197–206.
- JUHÁSZ 1984 Juhász Antal: A korabeli népelet Bél Mátyás művében. In: *BÉL* 1984 163–169.
- KALMÁR 1983 Kalmár János: Thököly önálló diplomáciájának kezdetei 1678–1679. (Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz). In: *A Thököly-felkelés és kora*. Főszerk. Benczédi László. Budapest 1983. 155–162.
- KATONA 2001–2003 Katona István: A kalocsai érseki egyház története. Ford. Takács József. S. a. r., jegyz. Thoroczkay Gábor, Tóth Gergely. I–II. Kalocsa 2001–2003.
- KEMPELEN 1911–1932 Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I–XI. Bp. 1911–1932.

- KINCSES 2001 Kincses Katalin: Bél Mátyás soproni tudóskapcsolatai. In: BÉL 2001–2006 I. 209–220.
- KIRÁLYI KÖNYVEK Királyi Könyvek 1527–1767. Készítették: Vissi Zsuzsanna–Trostovszky Gabriella–Tuza Csilla–Németh István–Kis Péter. 1–67. kötet (I–V. CD ROM) Bp. 1998–2002.
- KISS ²1997 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. ²1997.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század.) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994.
- KOLLAROVA 2006 Kollarova, Ivona: Vydavatel'ia v 18. storočí. Trilogia k dejinám typografického média. Bratislava 2006.
- KOVÁCS 1988 Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp. 1988.
- LIBRI LITTERARII Libri litterarii varii generis, quae in bibliotheca Matthiae Belii continentur. (Kézirat.) LK Fragmenta XXV/b. Közölve: TÓTH 2006² Füg. VII.
- LUKÁCS 1943 Lukács Károly: Bevezetés. A szerző és műve. In: BÉL 1943 157–169.
- MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1686–1790 Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Magyarország története 4/1–2. Bp. 1989.
- MAMŰL Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. I–VI. Bp. 2003–2006.
- MATEJ BEL 1984 Matej Bel slovenský geograf. Úvod: Jan Tíbenský. Bratislava 1984.
- MATEJ BEL 1987 Matej Bel. Doba – život – dielo. Zostavotavel Ján Tíbenský. Autorský kolektív: Blažej Belák [et al.] Bratislava 1987.
- MATRICULA Matricula scholae rectore Belio. (Kézirat.) LK (jegyzet nélkül). Közölve: TÓTH 2007² 195–205. (A Bél Mátyás tanítványainak adatait tartalmazó részek)
- MATULAY 1987 Matulay, Ctibor: Zvolenská župa v Notíciách Mateja Bela. In: MATEJ BEL 1987 292–299.
- MIHÁLY 1985 Mihály Ferenc: Lecturis benevolis salutem! [Előszó.] In: BÉL 1985² 3–31.

- MILLER 1775 Miller Jakab Ferdinánd: Appendix ad Biographiam Matthiae Belii, quam nuper Alexius Horányi CC. RR. e SS. PP. in Memoria Hungarorum, et Provincialium scriptis editis notorum, 8vo, Viennae 1775. Part. I. pag. 167–261. vulgavit: speciatim de Eiusdem Manuscriptorum Collectione. Vindobonae, 1775. nov. 15. (Kézirat.) OSZK Kézirattár Quart. Lat. 63/I. ff. 1–26. Közölve: SZELESTEI 1984 Füg. II.
- MILLER 1802 Miller Jakab Ferdinánd: Von dem handschriftlichen Nachlasse des berühmten ungarischen Geschichtsforschers und Geographen Matthias Bél. In: Zeitschrift von und für Ungern 1802 II. 208–214.
- NAGY 1857–1865 Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1857–1865.
- NÉMETH 1941 Németh Sámuel: Hajnóczi Dániel. In: Soproni Szemle 1941 234–238.
- OROSS 2006 Oross András: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján. In: Századok 140 (2006) 6. sz. 1441–1473.
- OROSZ 1906 Orosz Ernő: Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családai. Eger 1906. (Digitális változat) In: ARCANUM DVD 4.
- PÁLFFY 2003 Pálffy Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát-szlavón közös országgyűlés meghívólevele. In: Fons 10 (2003) 2. sz. 233–248.
- PARSCHITIUS 1702 Parschitius Kristóf: Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae incorporati... Anno 1702. (Kézirat.) EFK Hist. II. a.
- PAYR 1924 Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Sopron 1924. *Internetes változat.*
<http://mek.oszk.hu/01800/01850/html/>
- RAUM 1993 Raum Frigyes: A magyarországi földmérők és térképészek fontosabb életrajzi adatai. [Kézirat.] S. l. ²1993
- REISZ T. 2002 Reisz T. Csaba: Hegedűs János: Sopron vármegye új leírása (Adalék Bél Mátyás földrajzi munkája kijavítási kísérletéhez). In: Soproni Szemle 54. (2002) 4. sz. 300–318.

- REISZ T. 2003 Reisz T. Csaba: Magyarország rövid földrajza. A Compendium Hungariae geographicum ismertetése. In: Fons 10 (2003) 2. sz. 291–318.
- SEDLÁK 1987² Sedlák, František: Notitia Oravskej stolice. In: MATEJ BEL 1987 321–327.
- ŠIMONČIČ 1987 Šimončič, Jozef: Matej Bel a Trnava. In: MATEJ BEL 1987 288–291.
- ŠIŠMIŠ 1987 Šišmiš, Milan: Ján Thurzo z Nosíc, spolupracovník Mateja Bela na opise Trenčianskej stolice. In: MATEJ BEL 1987 309–311.
- SRH Scriptorum rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938.
- SZELESTEI 1984 Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. Bp. 1984.
- SZELESTEI 1987 Szelestei N. László: Rukopisná pozostalost' Mateja Bela. In: MATEJ BEL 1987 385–393.
- SZELESTEI 1989 Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp. 1989.
- SZELESTEI 1993 Szelestei N. László: Előszó. In: BÉL 1993 5–10.
- SZELESTEI 2001 Szelestei N. László: Bél Mátyás és Esztergom vármegye leírása. In: BÉL 2001 9–12.
- SZINNYEI Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XVI. Bp. 1891–1914. *Internetes változat*.
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Az életrajzokra név alapján hivatkoztunk)
- TAR 2004 Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon. 1694–1789. *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. 11.* Budapest 2004.
- TARNAI 1984 Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749). In: BÉL 1984³ 5–33.
- THIMÁR 2006 Thimár Attila: Lingua et litteraria. In: Historia Litteraria a XVIII. században. Szerk.: Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor. Bp. 2006. 68–85.
- TIBENSKÝ 1984³ Tibenský, Ján: Miesto Mateja Bela vo vývoji slovenskej vedy, myslenia a kultúry. In: MATEJ BEL 1984 11–47.
- TIBENSKÝ 1984⁴ Tibenský, Ján: Veľka ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. [Bratislava] 1984.

- TIBENSKÝ 1987 Tibenský, Ján: O práci, koncepcii, štruktúre a osudoch Belových Notícií. In: MATEJ BEL 1987 217–226.
- TOMKA SZÁSZKY 2004 Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza. Magy. szöv., jegyz., ford., tanulm. Tóth Gergely, Török Enikő. Bp. 2004.
- TÓTH 2001 Tóth Gergely: A kézirati hagyomány. [Sopron vármegye leírásának kéziratái. Tanulmány.] In: BÉL 2001–2006 I. 234–254.
- TÓTH 2004 Tóth Gergely: Tomka Szászky János történelmi térképeinek forrásai. In: TOMKA SZÁSZKY 2004 9–13.
- TÓTH 2006 Tóth Gergely: Bél Mátyás leírása Sopronról és Sopron vármegyéről: a mű és forrásai. In: BÉL 2001–2006 III. 239–262.
- TÓTH 2006² Tóth Gergely: Bél Mátyás kéziratái a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus). – Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Poseniensis asservantur. *Nemzeti Télika*. Budapest 2006.
- TÓTH 2006³ Tóth Gergely: Bél Mátyás Sáros vármegyéről. A leírás keletkezése és vármegyei fogadtatása. In: Gesta 6 (2006) 2. sz. 30–49.
- TÓTH 2007 Tóth Gergely: Adalékok Mikoviny Sámuel életrajzához. In: Magyar Könyvszemle 123 (2007) 4. sz. (megjelenés előtt.)
- TÓTH 2007² Tóth Gergely: Bél Mátyás pozsonyi tanítványai. A pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzéseivel. In: Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények. Felelős szerk. Kerekes Dóra. Budapest 2007. 179–208.
- TÖRÖK 2001 Török Enikő: Mikoviny Sámuel megyetérképei. In: A magyar térképészet nagyjai. Szerk. Plihál Katalin–Reisz T. Csaba–Török Enikő. Budapest 2001. 179–184.
- TÖRÖK 2002 Török Enikő: Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképész élete és munkássága. Doktori disszertáció. (ELTE BTK) I–II. Budapest 2002.
- TÖRÖK 2003 Török Zsolt: Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola. *Mesterek és Tanítványok*. S. I. [2003].
- TÖRÖK 2004 Török Enikő: Tomka Szászky János és atlasza. In: TOMKA SZÁSZKY 2004 7–8.

- VALERA 1986 Valera, Gabriella: Statistik, Staatengeschichte, Geschichte im 18. Jahrhundert. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. von Hans Erich Bödeker. Göttingen 1986 119–143.
- VÁRKONYI 1993 Várkonyi Ágnes: Közép-Európa esélyeiről Bél Mátyás műveiben. In: Honismeret 21 (1993) 2. sz. 3–7.
- WATZKA 1987 Watzka, Jozef: Notitia Trenčianskej stolice. In: MATEJ BEL 1987 300–308.
- WELLMANN 1979 Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). In: Történelmi Szemle 22 (1979) 381–391.
- WELLMANN 1984 Wellmann Imre: Bél Mátyás munkássága. In: BÉL 1984⁵ 5–32.
- ZEMENE 1987 Zemene, Marián R.: Belov opis Nitrianskej stolice. In: MATEJ BEL 1987 328–337.
- ZOMBORI 1984 Zombori István: Bél Mátyás és a Notitia Hungariae. In: BÉL 1984² 113–162.